

Міністерство освіти та науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Бурдяк Ростислав Зіновійович

УДК 94(477):355]”16”:930(438)”1939”

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.
У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ XIX СТ. – 1939 Р.**

032 «Історія та археологія»
Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктор філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
_____ Р.З. Бурдяк

Наукові керівники:
Галик Володимир Миколайович
кандидат історичних наук, доцент
Біла Світлана Ярославівна
кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Бурдяк Р. З. Зображення історії українського козацтва у першій половині XVII ст. у працях польських істориків кінця XIX ст. – 1939 р. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2026.

Показано, що історія українського козацтва в першій половині XVII ст. була одним із важливих елементів польських студій над історичною українікою та минулим Речі Посполитої у працях дослідників, які працювали у період із кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни. Вивчення даної проблематики відбувалися на тлі переходу польської історичної науки від постулатів позитивізму до ідей неоромантичної візії минулого, а також у період розвитку історичних студій у міжвоєнний період. На специфіку бачення польськими істориками минулого України та козацтва впливали й суспільно-політичні процеси у середовищі польського народу, що відбувались у бездержавні часи, визволення із під іноземного панування та у період відродження польської державності у період між двома світовими війнами. Іншим важливим фактором, який чинив вплив на бачення поляками історичної україніки, були польсько-українські відносини, що із кінця XIX ст. й до 1939 р. поступово загострювались. У свою ж чергу у подіях XVII ст. польські інтелектуали та широкі маси суспільства нерідко бачили приклади для порівняння у відносинах із українцями уже в кінці XIX та першій половині XX ст., намагались відшукати у них моделі поведінки, які могли б допомогти у вирішенні проблем уже їх сучасного життя. Визначено, що зацікавлення науковців історією козацтва в першій половині XVII ст. також були обумовлені необхідністю вивчення ролі Війська Запорізького у історії Речі Посполитої у період її найбільшої могутності, коли різко зростало значення козацтва як у суспільно-політичному житті полько-литовської держави, так і на міжнародній арені.

Поруч із цим польські дослідники намагались прослідкувати у півстолітній історії козацтва, що передувала доленосному для Речі Посполитої повстанні 1648 р., корені масштабного суспільного зриву, що підважив польське панування на українських землях й започаткував процес поступового руйнування польської держави.

Обґрунтовано, що вивчаючи історію Війська Запорізького на зламі XVI та XVII ст. польські історики робили наголос на значному його послабленні напередодні початку нового століття, що було пов'язано із поразкою козацьких повстань К. Косинського та С. Наливайка, втратами зазнаними у ході цих конфліктів та жорсткими умовами встановленими владою Речі Посполитої, що значно обмежували права козацтва й ставили його на межу існування. Для ряду вчених, що здебільшого схилились до негативної оцінки ролі козацтва в історії, Польща у цей час мала можливість повністю ліквідувати козацтво як явище. Вони висловлювали жаль з приводу того, що польські еліти не скористалися із такої історичної можливості позбутися сили, яка зрештою пізніше фатально спричинилася до руйнування польсько-литовської держави. Історики робили наголос на непослідовності політики влади щодо козацтва, яка у мирний час всіляко його обмежувала, але не ліквідовувала, однак за першої військової потреби нехтувала своїми попередніми постановами, закликала козаків у необмеженій кількості у лави своїх армій й цим значно сприяла зростанню їх сили. У такому ключі польські вчені розглядали участь козаків у війнах, які вела Річ Посполита на початку XVII ст. у Молдові, Балтійських краях та у часи «великої смути» в Московському царстві. Дослідники відзначали велику роль «послуг» козацтва, яке воно надало Польщі у цих конфліктах, однак все ж здебільшого негативно оцінювали їх далекосяжні наслідки. Так вони вважали, що Військо Запорізьке у цих війнах не лише значно чисельно зросло й здобуло великий бойовий досвід, але й усвідомило свою силу й значимість не лише для Речі Посполитої, але й вагу на міжнародній арені як велика військова потуга. Вчені робили наголос на такому перевероті у свідомості козацтва й здебільшого характеризували політичну активність козацтва та його вимоги по

зрівнянню у правах із шляхтою, як рештою військового соціального стану Речі Посполитої, негативним терміном «сваволі».

Доведено, що одним із елементів шкідливої, у розумінні польських дослідників, козацької «сваволі» розглядались морські походи Війська Запорізького на володіння Османської імперії та її васалів. Здебільшого польські історики зображаючи події військових експедицій козацтва не намагались показати їх як приклади воїнського героїзму, а як дії людей керованих інстинктами, бажанням кровопролиття та грабунків. Повністю ухилялись побачити у них популярний в XVI та XVII ст. контекст релігійної боротьби проти «ворогів віри християнської». Сам термін «героїчна доба морських походів» польські вчені використовували лише із вказівкою на його побутування в українській історіографії й відносились до його вживання із скепсисом й наголошували на виключно негативних, із їх точки зору, наслідках таких козацьких дій. Особливі акценти робились на спричиненні козаками конфліктів між Османською імперією та Річчю Посполитою, що дедалі більше загрожували перерости у велику війну. Також ряд негативно налаштованих до козацтва істориків намагались пояснити татарські набіги першої половини XVII ст. як відповідь на походи запорожців. Втім слід відзначити, що у деяких науковців, які негативно оцінювали роль магнатів у суспільно-політичному житті Речі Посполитої, зустрічаються звинувачення й у бік вищих аристократичних родів, які своїми самовільними походами у Молдову провокували війну із Туреччиною й цим прирівнювали їх до козацтва як призвідників польсько-турецьких конфліктів. Такі підходи зустрічаються у працях деяких вчених із грона Краківської історичної школи, які відстоювали ідеї «історичного песимізму», та істориків, що симпатизували політичному руху націонал-демократів із їх критикою магнатського всевладдя. У походах козаків на турецькі володіння ряд вчених намагались простежити й вплив іноземних інтриг ворожих до Польщі країн, що підштовхували козаків до шкідливих для неї вчинків. Зокрема такою силою ряд дослідників, що мали антинімецькі упередження, бачили імперію австрійських Габсбургів.

Встановлено, що польські вчені особливо виділяли із загалу козацьких лідерів П. Сагайдачного і як славного військового вождя, і як ключового представника вірного Речі Посполитій угруповання у середовищі Війська Запорізького, який зупиняв можливі дії козацтва проти влади. Попри такі оцінки П. Сагайдачного дослідники здебільшого ухилялись від зарахування його до грона героїв Речі Посполитої, що робило багато польських інтелектуалів сучасників гетьмана. Історики часто зображали його особою, яка зручно грала на протиріччях польської політики й цим використовувала її задля зміцнення козацтва, а також, зрештою, вказувала на безперспективність курсу на обмеження Війська Запорізького. У працях деяких антикозацько налаштованих істориків зустрічається зауваження, що саме постать П. Сагайдачного, що йшов на компроміси із владою, стояла на перешкоді розправи із козацтвом. Втім серед лівової частки істориків панували високі оцінки ролі П. Сагайдачного та козацтва у Московській війні 1617–1618 рр. й визнавалось як ключове значення у вдалому для Польщі результаті цього конфлікту.

З'ясовано, що в оцінках польськими істориками ролі козацтва у Хотинській війні простежується певний дуалізм. Попри однозначні візії битви під Хотином, як прикладу єднання народів Речі Посполитої у боротьбі проти спільних ворогів та акценти на видатному значенні козаків у боях, ряд дослідників намагались відшукати й «темну сторону» ролі козацтва у цих подіях. Історики схилилися до визначення саме козаків як призвідників вибуху великої війни. Також у працях ряду вчених відчутними є звинувачення у бік козацтва щодо поразки коронної армії під Цецорою у 1620 р. Зокрема Війську Запорізькому закидалося відсутність підтримки коронного гетьмана С. Жолкевського із їх боку, а також звинувачення у непослуху під час походу, що нібито і спричинився до знищення польської армії турками. Часто дослідники наголошували на важких для Речі Посполитої вимогах які поставило Військо Запорізьке перед владою взамін за їх згоду на участь у війні 1621 р. Також звинувачували митрополита І. Борецького у погрозах розпочати

руками козаків розправу над шляхтою у випадку відмови від визнання нової православної церковної ієрархії. Таким чином у працях ряду польських дослідників простежується спроба знецінити очевидну ключову роль козацтва у одній із найбільших перемог польсько-литовської держави за уся історію її існування.

Для ряду польських істориків, що перебували під впливом ідей неоромантизму із його героїзацією минулого, використання історії із метою виховання патріотизму й емоційного зображення подій із поділом людей та явищ на «позитивних» та «негативних», козацтво виступало прикладом чужої для Речі Посполитої, Європи загалом та навіть самого цивілізованого життя й поступу, сили. Козаків показували напівкочовим змішаної національності населенням степу, що жило за варварськими традиціями, не мало політичної та релігійної свідомості, шанувало лише війну й керувалося бажанням здобичі. Такі підходи мотивували польських інтелектуалів характеризувати у подібному ключі й увесь український народ та показувати його як нездатного до власної державотворчої активності, а отже потребуючого керівництва та опіки поляків, як нібито більш розвинутих, що забезпечать цивілізаційний поступ України. Втім, багато дослідників вказували на поступовому формуванні протягом перших десятиліть XVII ст. у козацькому середовищі політичної свідомості, що з'являлась завдяки зростанню їх військової сили та усвідомленню ними своєї. Це у свою чергу проявлялося у боротьбі козаків за здобуття політичних та соціальних прав. Історики здебільшого негативно оцінювали такі дії козацтва й бачили їх елементом т.зв. «сваволі», з якою Польщі треба було боротися, адже вона руйнувала усталений у Речі Посполитій порядок. Однак ряд істориків, що виступали із критикою соціально-політичного устрою Першої Речі Посполитої, зокрема представники Краківської історичної школи, вважали за доцільне проведення реформи суспільного ладу, при якій козацтво було б інтегроване до військово-шляхетського прошарку польсько-литовської держави й цим залучене на користь взаємовигідної праці на благо держави. Подібно до краківських істориків XIX ст. уже в 1930-х рр. оцінював проблему козацтва та

можливості її врегулювання й історик О. Гурка, що виступив із ідеями переосмислення історичного досвіду Польщі, однак зазнав критики із боку більшості своїх колег. Також серед прихильників «історичного песимізму» з'являлись ідеї про боротьбу в Україні магнатського латифундіального та козацького хутірною землеволодіння, що представляли різні підходи до бачення суспільних відносин в Речі Посполитій. Історики, які схилились до концепції «західної орієнтації» вектору історичного розвитку Польщі часто були критичні до суспільних відносин, що оформились в першій половині XVII ст. на українських землях. Вони бачили негативні наслідки діяльності магнатів, що задля власного збагачення намагались перетворити козаків у підвладних їм селян й цим провокували криваві козацькі повстання. Вони наголошували на історичній необхідності орієнтації польського народу на здобутки Західної Європи, натомість у діяльності магнатів простежували негативні традиції всевладдя, запозичені із соціуму Східної Європи.

Визначено, що багато уваги польські історики звертали на роль українського козацтва у релігійному житті. Попри часті акценти дослідників, що негативно оцінювали козацтво, на нібито релігійній байдужості козаків, все ж визначалося що в першій половині XVII ст. вони активно включилися у міжконфесійний конфлікт між православними, уніатами та католиками. Виходячи із таких оцінок релігійної свідомості козаків ряд вчених бачили у них лише знаряддя у руках православного духовенства, що боролось за свою легалізацію й нібито намагалось розпалити в Україні релігійну війну. Козакам та православному духовенству закидалась змова із ворогами Польщі й часто їх зображувалось як маріонеток політики підконтрольного султану Константинопольського патріархату, Московського царства та навіть протестантської Швеції. Військо Запорізьке та православну церкву часто змальовували як частину справжньої антипольської змови, що уже в першій половині XVII ст. хотіла здійснити поділ Речі Посполитої. Особливо такі ідеї були популярні серед істориків із грона Варшавської історичної школи, вчених із т.зв. «нової Краківської історичної школи» та симпатиків руху націонал-

демократів, що у значній мірі перейняли від варшавських істориків ідеї «історичного оптимізму». Візії на минуле цих дослідників ґрунтувались на ідеї пошуку коренів історичних проблем Польщі та зрештою втратою неї незалежності у іноземних інтригах та агресії. Саме у діях зовнішніх та внутрішніх ворогів, а не у вадах та суперечностях самого соціуму Першої Речі Посполитої, вони вбачали причину ледь не усіх головних проблем польського народу.

Доведено, що основну причину козацьких повстань польські історики здебільшого бачили у козацькій «сваволі», тобто у їх усвідомленні своєї значимості та сили у Речі Посполитій, боротьбі за політичні та соціально-економічні права, бажанні вести самостійну зовнішню політику та військові дії, що в оцінках дослідників суперечили інтересам держави. Військо Запорізьке старались показати як непоступливе у своїх вимогах, що зрештою заставляло владу до застосування сили задля їх примушення до позиції Речі Посполитої. Також ключове значення відводилось й релігійній боротьбі, яку нібито розпалювало православне духовенство й намагалось зробити із козаків борців за православну церкву. Однак існували й крайні погляди на причини козацьких повстань, які висловлювали історики, що перебували під впливом антиукраїнських ідей. Згідно із ними причиною конфлікту була виключно козацька кровожерливість й бажання поживитися за рахунок пограбування населення Речі Посполитої. Своєрідної протилежної позиції дотримувалися історики, які бачили історичну необхідність польсько-українського порозуміння, й здебільшого належали або до Краківської історичної школи, або до табору прихильників Ю. Пілсудського. Ці науковці основну причину повстань бачили у непослідовності політики залежної від магнатської олігархії влади Речі Посполитої, що не лише не спромоглася інтегрувати козацтво в соціум польсько-литовської держави й використати його на її користь, але й впроваджувала у життя бажання шляхти про перетворення козаків у підданих їм селян. Цікаво, що дослідники звертали увагу й на головні причини кожного окремого повстання. Так причиною повстання 1625 р. року бачили у бажанні

козаків здійснювати походи на землі Османської імперії та у змовах із Москвою; у повстанні 1630 р. наголос робили на війні за права православної церкви та у конфлікті між реєстровими козаками та «випищиками»; у 1635 р. бачили непокору козаків заходам влади по недопущенні морських походів запорожців та спробам взяти Січ під контроль; натомість повстання 1637 та 1638 рр. здебільшого бачили як жорстку соціальну боротьбу між різними станами населення й намагались показати навіть як «селянський бунт».

Встановлено, що у зображенні подій козацьких повстань 1620–1630-х рр. часто спостерігається безкритичне слідування за буквою польських історичних джерел у яких гіперболізувалися розміри козацьких сил та завданих повстанцям втрат. Здебільшого героїзувалися образи польських полководців та військ, яких зображали чесними, шляхетними самовідданими борцями, що рішуче перемагають набагато чисельнішого ворога й проявляють щодо нього акти гуманізму. Натомість у дусі історичних міфів повстанців показували варварськими масами безжальних різунів та грабіжників, що вирізнялись зрадливістю та боягузством. У працях деяких дослідників зустрічається замовчування фактів, які б в негативному світлі показували польське військо та полководців, підважували образ національних героїв, який використовувався для «зміцнення сердець» польського народу та задля виховання патріотизму. В загальних оцінках козацьких повстань історики бачили у них пролог до Хмельниччини, своєрідні перші спроби й тренування козаків у їх боротьбі проти Речі Посполитої. У підсумках намагались простежити їх загалом негативний для польсько-литовської держави результат, коли повністю ліквідувати небезпечні для неї сили не вдалося, глибинні причини конфлікту не були вирішені, а суперечності серед населення України лише загострились.

Ключові слова: історіографія, польська історична наука кінця XIX ст. – 1939 р., історія українського козацтва у першій половині XVII ст., історичний образ, історична свідомість, міф, шляхта, духовенство.

SUMMARY

Burdyak R. Z. *The depiction of the history of the Ukrainian Cossacks in the first half of the 17th century in the works of Polish historians of the late 19th century – 1939.* – Qualification thesis in manuscript form.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 “History and Archaeology”. Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2026.

It is shown that the history of the Ukrainian Cossacks in the first half of the 17th century was one of the important elements of Polish studies of historical Ukrainian studies and the past of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the works of researchers who worked in the period from the end of the 19th century to the beginning of World War II. The study of this issue took place against the background of the transition of Polish historical science from the postulates of positivism to the ideas of a neo-romantic vision of the past, as well as during the development of historical studies in the interwar period. The specificity of the vision of the past of Ukraine and the Cossacks by Polish historians was also influenced by socio-political processes among the Polish people that took place in stateless times, liberation from foreign rule and during the period of the revival of Polish statehood in the period between the two world wars. Another important factor that influenced the vision of historical Ukrainian studies by Poles was Polish-Ukrainian relations, which from the end of the 19th century to 1939 gradually worsened. In turn, in the events of the 17th century, Polish intellectuals and the broad masses of society often saw examples for comparison in relations with Ukrainians already at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries, trying to find in them models of behavior that could help in solving the problems of their modern life. It is determined that the interest of scientists in the history of the Cossacks in the first half of the 17th century was also due to the need to study the role of the Zaporozhian Army in the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the period of its greatest power, when the importance of the Cossacks grew sharply both in the socio-political life of the Polish-

Lithuanian state and in the international arena. Along with this, Polish researchers tried to trace in the half-century history of the Cossacks, which preceded the fateful uprising of 1648 for the Polish-Lithuanian Commonwealth, the roots of a large-scale social disruption that undermined Polish rule in Ukrainian lands and initiated the process of gradual destruction of the Polish state.

It is substantiated that when studying the history of the Zaporozhian Army at the turn of the 16th and 17th centuries. Polish historians emphasized its significant weakening on the eve of the beginning of the new century, which was associated with the defeat of the Cossack uprisings of K. Kosynsky and S. Nalyvayk, the losses suffered during these conflicts and the harsh conditions established by the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which significantly limited the rights of the Cossacks and put them on the verge of existence. For a number of scholars, who were mostly inclined to a negative assessment of the role of the Cossacks in history, Poland at that time had the opportunity to completely eliminate the Cossacks as a phenomenon. They expressed regret that the Polish elites did not take advantage of such a historical opportunity to get rid of the power, which ultimately later fatally contributed to the destruction of the Polish-Lithuanian state. Historians emphasized the inconsistency of the government's policy towards the Cossacks, which in peacetime limited them in every possible way, but did not eliminate them, but at the first military need neglected its previous resolutions, called Cossacks in unlimited numbers to the ranks of its armies and thereby significantly contributed to the growth of their power. In this vein, Polish scholars considered the participation of the Cossacks in the wars waged by the Polish-Lithuanian Commonwealth at the beginning of the 17th century. in Moldova, the Baltic lands and during the “Great Troubles” in the Moscow Kingdom. Researchers noted the great role of the “services” of the Cossacks, which they provided to Poland in these conflicts, but still mostly negatively assessed their far-reaching consequences. Thus, they believed that the Zaporozhian Army in these wars not only significantly increased in numbers and gained great combat experience, but also realized its strength and significance not only for the Polish-Lithuanian Commonwealth, but also its weight in the international

arena as a great military power. Scientists emphasized such a revolution in the consciousness of the Cossacks and mostly characterized the political activity of the Cossacks and their demands for equality in rights with the nobility, as the rest of the military social class of the Polish-Lithuanian Commonwealth, with the negative term “arbitrariness”.

It is proven that one of the elements of harmful, in the understanding of Polish researchers, Cossack “arbitrariness” was considered the sea campaigns of the Zaporozhian Army to the possessions of the Ottoman Empire and its vassals. For the most part, Polish historians, depicting the events of the military expeditions of the Cossacks, did not try to show them as examples of military heroism, but as actions of people guided by instincts, the desire for bloodshed and plunder. They completely avoided seeing in them the popular in the 16th and 17th centuries. context of religious struggle against “enemies of the Christian faith”. Polish scientists used the term “heroic era of sea campaigns” only with an indication of its existence in Ukrainian historiography and treated its use with skepticism and emphasized the exclusively negative, from their point of view, consequences of such Cossack actions. Particular emphasis was placed on the Cossacks' instigating conflicts between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, which increasingly threatened to escalate into a major war. Also, a number of historians who were negatively disposed towards the Cossacks tried to explain the Tatar raids of the first half of the 17th century. as a response to the campaigns of the Zaporozhians. However, it should be noted that some scholars who negatively assessed the role of magnates in the socio-political life of the Polish-Lithuanian Commonwealth also make accusations against the higher aristocratic families, who provoked a war with Turkey with their unauthorized campaigns in Moldova and thus equated them with the Cossacks as the instigators of the Polish-Turkish conflicts. Such approaches are found in the works of some scholars from the Krakow historical school, who defended the ideas of “historical pessimism”, and historians who sympathized with the political movement of the national democrats with their criticism of magnate omnipotence. In the campaigns of the Cossacks against the Turkish possessions, a number of scholars

tried to trace the influence of foreign intrigues of countries hostile to Poland, which pushed the Cossacks to acts harmful to it. In particular, a number of scholars who had anti-German prejudices saw the Austrian Habsburg empire as such a force.

It has been established that Polish scholars especially singled out P. Sahaidachny from the general Cossack leaders both as a glorious military leader and as a key representative of the group loyal to the Polish-Lithuanian Commonwealth within the Zaporizhian Army, which stopped possible actions of the Cossacks against the authorities. Despite such assessments of P. Sahaidachny, scholars mostly avoided including him in the group of heroes of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which many Polish intellectuals of the hetman's contemporaries did. Historians often portrayed him as a person who conveniently played on the contradictions of Polish politics and thereby used it to strengthen the Cossacks, and also, ultimately, pointed to the futility of the course of limiting the Zaporozhian Army. In the works of some anti-Cossack historians, there is a remark that it was the figure of P. Sahaidachny, who made compromises with the authorities, that stood in the way of the crackdown on the Cossacks. However, among the lion's share of historians, high assessments prevailed of the role of P. Sahaidachny and the Cossacks in the Muscovite War of 1617–1618 and it was recognized as key to the successful outcome of this conflict for Poland.

It has been found that a certain dualism can be traced in the assessments of the role of the Cossacks in the Khotyn War by Polish historians. Despite the unambiguous visions of the Battle of Khotyn as an example of the unity of the peoples of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the fight against common enemies and the emphasis on the outstanding importance of the Cossacks in battles, a number of researchers tried to find the “dark side” of the role of the Cossacks in these events. Historians were inclined to identify the Cossacks as the instigators of the outbreak of the great war. Also, in the works of a number of scientists, accusations against the Cossacks regarding the defeat of the crown army at Tsetsora in 1620 are noticeable. In particular, the Zaporizhzhia Army was accused of the lack of support for the crown hetman S. Zholkiewski on their part, as well as accusations of

disobedience during the campaign, which allegedly led to the destruction of the Polish army by the Turks. Researchers often emphasized the demands that were difficult for the Polish-Lithuanian Commonwealth and that the Zaporozhian Army had made to the authorities in exchange for their consent to participate in the war of 1621. They also accused Metropolitan I. Boretsky of threatening to use the Cossacks to carry out a massacre of the nobility if they refused to recognize the new Orthodox church hierarchy. Thus, in the works of a number of Polish researchers, an attempt can be traced to devalue the obvious key role of the Cossacks in one of the greatest victories of the Polish-Lithuanian state in the entire history of its existence.

For a number of Polish historians, who were influenced by the ideas of neo-romanticism with its heroization of the past, the use of history to foster patriotism and the emotional depiction of events with the division of people and phenomena into “positive” and “negative”, the Cossacks served as an example of a force alien to the Polish-Lithuanian Commonwealth, Europe in general, and even to civilized life and progress itself. The Cossacks were shown as a semi-nomadic population of mixed nationality of the steppe, who lived according to barbaric traditions, had no political and religious consciousness, revered only war and was guided by the desire for booty. Such approaches motivated Polish intellectuals to characterize the entire Ukrainian people in a similar vein and show them as incapable of their own state-building activity, and therefore in need of the leadership and care of the Poles, supposedly more developed, who would ensure the civilizational progress of Ukraine. However, many researchers pointed to the gradual formation during the first decades of the 17th century of political consciousness in the Cossack community, which appeared due to the growth of their military power and their awareness of their own. This, in turn, was manifested in the struggle of the Cossacks for political and social rights. Historians mostly negatively assessed such actions of the Cossacks and saw them as an element of the so-called “arbitrariness” that Poland had to fight, because it destroyed the established order in the Commonwealth. However, a number of historians who criticized the socio-political system of the First Commonwealth, in particular representatives of the Krakow historical school, considered it advisable to carry out a

reform of the social system, in which the Cossacks would be integrated into the military-noble stratum of the Polish-Lithuanian state and thereby involved in mutually beneficial work for the benefit of the state. Similar to the Krakow historians of the 19th century Already in the 1930s, the historian O. Hurka assessed the problem of the Cossacks and the possibilities of its settlement, and he put forward ideas for rethinking the historical experience of Poland, but was criticized by most of his colleagues. Also, among the supporters of “historical pessimism” there were ideas about the struggle in Ukraine of magnate latifundial and Cossack farm landownership, which represented different approaches to the vision of social relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Historians who were inclined to the concept of “Western orientation” of the vector of historical development of Poland were often critical of social relations that took shape in the first half of the 17th century. on Ukrainian lands. They saw the negative consequences of the activities of magnates who, for their own enrichment, tried to turn the Cossacks into peasants subject to them and thereby provoked bloody Cossack uprisings. They emphasized the historical necessity of the Polish people's orientation towards the achievements of Western Europe, while in the activities of the magnates they traced negative traditions of omnipotence borrowed from Eastern European society.

It is determined that Polish historians paid a lot of attention to the role of the Ukrainian Cossacks in religious life. Despite the frequent emphasis of researchers who negatively assessed the Cossacks on the alleged religious indifference of the Cossacks, it was still determined that in the first half of the 17th century. they actively joined the inter-confessional conflict between the Orthodox, Uniates and Catholics. Based on such assessments of the religious consciousness of the Cossacks, a number of scientists saw them only as tools in the hands of the Orthodox clergy, which was fighting for its legalization and allegedly trying to incite a religious war in Ukraine. The Cossacks and the Orthodox clergy were accused of conspiring with the enemies of Poland and were often portrayed as puppets of the policies of the Constantinople Patriarchate, the Moscow Kingdom and even Protestant Sweden, which were controlled by the Sultan. The Zaporozhian army and the Orthodox

Church were often depicted as part of a real anti-Polish conspiracy, which already in the first half of the 17th century. wanted to divide the Polish-Lithuanian Commonwealth. Such ideas were especially popular among historians from the Warsaw Historical School, scholars from the so-called “new Krakow historical school” and sympathizers of the national-democratic movement, who largely adopted the ideas of “historical optimism” from Warsaw historians. The visions of the past of these researchers were based on the idea of finding the roots of Poland's historical problems and ultimately the loss of its independence in foreign intrigues and aggression. It was in the actions of external and internal enemies, and not in the shortcomings and contradictions of the society of the First Polish-Lithuanian Commonwealth itself, that they saw the cause of almost all the main problems of the Polish people.

It has been proven that Polish historians mostly saw the main reason for the Cossack uprisings in Cossack “arbitrariness”, that is, in their awareness of their importance and power in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the struggle for political and socio-economic rights, the desire to conduct an independent foreign policy and military actions, which, in the researchers’ estimations, contradicted the interests of the state. They tried to show the Zaporozhian army as unyielding in its demands, which ultimately forced the authorities to use force to force them to the position of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Also, key importance was given to the religious struggle, which was allegedly incited by the Orthodox clergy and tried to make the Cossacks fighters for the Orthodox Church. However, there were also extreme views on the causes of the Cossack uprisings, which were expressed by historians who were under the influence of anti-Ukrainian ideas. According to them, the cause of the conflict was exclusively Cossack bloodthirstiness and the desire to profit by robbing the population of the Polish-Lithuanian Commonwealth. A kind of opposite position was held by historians who saw the historical necessity of Polish-Ukrainian understanding, and mostly belonged either to the Krakow historical school or to the camp of supporters of J. Pilsudski. These scholars saw the main cause of the uprisings in the inconsistency of the policy of the Polish-Lithuanian Commonwealth

authorities, which was dependent on the magnate oligarchy, which not only failed to integrate the Cossacks into the society of the Polish-Lithuanian state and use it to its advantage, but also implemented the desire of the nobility to transform the Cossacks into peasants subject to them. Interestingly, researchers also paid attention to the main reasons for each individual uprising. Thus, the cause of the uprising of 1625 was seen in the desire of the Cossacks to carry out campaigns on the lands of the Ottoman Empire and in conspiracies with Moscow; In the 1630 uprising, the emphasis was on the war for the rights of the Orthodox Church and the conflict between registered Cossacks and “vypyshchyky”; in 1635, the Cossacks were seen as disobedience to the authorities' measures to prevent the Cossacks' sea campaigns and attempts to take control of the Sich; in contrast, the uprisings of 1637 and 1638 were mostly seen as a fierce social struggle between different classes of the population and even tried to portray them as a “peasant revolt”.

It has been established that in the depiction of the events of the Cossack uprisings of the 1620s – 1630s, there is often an uncritical adherence to the letter of Polish historical sources, which exaggerate the size of the Cossack forces and the losses inflicted on the rebels. For the most part, the images of Polish commanders and troops were heroized, who were depicted as honest, noble selfless fighters who decisively defeated a much more numerous enemy and showed acts of humanism towards him. Instead, in the spirit of historical myths, the rebels were shown as barbaric masses of ruthless slaughterers and robbers, distinguished by treachery and cowardice. In the works of some researchers, there is a silence on facts that would show the Polish army and commanders in a negative light, undermine the image of national heroes, which was used to “strengthen the hearts” of the Polish people and to educate patriotism. In general assessments of the Cossack uprisings, historians saw them as a prologue to the Khmelnytskyi uprising, a kind of first attempts and training of the Cossacks in their struggle against the Polish-Lithuanian Commonwealth. As a result, they tried to trace their generally negative result for the Polish-Lithuanian state, when it was not possible to completely eliminate the forces dangerous to it, the

root causes of the conflict were not resolved, and the contradictions among the population of Ukraine only intensified.

Keywords: historiography, Polish historical science of the late 19th century – 1939, history of the Ukrainian Cossacks in the first half of the 17th century, historical image, historical consciousness, myth, nobility, clergy.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

Бурдяк Р. Образ козацького повстання 1635 р. у польській історіографії кінця ХІХ – першій половині ХХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 80. Том 1. С. 4–11. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-1-1>

Бурдяк Р. Зображення козацького повстання 1630 року під проводом Тараса Трясила в польській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол.ред. Ігор Соляр, заст. гол.ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2025. Вип. 41. С. 110–121. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-110-121>

Бурдяк Р. Особливості зображення козацького повстання 1625 року у працях польських істориків кінця ХІХ століття – 1939 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол.ред. Ігор Соляр, заст. гол.ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2025. Вип. 42. С. 140–152. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-42-140-152>

Бурдяк Р. Українське козацтво у війнах Речі Посполитої початку ХVІІ ст. у зображенні польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Актуальні питання гуманітарних наук* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 92. Том 1. С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/92-1-3>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. **Бурдяк Р.** Дискусії польських істориків кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. довкола подій козацького повстання на чолі з Іваном Сулимою. *Актуальні питання освіти і науки в умовах сучасної російсько-української війни. Том I* / [Ред.: В. Ільницький, Р. Корсак, Т. Пантюк, О. Петречко, В. Старка]. Дрогобич–Ужгород – Тернопіль: Посвіт, 2024. С. 31–32.

2. **Бурдяк Р.** Українське козацтво у війні речі посполитої проти Михайла Хороброго у зображенні польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том ХІХ: Людина, суспільство, історія: діалог у гуманітарному просторі / [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв: Посвіт, 2025. С. 21–22.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробленості проблеми, джерельна база та методологія дослідження.....	26
1.1. Історіографія проблеми	26
1.2. Джерельна база дослідження	34
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження	53
РОЗДІЛ 2. Боротьба козацтва з іноземними ворогами у першій половині XVII ст. у працях польських істориків.....	63
2.1. Зображення військових кампаній українського козацтва 1600 – 1619 рр. у польській історіографії.....	63
2.2. Козацтво у війнах Речі Посполитої в 1620 – середини 1640-х рр.....	110
РОЗДІЛ 3. Українське козацтво у житті Речі Посполитої першої половини XVII ст. та козацькі повстання 1620 – 1630-х рр. у дослідженнях польських науковців.....	137
3.1. Участь козацтва у суспільному та релігійному житті Речі Посполитої у візіях польських дослідників.....	137
3.2. Козацькі виступи на чолі із М. Жмайлом та Т.Трясилом і спроби врегулювання конфлікту	160
3.3. Повстання І.Сулими, П.Павлюка та Я.Острянина у зображеннях істориків.....	188
ВИСНОВКИ.....	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	240

ВСТУП

Актуальність теми. Однією із центральних проблем у наукових пошуках завжди посідало вивчення проблем людської свідомості, особливе місце серед яких займає етнічне самоусвідомлення та історична пам'ять, що є невід'ємними елементами розуміння індивідом та спільнотою самих себе та свого місця у світі. Саме тому важливими на сьогодні є дослідження історичних образів, сформованих науковою літературою, що була результатом роботи багатьох поколінь істориків, які вирішальним чином впливають на історичну свідомість кожного народу. Особливо вагомим є дослідження зображення минулого одного народу в історичному наративі його сусідів, що можуть вирізнятися як більшою об'єктивністю, так і значною тенденційністю подиктованою інакшим сприйняттям їх спільної, часто суперечливої, історії. Таким чином для української науки важливим є вивчення образів історії України в працях дослідників, що належали до наукових середовищ інших, особливо сусідніх, народів. Серед таких багатих на проблеми історичної україніки є польська наука, представники якої докладно вивчали українську минувшину, що часто виступає частиною спільної для обох народів історії.

Особливо активно польські дослідники вивчали історію українського козацтва, із яким польський народ поєднували як сторінки славетної співпраці та спільних перемог, так і криваві конфлікти, що розділяли народи на покоління вперед. Багато уваги історики присвячували історії козаччини у першій половині XVII ст., що стала періодом найбільш яскравого такого поєднання світлих та темних сторінок у взаємовідносинах українського та польського народів. Нажаль на сьогодні в українських історіографічних дослідженнях немає більших праць, у яких би спеціально вивчався образ історії козацтва в першій половині XVII ст. у працях польських науковців, які працювали в кінці XIX ст. й до 1939 р. Заповнити дану прогалину покликане наше дослідження.

Зв'язок теми дисертації з державними програмами, науковими напрямами університету та кафедри. Дисертація виконана у рамках науково-

дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Актуальні питання всесвітньої історії».

Мета дослідження. Вивчити особливості зображення історії українського козацтва в першій половині XVII ст. у працях польських науковців, що працювали у період з кінця XIX ст. й до 1939 року.

Об'єктом дослідження є польська історіографія кінця XIX ст. – 1939 р.

Предметом дослідження є образи подій, явищ та процесів з історії українського козацтва першої половини XVII ст. у зображенні польських істориків.

Завдання дослідження:

- проаналізувати сучасні теоретичні та методологічні підходи до вивчення образів історії українського козацтва у польській історіографії.

- вивчити стан джерельної бази та історіографічного освоєння теми.

- дослідити особливості зображення польськими науковцями історії участі козацтва у війнах проти Туреччини, Кримського ханства, Москви, Швеції у першій половині XVII ст.

- розглянути особливості образу Хотинської війни 1621 р. у працях польських науковців кінця XIX ст. – 1939 р.

- проаналізувати специфіку підходів дослідників до вивчення козацьких повстань першої половини XVII ст. та їх оцінки у польській історіографії.

Географічні межі. Землі колишньої польської держави, що з кінця XVIII ст. й до 1918 р. знаходились під владою Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій, а також території Другої Речі Посполитої 1918 – 1939 рр., на яких працювали польські науковці, що досліджували історію українського козацтва.

Хронологічні межі охоплюють період з кінця XIX ст., що був позначений переходом історичної науки від постулатів позитивістської науки до ідей неоромантичної історіографії, й до 1939 року – моменту втрати Польщею власної державності внаслідок подій Другої світової війни. У вимірі ж періоду

історії Війська Запорізького, який вивчали польські науковці, розглядається образ подій та процесів із початку XVII ст., коли розпочалось відродження козацтва після поразок повстань кінця XVI ст., й до середини 1640-х рр., що передували вибуху національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, що розпочала новий етап в історії козащини та України.

Наукова новизна та отримані результати. Дисертаційна робота є спеціальним історичним дослідженням у якому вивчаються особливості зображення історії українського козацтва у першій половині XVII ст. у працях польських науковців, що провадили наукові студії у період із кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни, у якому *вперше*:

- комплексно вивчено джерельну базу, що відображає специфіку дослідження та зображення польськими вченими, які представляли різноманітні ідейні та наукові напрямки, що побутували в період із кінця XIX ст. й до 1939 р., історії Війська Запорізького у першій половині XVII ст.

- розглянуто інтерпретаційні та оціночні підходи польських науковців, що належали до різноманітних наукових шкіл, ідейних та політичних напрямків, які існували в польському культурному просторі та суспільно-політичному житті з кінця XIX ст. до 1939 р., на визначні події, процеси та явища в історії українського козацтва в першій половині XVII ст.

- досліджено специфіку впливу еволюції суспільно-політичного середовища існування польського народу у період із кінця XIX ст. й до Другої світової війни, а також польсько-українських відносин на особливості підходів дослідників до зображення історії українського козацтва першої половини XVII ст.

Уточнено:

- методологію історіографічного дослідження образів історії України, а зокрема козакознавчої проблематики, у польській історичній науці;

- загальні тенденції розвитку польської історичної науки та студій над історичною українікою у період із останніх десятиліть XIX ст. й до 1939 р.

- специфіку підходів різних польських дослідників у залежності від їх приналежності до окремих історичних шкіл та напрямків, політичних симпатій і т.п. до інтерпретації проблем історичної україніки;

Отримали подальший розвиток положення:

- вплив переходу від теоретико-методологічних та історіософських основ історичної науки доби позитивізму до ідейних парадигм епохи неоромантизму на специфіку підходів до зображення історії Війська Запорізького в першій половині XVII ст.

- тяглість у побутуванні та передачі між поколіннями польських істориків різноманітних міфів щодо історії українського козацтва та антиукраїнських стереотипів.

Практичне значення наукової роботи полягає у можливості використання теоретико-методологічних підходів, теоретичних спостережень та висновків при вивченні образів інших періодів історії українського козацтва у польській історіографії. Також матеріали даної роботи можуть слугувати основою для розробки навчальних посібників та лекційних курсів як з історіографії, так і з історії України чи Польщі у XVII ст.

Особистий внесок здобувача. Викладені у роботі положення та висновки належать одноосібно дисертантові.

Результати дослідження апробовані у наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах і конференціях. Головні положення дисертаційної роботи представлені у виступах, виголошених на XVII-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Подолання кризових ситуацій у науці та освіті» (10 жовтня 2024 року); I-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання освіти і науки в умовах сучасної російсько-української війни» (10 грудня 2024 р.); XVIII-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Подолання кризових ситуацій у науці та освіті» (11 квітня 2025 року); XIX-й Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної

освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Подолання кризових ситуацій у науці та освіті» (17 жовтня 2025 року); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціокультурні трансформації в Україні XX – XXI ст. і подолання радянської спадщини в освіті, культурі, ментальності» (19 лютого 2026 року).

Основні положення дисертації висвітлені у шести наукових статтях, чотири з яких вміщені у наукових фахових виданнях України.

Структура дисертації побудована за хронологічно-проблемним принципом. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту дисертації – 218 с., список джерел і літератури складає 44 с. (536 позицій). Загальний обсяг дисертації – 285 с.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

З огляду на мету та завдання дослідження та велику кількість різноманітних праць, що стосуються важливих для нас проблем, усі публікації поділено на три групи. До першої віднесено дослідження у яких висвітлено проблеми пов'язані із відображенням історії українського козацтва в першій половині XVII ст. у працях польських дослідників, що працювали у період із кінця XIX до початку Другої світової війни. До другої групи зараховано дослідження особливостей розвитку польської історичної науки у зазначений нами період; біографій вчених, у працях яких знайшла своє відображення історія Війська Запорізького. Третю групу складають праці у яких висвітлено різноманітні проблеми історії польського народу в період із кінця XIX ст. й до 1939 р., розгляд яких дозволяє краще пізнати специфіку середовища у якому розвивалась польська історична наука та вивчення науковцями історії українського козацтва.

До першої групи історіографічних матеріалів належать монографії, статті та дисертації, у яких вивчено специфіку відображення козакознавчих студій польських науковців. Однак, слід відзначити, що до сьогодні немає жодного спеціального дослідження образу історії українського козацтва у період від 1600 р. й до вибуху національно-визвольної революції в 1648 р. в усій польській історіографії, з урахуванням усіх головних шкіл, наукових середовищ та ідейних напрямків, що розвивались у період від останніх десятиліть XIX ст. й до 1939 р.

Фактично єдиною на сьогодні монографією серед українських досліджень польської історіографії козащини є праця львівської дослідниці Оксани Рудої «Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття» [296], що вийшла у світ у 2008 р. Однак, відзначимо, що

у даній ґрунтовній праці основна увага була звернена на огляді польської історіографії проблем походження українського козацтва, подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Гадяцькій унії, й у ній залишилось поза увагою висвітлення в працях польських дослідників багатьох подій військової історії козаків у першій половині XVII ст., різні аспекти їх існування у суспільно-політичному та культурному просторі Речі Посполитої цього періоду й навіть кількох козацьких повстань. Також коло розглянутих істориків та їх праць не включало ряд польських дослідників козащини, погляди яких важливі для реконструкції цілісності образу історії українських козаків у першій половині XVII у польській історіографії.

Важливою у студіях над польською історіографією козащини є монографія польського дослідника Євгеніуша Коко «Францішек Равіта-Гавронський (1846 – 1930) про Україну та її минуле. Дослідження архаїзму» (2006) [398]. У ній вчений різносторонньо змалював особливості вивчення знаковим польським дослідником історії козацтва різних проблем минулого України. Вивчивши біографію та погляди Ф. Гавронського, польський дослідник пояснив специфіку його підходів до висвітлення історичної україніки та її оцінок, критично аналізував антиукраїнські стереотипи та міфи, якими керувався та які створював дослідник історії козацтва.

Також необхідно звернути увагу на дослідження відображення історичної україніки у працях польських вчених, які вийшли у світ до відновлення незалежності Польщі в 1918 р. авторства Анджея Стемпніка [492]. Польський дослідник зробив наголос на образі різних проблем історії України та специфіки зображення самого українського народу у загальних працях польських істориків, що слугували навчальною літературою у польських освітніх закладах. Дана праця зосереджена на важливій проблемі місця образів минулого українського народу у формуванні історичної свідомості широких прошарків польського народу, відіграє важливу роль у дослідженнях впливу освітньої політики на польсько-українські відносини.

Різноманітні аспекти відображення історії українського козацтва в першій половині XVII ст. та більш широких проблем минулого України у працях польських науковців висвітлено у значному спектрі різноманітних статей авторства українських та польських дослідників. Так особливо важливими у контексті вивчення специфіки зображення різних подій із історії Війська Запорізького у період із 1600 р. до середини 1640-х рр. у польській історіографії є дослідження Валентина Ребенка «Українська козаччина початку XVII ст. у висвітленні «песимістичної» краківської ніколи» [289] та «Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон)» [290]. Цікавий аналіз образу козацького повстання 1625 р. у працях польських дослідників кінця XIX та першої третини XX ст. подав Віталій Дубіна [237]. Відображення у польській міжвоєнній історіографії ролі релігійного чинника у історії українського козацтва вивчав Тараса Гриневич [209]. Йому також належить загальний нарис різних аспектів історії козаччини, що викликали дискусії у польській історичній науці 1918 – 1939 рр. [230].

Специфіка вивчення польськими науковцями історії козацтва та України в XVI – XVII ст. загалом, її оцінки та впливи на формування історіографічного образу козаччини різноманітних культурних віянь та наукових і політичних ідей зокрема, висвітлено у дослідженнях українських та польських авторів, які розглядали як загальний образ Війська Запорізького в польській історіографії, так і відображення в історіографії подій з його історії, що відбулися до чи після цікавого для нас періоду першої половини XVII ст. Серед таких праць варто виділити статті К. Бобятинського [341], Т. Гриневича [227], В. Дубіни [238], Є. Матерніцького [430], М. Мондзіка [437], М. Нагельського [276; 277; 278], О. Пестрикової [281], Л. Пйонтковського [449], О. Рудої [297], Є. Сінкевича [305], А. Стенпніка [489], М. Франза [373], Хинчевської-Хеннель [353], І. Чави [317], Я. Яковенко [325].

Серед важливих для нас дисертаційних досліджень слід назвати: працю О. Рудої «Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX –

початку ХХ століття» [535], Т. Гриневича «Дослідження історії України в польській історіографії міжвоєнного періоду» [532], Оксани Пестрикової «Польський історик Людвік Кубаля та його внесок у дослідження історії України» [533], І. Чави «Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького у польській історіографії кінця ХІХ ст. – 1939 р.» [536]. Особливо цікавим у контексті наших досліджень була дисертація В. Ребенка «Українське козацтво 1600–1622 років у працях Краківської і Варшавської історичних шкіл» [534], у якій дисертант висвітлив бачення важливого для нас періоду історії козацтва у працях таких вибраних дослідників як Ю. Шуйський, М. Бобжинський, С. Смолька, С. Тарновський, Т. Корзон, О. Яблоновський і В. Смоленський.

Невід’ємним при вивченні об’єкта нашого дослідження є звернення до праць, що відображають загальний процес розвитку польської історичної науки. У даному контексті слід згадати зазначені нами у огляді джерельної бази дослідження праці польських науковців кінця ХІХ та першої третини ХХ ст., у яких вони змалювали специфіку сучасних їм історичних студій та особливості праці своїх попередників у ХІХ ст. Серед новіших досліджень історичної науки зламу ХІХ та ХХ ст. й міжвоєнного періоду варто звернути увагу на праці Казімежа Тименецького «Нарис історії польської історіографії» [509], Маріана Генрика Серейського «Нарис польської історіографії» II частина [479], Анджея Грабського «Нарис історії польської історіографії» [382], «Історіографія і політика» [378], «Орієнтації польської історичної думки» [379]. Також багато важливої інформації та влучних оцінок процесу розвитку науки висвітлено у «Нарисі історії польської історіографії», перший том якого, авторства М. Г. Серейського, присвячений періоду 1860 – 1900 рр. [479], а другий, авторства Юзефа Дуткевіча й Катажини Сьреньовської – 1900 – 1939 рр. [358]. Автором низки важливих досліджень з історії польської історичної науки є Єжи Матерніцький. Серед таким варто назвати «Давня та сучасна історична культура» [431], «Польська історіографія у ХХ столітті. 1900 – 1918 роки» [426], «Ідеї і позиції. Історія та польські історики 1914 – 1918» [429].

Серед українських досліджень теоретико-методологічних та історіософських основ розвитку польської історичної наук варто виділити працю Леоніда Зашкільняка [241]. Серед досліджень вибраних важливих проблем, що викликали дискусії у польському науковому середовищі й породжували різноманітні теорії, варто виділити «Схід і Захід у концепціях історії Польщі» Анджея Вежбіцького [523], що важлива для нас аналізом інтерпретацій науковців цивілізаційних векторів розвитку Польщі.

Значний пласт історіографічних досліджень присвячений розвитку різних історичних шкіл та наукових середовищ польської історичної науки другої половини ХІХ та першої половини ХХ ст. Серед таких студій над ідейними постулатами та науковим здобутками представників Краківської та Варшавської історичних шкіл слід згадати роботи А.Вежбіцький [520], А.Грабський[381], Л. Лаврука [269], Є. Матерніцького [427], Є. Сінкевича [306; 307; 308], М. Г. Серейський [476], К. Сьреновска [498], М. Хошовської [370], В. Юлковська [390]. Розвиток історичних досліджень у Львові висвітлили у своїх працях Є. Матерніцькі [436], Й. Пісулінська [451], А. Точек [501] та ін. Окремо варто виділити тематичні збірники праць присвячених розвитку львівського історичного середовища, Краківської та Варшавської шкіл. Такими є «Суперечка про краківську історичну школу», двотомне зібрання «Золота книга львівських істориків» [528; 529] та «Історія в Львівському університеті. Дослідження й навчання (до 1939 року)» [364; 365]. Автором окремого монографічного дослідження краківського історичного середовища був Вацлав Мармон [421]. Також слід звернути увагу на праці присвячені діяльності редакцій різноманітних наукових історичних часописів. Такими є дослідження часопису «Червенська земля» Павла Серженги [480] та «Квартальник історичний» Лідії Лазурко [271].

Серед тематичних збірників присвячених розвитку історичної думки та історичної свідомості польського народу, їх інтерації із суспільно-політичними процесами та розвитком науки варто виділити видання «Історія – Ментальність – Самосвідомість. Місце та роль історії та істориків у житті

польського та українського народів в XIX і XX століттях», «Історія – Міфи – Інтерпретації» [363] та «Міфи та стереотипи в історії Польщі й України в XIX і XX століттях». В останньому із згаданих збірників вміщено багато важливих теоретичних досліджень сутності історичного міфу, а також їх побутування у польському інтелектуальному просторі.

В окрему підгрупу можна виділити праці присвячені постатям окремих істориків – як їх загальним біографіям та оглядам наукової та громадсько-політичної діяльності, так і вибраним аспектам їх творчості. Вивченням постаті Ю. Шуйського займалися ще його сучасники, як С. Смолька [145], та колеги з молодшого покоління істориків, як наприклад В. Конопчинський [104]. Велике дослідження діяльності та світогляду краківського історика залишиш Хенрик Станіслав Міхаляк [439]. Зв'язки між баченням Ю. Шуйським історичних процесів та політичним середовищем Польщі в другій половині XIX ст. прослідкував у своєму дослідженні Хенрик Марек Слочинський [484]. Також йому належить важлива розвідка присвячена аналізу сприйняття поглядів Ю. Шуйського сучасниками та наступними поколіннями інтелектуалів [485]. Зокрема дослідник розглянув бачення істориком польсько-українських стосунків у минулому та сьогоденні. Цілий ряд дослідників вивчав наукову та громадсько-політичну діяльність М. Бобжинського. Серед таких праць можемо виділити дослідження В. Бартеля [336], Ю. Бушка [347], В. Лазуги [414; 415], Є. Матерніцького [432]. Біографію видатного представника краківської історичної школи Т. Корзона, з особливим акцентом на його дослідницьку діяльність та погляди на минуле, розглянула у своєму масштабному дослідженні Йоланта Колбушевська [401]. Нарис життя та діяльності В. Смоленського створив А. Вежбіцький [521]. Діяльність на науковій та суспільно-політичній ниві В. Собеського висвітлив Хенрик Барич [333]. Політичну та наукову діяльність В. Конопчинського докладно зобразив у своїй монографії Пйотр Білінський [338]. Також його ідейний доробок вивчав Емануель Ростоворовський [468]. Життєвий шлях та особливості наукових поглядів відомого творця особливої цивілізаційної теорії Ф.Конечного

розглянули у свої дослідженнях П. Білінський [337], К. Блаховська [339], Т. Гриневич [228], Й. Колбушевська [400], М. Куріанський [410; 411], Я. Сковчинський [481]. Різні аспекти наукової праці та історіософських позицій видатного історика й теоретика «Ягеллонської ідеї» О. Халецького було висвітлено у збірнику досліджень «Оскар Халецький і його візія Європи», де особливо цікавими для нас були статті О. Аврамчука [210; 329], К. Бачковського [330] та С. Лукасевича [416]. Важливим для нас було різностороннє вивчення поглядів й наукової діяльності знакового історика міжвоєнного періоду та вченого, що започаткував переосмислення польського історіографічного образу козаччини О. Гурки, яке знайшло своє висвітлення на сторінках монографії Збігнева Ромека [467]. Наукову дискусію довкола історії українського козацтва та Хмельниччини, започатковану О. Гуркою вивчав також Т. Гриневич [227]. Також слід відзначити видання «Золота книга львівської історіографії», що є збірником біографічних нарисів видатних львівських істориків авторства провідних сучасних дослідників у галузі історіографії.

Також в окрему підгрупу можемо виділити словники та енциклопедичні видання у яких підіймаються проблеми розвитку польської історичної науки, а особливо ті праці, де висвітлені біографічні довідки про багатьох важливих для нас польських істориків козацтва. Серед них слід виділити «Словник польських істориків» [531], «Словник лодзьких істориків» [396] Й. Кіти та Р. Стобецького та «Польський біографічний словник» [530]. Також важлива інформацію про окремих вчених та наукові інституції міститься у різноманітних загальних виданнях «Енциклопедії Польського Наукового Видавництва».

До третьої групи праць належить значний комплекс літератури до якого належать загальні огляди історії польського народу як на протязі усього його існування так і в окремі важливі для нас періоди; праці, які висвітлюють розвиток політичних рухів та ідеології у часи з кінця XIX ст. до 1939 р.; дослідження польсько-українських відносин у зазначену епоху, місця українців у політиці різних польських організацій та польської держави. Серед загальних

праць з історії Польщі українських дослідників необхідно відзначити «Історію Польщі» Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна [248]. З досліджень іноземних науковців можна назвати «Боже ігрище» Нормана Дейвіса [233]. Звичайно ж найбільше подібних праць належать польським авторам. Серед таких важливих можна виділити «Історію Польщі 1864 – 2001» Антонія Чубінського [356], працю «Історію Польщі 1914 – 2004» Войцеха Рошковського [469], «Історію Польщі. 1795 – 1918» Анджея Хвальби [354], «Історію Польщі. 1918 – 1945» Чеслава Бжози та Анджея Сиви [363], «Політичну історію Польщі. 1935 – 1945» Павла Вечоркевича [515] та ін.

Важливою для розуміння ідеології політичного табору «санації» (концепції міжмор'я) та його зовнішньої політики є праці Пйотра Окулевіча [442], Зої Баран [214], Ришарда Тожецького [508]. Концепцію федералізму у політиці Польщі вивчав Микола Геник [221]. Ідеологію польського «прометеїзму», що впливала на ставлення багатьох польських інтелектуалів до проблем Східної Європи та її народів, вивчали Марек Корнат [404] та Сергіуш Мікулич [440]. Натомість використання «Ягеллонської ідеї» у політичному дискурсі досліджував Ярослав Ксьонжек [412].

Багато уваги як українські так і польські дослідники присвятили вивченню політики різноманітних польських політичних рухів та організацій, що існували в період із кінця XIX ст. до 1939 р., а також польської держави у міжвоєнний період щодо українського народу. Такими є дослідження Анджея Айненкеля [328], Зої Баран [215], Романа Вапінського [512; 513], Микола Геник [222; 223], Володимира Комара [257; 258; 259; 260], Миколи Кучерепа [408], Магдалени Новак [441], Мирослави Папєжинської-Турек [443; 444], Вальдемара Паруха [447], Теофіла Пйотркевича [450], Барбари Сточевської [494], Станіслава Стемпєня [487], Єжи Томашевського [502] Ришарда Тожецького [507], Миколи Швагуляка [319], Марка Фігури [371], Оксани Юрчук [320] та ін.

Розглянутий історіографічний матеріал вказує на існування розбудованого комплексу наукових досліджень присвячених як відображення різноманітних проблем історичної україніки у працях польських істориків та докладного

висвітлення різних сторін розвитку польської історичної науки, але й таких, що дозволяють розглянути польську історіографію козацтва у контексті трансформацій польської наукової думки на тлі розвитку інтелектуального життя у Польщі та Європі, у його взаємозв'язку та взаємовпливах із культурними, суспільно-політичними та іншими процесами у житті польського соціуму. В свою чергу відзначимо відсутність цілісного системного аналізу особливостей дослідження польськими вченими історії Українського козацтва у першій половині XVII ст., впливу суспільно-політичних умов існування польського народу з кінця XIX ст. до 1939 р. та інтерпретації вченими зазначеної проблематики. Тому актуальним залишається всебічне вивчення історії українського козацтва XVII ст. у польській історичній науці.

1.2. Джерельна база дослідження

З огляду на мету та завдання дисертаційного дослідження вважаємо за доцільне розділити джерельну базу праці, що складається із різноманітних за своїм характером джерел, на дві групи. До першої віднесемо праці польських дослідників, що були опубліковані й визначали розвиток польської історичної думки про історію українського козацтва й впливали на історичну свідомість цілого польського народу. Натомість до другої групи джерел належать неопубліковані документи, що містяться в колекціях архівних та наукових установ України та Польщі.

Опубліковані праці польських науковців доцільно розділити відповідно до їх характеру на:

- спеціальні праці польських істориків, присвячені безпосередньо історії Війська Запорізького або України у XVII ст., чи окремі дослідження подій, у яких українське козацтво відігравало ключову роль.
- загальні праці з історії Польщі або всесвітньої історії, де виклад історії українського козацтва відбувається на тлі зображення більш загальних процесів у польсько-литовській державі чи Європі. Також до даної групи можемо

зарахувати й біографії окремих постатей із історії Речі Посполитої у житті яких були події, пов'язані з історією козаччини.

- праці польських вчених, що відображають специфіку розвитку польської історичної науки та особливості ідейно-теоретичних поглядів дослідників на минуле. До цієї групи ми також віднесемо рецензії істориків на праці своїх колег.

Серед праць, що належать до першої підгрупи опублікованих джерел важливим є ґрунтовне історичне дослідження «Історія Хотинської війни. 1621» [185] Юзефа Третяка, що вперше вийшло у світ у 1889 р. й було перевидане до 300-ліття битви під Хотиним. Її автор, Ю. Третяк (1841 – 1923), народився на Волині, навчався в Київському університеті, працював вчителем в гімназіях Львова та викладачем історії літератури (зокрема української літератури) Ягеллонського університету. Серед його наукових зацікавлень були дослідження т.зв. «української школи» серед польських поетів та письменників, а також вплив А. Міцкевича на творчість Т. Шевченка. У своїй праці, ґрунтуючись на значному комплексі історичних джерел (використавши також й переклади турецьких джерел, зокрема «Історії» Мустафи Наїми), вчений подав розгорнуту та детальну картину усіх подій польсько-турецької війни 1620 – 1621 рр. Багато уваги історик присвятив подіям пов'язаним із Військом Запорізьким, ролі у них таких окремих персоналій як Яків Бородавка та Петро Сагайдачний. Дослідник подав об'єктивну картину розгортання історичних подій та їх оцінок, позбавлену різноманітних антиукраїнських стереотипів та упереджень щодо козацтва.

Особливо важливими для нас були дослідження варшавського історика Олександра Яблоновського (1823 – 1913). Історик, працював вчителем у Києві й був там членом польської конспірації, однак після Січневого повстання й перебування на засланні переїхав до Варшави. Вагомим науковим здобутком вченого була публікація ним значних комплексів джерел по історії українських земель. Серед його праць слід виділити дослідження «Козацтво» [95, с. 120-209] у якому науковець простежив історію українського козацтва від його

зародження до середини XVII ст. з особливим акцентом на його місці у соціальній структурі населення українських земель Речі Посполитої. Втім, слід відзначити, що у даній праці він мало уваги присвячував різноманітним подіям військової історії козацтва та його діяльності на політичній арені. Основні тези цього дослідження були пізніше повторені О. Яблоновським у його підсумковій праці «Історія Південної Русі» (1912) [94], у якій він висловив свої основні погляди на увесь історичний процес розвитку України від раннього середньовіччя й до кінця нового часу. Науковець, перебуваючи під впливом позитивістської історіографії, багато уваги приділяв різноманітним соціальним, економічним та культурним процесам, намагався простежити закономірності еволюції суспільного життя на українських землях. Також цікавими були спостереження дослідника щодо місця українського козацтва у колонізації степових просторів та вивченні їх ролі у господарському житті регіону. Однак, слід вказати, що О. Яблоновський, який багато уваги звертав на діяльність поляків та влади Речі Посполитої в Україні, негативно оцінював роль козацтва в історії краю. На дану особливість праць О. Яблоновського звернув свою увагу ще український дослідник М. Залізняк у своїй рецензії з 1913 р. й вказав, що «Історія Південної Русі» «не є викладом української історії, а історії польськості на українських землях, угрунтованих, нібито на науковій підставі, прав польського елемента на українські землі» [202, с. 199]. Також варто згадати, що історик походив із визначного польського шляхетського роду й на його погляди впливали певні станові свідомісні установки, що мали свої коріння ще у польській культурі т.зв. «сарматизму».

Провідним польським дослідником, який, хоч і на аматорському рівні, спеціалізувався на історії Війська Запорізького був Францішек Равіта-Гавронський (1846 – 1930). Дослідник, що народився в Україні й провів на українських землях значну частину свого життя, під впливом ідей польського романтизму й сентиментальних відчуттів за втраченим пануванням над східними «кресами», зайнявся вивченням багатьох яскравих та контраверсійних сторінок спільної польсько-української історії. Він, хоч й не мав історичної

освіти, провадив активні дослідження історії українського козацтва й був автором багатьох публікацій із згаданої проблематики. Однак, особистий негативний досвід контактів із українським населенням, пануючі у тогочасному польському соціумі різноманітні антиукраїнські упередження та фобії, а також вплив політичної ідеології націонал-демократів й імперських амбіцій відродження Польщі в межах XVII ст., нерідко підштовхували Ф. Равіту-Гавронського до цілеспрямованого викривлення історичних фактів та процесів на догоду політичній доцільності. Дослідник послідовно формував образ козацтва, як ворогів поступу та усіх здобутків цивілізації, кровожерливих варварів, якими керували ниці інстинкти, й у свою чергу переносив їх і на увесь український народ. Це дозволяло йому доводити тези про нібито вищість поляків над українцями, їх прав до панування на українських землях й потреби жорсткого вирішення начебто віковичного конфлікту між польським народом, як носієм цінностей Західної цивілізації, та українцями, що представляли степові варварські традиції. Слід відзначити, що ряд більш ранніх та доволі вузьких за своєю проблематикою праць Ф. Гавронського зберігали певний баланс між об'єктивністю та антиукраїнською пропагандою. Однак, в міру зростання антипатій дослідника, що дедалі більше розвивались із часом, його твори щораз більше набирали характеру політичної пропаганди й полеміки з усім українським. Серед багатьох цікавих для нас козакознавчих досліджень Ф. Равіти-Гавронського історія Війська Запорізького у першій половині XVII ст. найбільш розлого була відображена у його пізній праці «Українна козаччини в Речі Посполитій польській до кінця XVIII століття» (1922) [138], що була своєрідним підсумком його поглядів на історію козацтва й мала популяризувати їх на широку читацьку аудиторію. Для нас, попри низький науковий рівень праці, вона цікава саме як приклад радикальних негативних підходів до зображення історії козаків, що відображає найбільш одіозні стереотипи й фобії, що подекуди зустрічаються серед поляків й сьогодні.

Серед інших відомих польських істориків другої половини XIX та початку XX ст., що у своїх дослідженнях зверталися до козакознавчої проблематики

варто згадати М. Дубецького (1838 – 1926), що був уродженцем Волині та випускником Київського університету, учасником польського повстанського руху та засланим на Сибір, став автором багатьох досліджень з історії України. Для нас важливою була його монографія «Кодак, прикордонна фортеця» (1879) [76]. У ній дослідник відобразив не лише історію Кодакського замку, причин його будівництва та ролі у системі оборони степового прикордоння, але й описав події козацького повстання Івана Сулими, що розвивались довкола його зруйнування у 1630 р. Важливих загальних проблем життя на степовому прикордонні у період 1638 – 1648 рр. історик торкався у дослідженні «Дві миті із історії польської колонізації на Пониuzzi» [75], однак в основному у цій своїй праці він звертав увагу на історію відновлення фортеці Кодак у 1638 р. та її зруйнуванні в 1648 р. та на місії монахів-домініканців на Наддніпрянщині. Можемо відзначити, що праці М. Дубецького перебували ще під значним впливом романтичних польських візій на минуле України й на них наклали відбиток сентиментальні відчуття поляків за втраченими «східними кресами». Емоційне зображення історії дослідником хоч і має на собі сліди польського месіанства та шляхетської винятковості, однак в цілому зберігає тенденцію до позитивного примирливого підходу в сприйнятті польсько-українських відносин й не транслює різноманітні шовіністичні наративи, що почали з'являтися у польському інтелектуальному дискурсі з кінця ХІХ ст. й пережили окремі періоди посилення аж до 1939 р.

Іншою важливою публікацією з історії фортеці Кодак та повстання 1635 р. є праця Олександра Чоловського (1865 – 1944) «Кодак. Причини заснування та падіння твердині» [72]. У ній вчений, на відміну від доволі романтизованого образу історії Кодака викладеної М. Дубецьким у його праці, подав докладний науковий образ польської політики щодо козацтва, яка мала результатом заснування цього замку. Втім львівський вчений зазнав певних впливів антиукраїнських ідей, що сформувались у польських середовищах Галичини на тлі їх боротьби за володіння цим західноукраїнським регіоном. Сам же О. Чоловський був директором львівських музеїв, відомими дослідником-

краєзнавцем й автором багатьох публікацій з історії міст та фортець на теренах сучасної Західної України.

Знаковою для польської історичної науки кінця XIX та початку XX ст. працею, присвяченою історії України та Речі Посполитої у середині XVII ст., були «Історичні нариси» Людвіка Кубалі, що виходили у світ із 1880 до 1910 рр. [116; 117; 118]. У даному дослідженні вчений, хоч й зосередився на зображенні подій 1648 – 1660 рр., зобразив особливості становища козацтва у період, що передував вибуху Хмельниччини, подав оцінку місця Війська Запорізького у соціально-політичному житті Речі Посполитої. Слід відзначити, що погляди Л. Кубалі та відображені у його творах образи минулого мали значний вплив на формування історичної свідомості поляків та їх сприйняття козацтва та українського народу загалом. Особливу роль у цьому відіграла повість Генрика Сінкевича «Вогнем і мечем», при написанні якої видатний романіст надихався творами історика й черпав із них інформацію для конструювання своїх художніх образів подій XVII ст. Поруч із цим відзначимо, що Л. Кубалі було притаманне висвітлення фактів слідуючи свідченням джерел при відсутності їх критики й подачі власних висновків. Це, зокрема, помітив у його працях ще М. Бобжинський [200, с. 554-556] й піддав критиці даний метод, який не співпадав з усталеними в останніх десятиліттях XIX ст. методиках, що керувалися принципами позитивізму. Також і українські історики, як наприклад С. Томашівський [189; с. 28-30] та І. Крип'якевич [190; с. 17-18], критикували особливості роботи дослідника із джерелами. Сам Л. Кубаля (1838 – 1918) навчався в університетах Кракова та Відня, був учасником Січневого повстання 1863 р., вчителем історії у гімназіях Львова та Золочева. Вчений, хоч і не здобув історичної освіти, однак його видатні наукові заслуги дозволили йому здобути ступінь доктора наук, стати почесним доктором Львівського університету та членом НТШ. Історик писав свої твори керуючись ідеєю «зміцнення сердець» поневоленого польського народу й тому часто зображав минуле під впливом патріотичних відчуттів, й тому подавав його наповненим яскравими, але часто гіперболізованими, образами.

Чи не найбільш плідним дослідником історії козацтва в першій половині XVII ст. серед польських науковців міжвоєнного періоду був Владислав Томкевич (1899 – 1982). Вчений навчався, а згодом і викладав у Варшавському університеті й був симпатиком політичного табору маршала Ю. Пілсудського, що залишило певний відбиток на його творчості. Ґрунтовно історик вивчив ряд подій козацьких повстань 1620-х – 1630-х рр., зокрема такими були його праці «Битва під Кумейками» [175], «Обмеження козацьких вольностей в 1638 році» (1930) [178], «Козацьке повстання 1630 року» (1930) [181], «Битва під Кумейками 1637», висвітлив події козацького повстання 1638 р. у масштабному дослідженні біографії князя Єремії Вишневецького (1933) [176]. У даних працях науковець, спираючись на докладний аналіз історичних джерел, детально описав як перебіг військових кампаній, так і їх політичне тло, причини й наслідки. Більш загальною й такою, на якій свій відбиток залишила попередня польська історіографія із рядом її шаблонних й тенденційних підходів до історії козацтва, була загальна історія Війська Запорізького [176] авторства В. Томкевича, що вийшла у світ напередодні Другої світової війни. Відзначимо, що в кінці 1930-х рр. відбувалося загострення польсько-українських відносин й спостерігалось посилення тиску влади Другої Речі Посполитої на українську меншину, що паралельно супроводжувалося й зростанням антиукраїнських настроїв у польському соціумі.

Цікавими для нас були праці, що з'явилися в результаті знакової для міжвоєнної польської історичної науки дискусії істориків, що розгорілася довкола козацької проблематики та відображення польсько-козацького конфлікту у історіографії та національній пам'яті поляків. Серед важливих для нас праць із даного кола досліджень слід виділити дослідження Ольгерда Гурки (1887 – 1955) «Вогнем і мечем» та історична реальність» [82] й Станіслава Закшевського (1873 – 1936) «Вогнем і мечем» Сінкевича в світлі історичної критики» [196]. У даних працях хоча дослідники й зосереджувалися на історії Хмельниччини, звернули увагу й на її передумови в першій половині XVII ст. та загальні оцінки розвитку козацтва.

Докладно вивчав історію участі Війська Запорізького у війнах Речі Посполитої в першій половині XVII ст. Казімеж Тишковський (1894 – 1940). Історик закінчив Львівський університет й працював у Національному інституті ім. Оссолінських, був редактором часопису «Історичний кварталник» та належав до наукового середовища Львова. Для нас важливою була його праця «Козаччина у московських війнах Сигізмунда III» (1935) [187]. У даному дослідженні науковець, на основі докладного вивчення широкого комплексу джерел, подав розгорнуту та багату на деталі картину участі козаків у т.зв. «великій смуті» у Московському царстві, зокрема й походу Війська Запорізького на чолі із П. Сагайдачним на Москву. Праця К. Тишковського вирізнялася своєю науковою неупередженістю й значною фактографічністю.

Багато цікавих спостережень над роллю козацтва у релігійному та соціально-політичному житті у Речі Посполитій першої половини XVII ст. зробили польські дослідники історії православної церкви у польсько-литовській державі К. Ходиніцький та Я. Волінський.

Важливою для нашого дослідження була праця Казімежа Ходиніцького (1890 – 1942) «Православна церква та Річ Посполита польська. Історичний нарис. 1370 – 1632» (1934) [68]. Вчений, що закінчив Ягеллонський університет й був учнем В. Собеського, працював вчителем історії в гімназії у Москві, а після 1918 викладав у Варшаві та працював у архівних установах. З 1921 р. перебував на посаді професора та керівника Кафедри середньовічної історії Університету ім. Стефана Баторія у Вільні [37]. Був відомим спеціалістом із історії Великого князівства Литовського. У згаданій вище праці історик докладно висвітлив взаємостосунки між православним духовенством та Військом Запорізьким, роль релігійного питання у політиці та свідомості українського козацтва. Втім, слід відзначити, що доволі критично оцінював співпрацю між православною церквою та козащиною, вважав її направленою проти Речі Посполитої та інспірованою зовнішніми, ворожими до Польщі, силами. З даних позицій історик й оцінював політику козацтва та його боротьбу.

Іншою не менш важливою працею серед досліджень історії української православної церкви є книга Януша Волінського (1894 – 1970) «Польща та православна церква. Історичний нарис» [193]. У даній праці варшавський історик, викладач Варшавського університету [46] звертав увагу на взаємовідносини між козацтвом та українською православною церквою, простежив двосторонні впливи як духовенства та самої ідеї захисту православної церкви на козаччину, так і ролі козаків у справі відродження церковної ієрархії чи у міжконфесійному конфлікті в Речі Посполитій.

Серед другої групи джерел, до яких належать загальні праці з історії Польщі та всесвітньої історії, необхідно відзначити синтетичні праці польських науковців, що належали до Краківської та Варшавської історичних шкіл. Дані дослідження у свій час користувалися значною популярністю серед читачів, неодноразо перевидавались й визначали напрямки розвитку історичної свідомості польського народу в кінці XIX та на початку XX ст. Поруч із цим слід відзначити, що ідеї закладені вченими у їх твори, трансливали історіософські парадигми, що були закладені в теоретичні підвалини даних історичних шкіл. У контексті даної проблематики треба згадати, що основоположною ідеєю представників краківської історичної школи, що сформувалася після поразки польського національно-визвольного повстання 1863 р., був т.зв. «історичний песимізм». У його основі був закладений критичний погляд на минуле польського народу та його держави, а особливо на діяльність його еліт, що ґрунтувався на пошуках причин історичних злигоднів поляків у вадах самих поляків, та необхідності їх «роботи над помилками» минулого. На зламі XIX та XX ст. ідеї краківської історичної школи почали втрачати популярність через поступовий відхід у забуття розчарування від поразок національно-визвольних повстань й виходом на арену громадсько-політичного життя молодого покоління поляків, що не відчули трагічних наслідків цих подій й знову виступали з ідеями збройної боротьби, а також були схильні ідеалізувати та героїзувати минуле. У значній мірі подібні позиції сприяли формуванню Варшавської історичної школи, що виступала в опозиції

до краківських істориків та з критикою їх позиції. Її представники висунули тезу про т.зв. «історичний оптимізм», коли в суспільно-політичному житті Першої Речі Посполитої намагались побачити прогрес та робили акценти на позитивних, у їх баченні, рисах польського народу. Натомість причину втрати польською державою її незалежності бачили не у вадах устрою чи свідомості польського народу, а чи не виключно у іноземних інтригах та агресії ворогів.

Автором важливих загальних праць з історії Польщі був один із творців Краківської історичної школи Юзеф Шуйський (1835 – 1883). Так ще у 1862 – 1866 рр. вийшла у світ його чотиритомна «Історія Польщі», а у 1880 р. її стислий виклад під заголовком «Історії польської змістовно розказаної книг дванадцять» [167]. На творчість історика здійснили вплив ідеї позитивістської історіографії, що активно розвивалась у цей час в Європі. У працях значний акцент зроблено на політичних процесах у середині Королівства Польського та Речі Посполитої, на їх зовнішньополітичному житті, проаналізовано процеси державотворчої та суспільно-політичної трансформації. Окрім історії польського народу, Ю. Шуйський звертав увагу й на стосунки поляків із іншими народами, які входили у склад польсько-литовської держави, а зокрема із українцями. Здійснив багато цікавих спостережень щодо ролі українського козацтва у політичному та суспільному житті, а також у важливих зовнішньополітичних процесах. Сам історик, окрім наукової діяльності як професор Ягеллонського університету та керівник Академії вмінь у Кракові, був також знаковим громадсько-політичним діячем та публіцистом свого часу. Як і інші представники свого наукового кола, належав до консервативного політичного руху й приймав активну участь у житті польського населення Королівства Галичини та Лодомерії, тричі обіймав мандат депутата до галицького Крайового сейму й був зарахований айстро-угорським імператором Францом Йосифом II до складу Палати панів парламенту Австро-Угорщини.

Важливою для нас була праця Анатолія Левицького «Нарис історії Польщі та руських країв із нею поєднаних» (1884) [125], що була рекомендована як підручник для старших класів гімназій, а згодом перекладена на українську

мову й зазнала багаторазового перевидання та здійснювала великий вплив на формування історичної свідомості багатьох поколінь поляків та українців. Дана праця мала подати збалансований, позбавлений політичних контраверсій та однобоких національних візій на минуле, погляд, який би не розпалював міжнаціональні конфлікти у багатонаціональному шкільному середовищі Галичини й сприяв налагодженню міжнаціонального консенсусу (особливо в польсько-українських відносинах) підданих династії Габсбургів. Таким чином у даній праці вчений не лише багато уваги присвятив історії українського народу та Війська Запорізького, але й подав її збалансований виклад, позбавлений різноманітних стереотипів. Сам же Анатоль Левицький (1841 – 1899) був сином українського греко-католицького священника та співтворця Головної Руської Ради Григорія Левицького, навчався у Львівському університеті. Спочатку працював вчителем історії та географії у гімназії в Перемишлі, згодом – у одній із львівських гімназій, у пізнішому викладав в Ягеллонському університеті й працював у Академії вмінь у Кракові.

Працею, що виходила великими накладками, користувалася значною популярністю, була «Історія Польщі в нарисі» Міхала Бобжинського, перше видання якої вийшло у світ в 1879 р. [58; 59], й лише за життя її автора зазнала чотирьох доопрацьованих перевидань [60; 61]. У даному дослідженні, у дусі позитивістської історіографії, вчений висвітлив особливості процесів історичного розвитку польського народу та його державності, чинників, що здійснювали на них вплив, а також провів критично переоцінку ролі багатьох подій та персоналій в історичній долі Польщі. Історик звертав багато уваги на місце українського козацтва у соціумі Речі Посполитої, на його боротьбі за свій соціально-політичний статус та місце в господарському житті краю. Також варто звернути увагу, що М. Бобжинський був прихильником концепції т.зв. «західної історіографічної орієнтації», що вбачала користі у зосередженні польського народу на його інтеграції у життя народів Західної Європи, натомість критично оцінював східний вектор її політичного розвитку, який, на його думку, приніс Польщі багато проблем й сприяв запозиченням східних

суспільних та культурних традицій, що негативно вплинули на розвиток польського народу. Сам же М. Бобжинський (1849 – 1935) був одним із головних представників молодшого покоління вчених із кола Краківської історичної школи. Професор Ягеллонського університету та директор Архіву актів гродських та земських у Кракові, був також активним політичним діячем із консервативного середовища руху т.зв. «станьчиків», згодом же – багаторічним депутатом Галицького сейму, а в 1908 – 1913 рр. займав посаду намісника Галичини [16]. У політичному житті початку ХХ ст. дотримувався позиції про необхідність порозуміння із українськими політичними партіями й налагодження міжнаціонального консенсусу.

До грона вчених, що представляли Краківську історичну школу належав Віктор Чермак (1863 – 1913), що був автором цікавого дослідження «Плани турецької війни Владислава IV» (1895) [69], у якій дослідник торкався важливих проблем геополітики Причорноморського регіону, проблем життя на українському пограниччі та місця у них козацтва. Відзначимо, що дана праця мала бути першою частиною ширшого дослідження вченого присвяченого політиці Владислава IV до козацтва та православної церкви, однак плани такої роботи так і не були ним реалізовані.

Серед науковців, що представляли Варшавську історичну школу, розлого висвітлював історію Війська Запорізького Тадеуш Корзон (1839 – 1918). Особливо тут варто відзначити такі його праці, як «Історія Польщі» [111], а особливо «Історія війн та війська в Польщі» (1912) [109; 110]. Саме в останньому із названих досліджень науковець багато уваги присвятив історії українського козацтва та його ролі у війнах Речі Посполитої в першій половині ХVII ст. Поруч із цим він докладно досліджував й боротьбу польсько-литовських військ проти козацьких повстань. У своїх працях історик цитував багато історичних джерел, наводив різноманітні важливі дані й детально висвітлював різноманітні події військової історії, таким чином подавши розгорнуту картину історії українського козацтва на тлі процесів, що проходили у польсько-литовській державі. Втім, слід відзначити, що підходи

Т. Корзона до висвітлення історії козаків та України загалом у значній мірі перебували під впливом шаблонів сприйняття українського народу сформованих ідеями польського націоналістичного руху. Таким чином образ козаччини часто набував викривленого характеру, як негативна протилежність до позитивно зображених, часто ідеалізованих, представників польського народу в працях, що створювались істориком «для зміцнення сердець» польського народу, що за його життя перебував під іноземною окупацією.

Іншому важливому представнику Варшавської історичної школи – Владиславу Смоленському – належали популярні у свій час праці «Історія польського народу» (1897 – 1898) [142] та «Історія Польщі» (1924) [143]. У цих своїх дослідженнях вчений, хоч і спеціально не зосереджувався на історії козацтва, однак висловив ряд важливих спостережень щодо його місця у суспільно-політичному житті Речі Посполитої, зробив різноманітні цікаві його оцінки.

Важливими для зрозуміння особливостей бачення історії польськими науковцями, що працювали на початку ХХ ст. та у період незалежного існування Другої Речі Посполитої, є вивчення загальних нарисів минулого Польщі та всесвітньої історії вчених, що симпатизували двом домінуючим у даний час політичним рухам – націонал-демократам та прихильників Ю. Пілсудського. Їх дослідження дозволяє простежити впливи ідеології цих політичних таборів на специфіку осмислення історії українського козацтва дослідниками, позиція яких залишала слід на баченні поляками української проблематики загалом. Зокрема слід виділити популярні серед націонал-демократів принципи асиміляції національних меншин у польській державі та ідеї побудови багатонаціональної федеральної держави під керівництвом польського народу, що були притаманні прихильникам Ю. Пілсудського та табору «санації».

Історику із табору правого націонал-демократичного руху Вацлаву Собеському належали відомі праці «Історія Польщі до 1696 року» (1923) [148] та «Історія Польщі» (1931) [149]. Також проблеми історії українського козацтва

науковець докладно висвітлював у розділі присвяченому періоду правління короля Сигізмунда III вміщеному у колективній монографії провідних істориків свого часу «Політична історія Польщі» (1923) [92]. Особливо багато цікавих поглядів та дослідницьких підходів дослідника на історію українського козацтва висловлено саме в останній із названих праць. Слід відзначити, що В. Собеський (1872 – 1935) був ключовим представником нового покоління краківських істориків й співтворцем т.зв. «Нової Краківської школи», що приступила до критичної переоцінки історіософських парадигм своїх попередників із їх ідеями «історичного песимізму». Вчений здобув освіту в Ягеллонському університеті й спочатку симпатизував соціалістичному рухові, що відобразилось на його ранніх дослідженнях у яких він різко критикував діяльність єзуїтів та релігійну нетолерантність мас польського народу в другій половині XVI та першій половині XVII ст. [20]. Однак від 1905 р. В. Собеський перейшов на позиції націонал-демократичного руху й був одним із ключових істориків свого часу, на працях якого залишили свій слід ідеї цього політичного спрямування. Після приходу до влади в Другої Речі Посполитій політичного табору Ю. Пілсудського, що був суперником націонал-демократичного руху, із сторони влади та істориків, які їй симпатизували, розпочалася критика та адміністративний тиск на вченого, що зрештою закінчилось втратою ним місця праці в Ягеллонському університеті.

Прибічнику табору націонал-демократів Владиславу Конопчинському належала праця «Історія Польщі в новітню епоху» [103], що вийшла у світ в 1936 р. у двох томах. У ній, на тлі історії Речі Посполитої, науковець виклав й факти пов'язані із історією Війська Запорізького у першій половині XVII ст. та дав їх цікаві оцінки. Для нас його бачення історії українського козацтва є важливою ілюстрацією специфіки візій даної проблематики вченими, що розглядали минуле крізь призму ідей польського націоналістичного табору першої половини XX ст. Втім звернемо увагу, що нам вдалось простежити значні запозичення та навіть повторення В. Конопчинським багатьох тез висловлених раніше В. Собеським у його працях. Сам же історик розпочав

свою наукову роботу у Варшаві під керівництвом Т. Корзона, однак згодом, у 1911 р., переїхав до Кракова, де став професором Ягеллонського університету [18]. Також він приймав активну участь у громадсько-політичному житті й був депутатом сейму Другої Речі Посполитої від націонал-демократичного Народно-Націоналістичного Союзу.

Іншому прибічнику націонал-демократичного руху, львівському історику Адаму Шельонговському належала популярна праця «Історія Польщі в нарисі» (1921) [159], у якій висвітлив ряд подій із історії козацтва на тлі процесів, що проходили у Речі Посполитій в XVII ст. Також історик був автором «Всесвітньої історії» [163] та «Новітньої історії» [162]. У ній вчений коротко, але доволі докладно охарактеризував суспільно-політичну та релігійну ситуації в Україні в першій половині XVII ст., місце у ньому українського козацтва й подав цікаву інтерпретацію козацьких повстань як селянської революції. Важливою працею у доробку науковця була праця «Боротьба за Балтику (1544 – 1621)» (1904) [164]. Однак слід вказати, що згадки автора про участь козаків у військових кампаніях у Прибалтиці були вкрай побіжні. Відзначимо, що А. Шельонговський (1873 – 1961) був викладачем Львівського університету, у коло наукових зацікавлень якого входила широка тематика всесвітньої історії та історії Польщі в середньовіччі та в нову добу.

До групи праць польських науковців із всесвітньої історії слід віднести дослідження Фелікса Конечного присвячені минулому Росії. Вчений, який був автором масштабного докладного дослідження «Історія Росії» доведеного до 1449 р., також написав стислий огляд історії Росії (1921) [99] від найдавніших часів, розпочинаючи від заснування Київської Русі, й до сучасних автору подій Першої світової війни. Саме в останній із праць дослідник торкався певних загальних проблем історії українського козацтва в першій половині XVII ст., порівнюючи їх становище у Речі Посполитій із становищем різних груп російських козаків у Московському царстві. Також у контексті наукової роботи Ф. Конечного слід згадати про його теоретичні дослідження процесів всесвітньої історії, що мали своїм результатом створення вченим особливої

цивілізаційної теорії. Серед робіт, на сторінках яких було висвітлено його роздуми із даних проблем, можна виділити «Про існування багатьох цивілізацій» [101], «Польща між сходом та заходом» [102], «Натиск орієнту на захід» [100]. У даних працях історик у дусі соціал-дарвінізму доводив тези про боротьбу між «вищими» та «нижчими» цивілізаціями. Натомість українське козацтво бачив представником кочової Туранської цивілізації Великого Степу й вважав, що єдиною ціллю свого існування воно бачило війну, життя за рахунок представників інших цивілізацій, яких постійно грабувало, та взагалі бажання знищити Західну цивілізацію. Що ж до самого Ф. Конечного (1862 – 1949), то слід згадати, що історик розпочав свою наукову кар'єру у Ягеллонському університеті, але після Першої світової війни переїхав у Вільнюс та працював у Університеті ім. Стефана Баторія. Також дослідник був пов'язаний із націоналістичним рухом націонал-демократів.

Істориками, близькими до режиму «санації», були Міхал Сокольницький (1880 – 1967), Генрик Мосціцький (1881 – 1952) та Ян Цинарський (1882 – 1943), що були авторами масштабного дослідження «Всесвітня історія» [153]. У даній праці дослідники звернули увагу на ряд важливих фактів з історії козацтва в історії Речі Посполитої та регіону Східної і Центральної Європи, дали їм свою обґрунтовану оцінку. Відзначимо що, зокрема головний редактор цього видання М. Сокольницький був соратником Ю. Пілсудського під час Першої світової війни й виконував дипломатичні місії у періоди панування у Польщі маршала.

Серед досліджень біографій видатних персоналій XVII ст. можемо виділити життєписи коронного гетьмана С. Жолкевського. Серед таких варто назвати твори львівських істориків К. Тишковського [186], А. Прохаски [134] та краківського вченого Ф. Папее [130]. Однак відзначимо, що у даних працях історія козацтва уже в XVII ст. була висвітлена вкрай побіжно та фрагментарно. Окремо звернемо увагу на біографії гетьманів С. Жолкевського [170] та К. Ходкевича [171], а також короля Владислава IV [172] авторства варшавського історика, симпатика соціалістичного руху, Артура Слівінського

(1877 – 1953). Важливим для нашої праці було ґрунтовне дослідження В. Томкевичем життя та діяльності князя Єремії Вишневецького [176], у якій вчений зокрема докладно змалював події козацького повстання 1638 р.

Окрему групу джерел складають праці польських вчених, які відображають специфіку розвитку польської історичної науки та особливості ідейно-теоретичних поглядів дослідників на минуле. Так основи теоретико-методологічних засад, якими керувалася польська історична наука в першій третині ХХ ст. висвітлив у своїй праці «Історика» [91] видатний польський історик та теоретик наукових історичних досліджень Марцелі Гандельсман. Також у іншому своєму дослідженні вчений висвітлив й розвиток усією польської історіографії у бездержавний період [90]. Принагідно відзначимо, що вчений був близький до правлячого з 1926 по 1939 рр. політичного табору «санації» і часто відстоював історіософські погляди польського федералізму. Критичні зауваження щодо розвитку польської науки висловив у дусі ідей варшавської історичної школи Т. Корзон. Теоретичні питання розвитку історіографії підіймав у своїй розвідці О. Бальзер [56]. Також цікавим та важливим для нас було його історіографічне дослідження «Історичні школи в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле» (1898) [144], у якому В. Смоленський докладно висвітлив особливості історіософських концепцій різноманітних наукових середовищ та окремих істориків й висловив своє бачення та оцінку їх специфіки та здобутків. Особливо необхідно відзначити знакову для міжвоєнного періоду розвитку польської історичної науки працю О. Гурки «Оптимізм та песимізм в польській історіографії. Перевернення понять» [82], що започаткувала гостру дискусію у наукових колах Польщі в 1930-х рр. щодо ідейного спадку Краківської історичної школи, місця історії у національній політиці Польщі та взагалі про ціннісне значення історичного нарративу для життя народу.

Важливу частину даної групи джерел складають рецензії польських та українських істориків на праці вчених, що займалися козакознавчою проблематикою, а також огляди наукового доробку цих науковців. Також слід

звернути увагу дослідження М. Гандельсманом доробку та наукових ідей М. Бобжинського [89]. Відзначимо, що перші рецензії на працю М. Бобжинського «Історія Польщі в нарисі» з'явилися відразу після виходу в світ першого її видання у 1879 р. й належали іншим корифеям Краківської історичної школи Ю. Шуйському та В. Калінці. У пізнішому підсумовував наукову спадщину М. Бобжинського відомий львівський історик С. Закшевський [195] та С. Естрейхер [77]. Натомість праці Ю. Шуйського, а зокрема його загальний огляд усієї історії Польщі, подав Б. Дембінський [207]. В. Чермаку належить цікава історико-біографічна й водночас мемуарна праця про видатного галицького вченого А. Левицького [70]. Також В. Чермак був прискіпливим та критичним рецензентом праць М. Дубецького [71]. Рецензували праці О. Яблоновського Т. Корзон [107], а його життєвий шлях та наукову діяльність описував М. Добровольський [74]. Також відзначимо й рецензій українських істориків на дослідження своїх польських колег. Серед таких можна згадати відгуки В. Антоновича [212], М. Грушевського [200; 201], М. Залізняка [202], С. Томашівського [203], І. Крип'якевича [204] та ін. Також варто звернути увагу на рецензії польських дослідників на праці українських істориків – це, наприклад, огляди Т. Корзона [209] на твори Ф. Равіти-Гавронського, Л. Колянковський [208] на М. Грушевського та ін.

При роботі над дисертаційним дослідженням важливим було звернення й до неопублікованого пласту історичних джерел, які містяться у зібраннях архівних установ України та Польщі. Цінні матеріали, що відображають дослідження польськими вченими проблем історичної україніки, а зокрема й у сфері козакознавства, містяться у відділі рукописів Національної Бібліотеки у Варшаві. Серед таких цікавих для нас праць із її колекцій може ви виділити зокрема неопубліковану працю польського історика-краєзнавця Францішка Яворського присвячену історії міста Хотина, у якій вчений звертався й до подій Хотинської війни 1621 р. [50], що зберігається серед документів особистого архіву іншого знакового польського історика Олександра Чоловського. Також у архіві О. Чоловського містяться наукові нотатки цього львівського історика у

сфері його козакознавчих студій, зокрема й про морські походи Війська Запорізького [51] та нотатки до його статей та лекцій, у яких він також торкався історії України і козацтва в XVII ст. [49]. Деякі оригінальні спостереження над різноманітними подіями першої половини XVII ст., у яких приймали участь козаки, можна відшукати у нотатках до наукових праць та університетських лекцій Т. Корзона [48]. Певні ідеї Ф. Равіти-Гавронського та його погляди на українську проблематику, що впливали на історичні візії дослідника, зафіксовані у збірці його епістолярії [52], що містяться у колекціях Національної бібліотеки Варшави.

Для реконструкції наукової біографії знакових польських істориків нами були використані матеріали, що знаходяться у Архіві нових актів у Варшаві, де зберігаються документи Міністерства віровизнань та народної освіти Другої Речі Посполитої. Особливо важливими були особові справи провідних польських науковців та викладачів, що дозволяють прослідкувати дослідницьку та громадсько-політичну діяльність багатьох важливих істориків, зокрема В. Томкевича [44], В. Конопчинського [42], О. Гурки [38] та ін. У архіві Ягеллонського університету у Кракові знаходяться документи, що відображають діяльність цієї провідної польської наукової та освітньої установи. Важливими є справи, що ілюструють функціонування кафедр історії Польщі [24] та всесвітньої історії [23], провадження лекційних курсів з історії Литви й руських земель [27]. Також документи університетського архіву розкривають наукову та педагогічну діяльність у його стінах таких провідних істориків свого часу як М. Бобжинський [16], Ф. Конечний [17], В. Конопчинський [18], В. Собеський [20], С. Закшевського [21]. В іншій важливій архівній установі Кракова – відділі рукописів Польської академії вмінь – зберігаються робочий рукописний варіант важливого дослідження з історії України та козацтва М. Дубецького [35], матеріали до дискусії у польських наукових колах 1930-х рр. довкола козакознавчої проблематики авторства З. Лясоцького [33], а також неопублікована праця дослідника історії

XVI та XVII ст., а зокрема діяльності православної церкви у Речі Посполитій Я. Фіялка [34].

У Центральному державному історичному архіві України у Львові знаходяться документи, які відображають історію діяльності важливих науково-дослідницьких установ та організацій Королівства Галичини та Лодомерії й у міжвоєнному Львові, таких як Польське історичне товариство [6]. Для нас особливо важливими є матеріали Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, а серед них архів відомого дослідника історії першої половини XVII ст. та участі українського козацтва у «великій смуті» в Московії К. Тишковського [10; 11; 14; 15] з нотатками до його досліджень, неопублікованими працями та виписками із джерел. У Державному архіві Львівської області містяться документація, яка відображає діяльність Львівського університету, зокрема особові справи викладачів, а серед них цікавих для нас К. Тишковського [3], А. Шельоговського [4] та О. Гурки [1].

Аналіз джерельної бази вказує на значимість козакознавчої проблематики у польських наукових студіях історичної україніки та історії Речі Посполитої у першій половині XVII ст. Різноманітність праць польських істориків, що працювали у період із кінця XIX ст. й до 1939 р. демонструє широкий спектр наукових підходів до вивчення історії козацтва й дозволяє простежити еволюцію у возіях вчених в залежності від процесів трансформації польської історичної науки та суспільно-політичних умов її існування.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Основним елементом, який уможливорює досягнення поставлених перед дослідженням цілей та отримання його відповідного наукового рівня, є методологічна база роботи. Вибір інструментарію різноманітних підходів, принципів та методів дослідження обумовлюється особливостями його предмету та об'єкту та залежить від мети й завдань, що стоять перед дослідником. Таким чином при визначенні теоретико-методологічної основи дослідження необхідно встановити критерії за якими буде формуватися

відповідна методологічна база. Такими ключовими критеріями, що є визначальними для успіху проведення наукової роботи є їх надійність (дозволяє отримати комплекс об'єктивної інформації про об'єкт та предмет дослідження) та дієвість (допомагає пізнати сутність явищ, що досліджуються, шляхом здобуття різнобічного та широкого комплексу знань про об'єкт й предмет вивчення).

Необхідною умовою проведення наукового дослідження є дотримання ряду важливих принципів, які дають змогу отримати неупереджене об'єктивне знання про предмет та об'єкт вивчення.

Основоположним принципом наукової роботи є принцип об'єктивізму [525, с. 141]. Він передбачає необхідність зображення предмету й об'єкту дослідження такими якими вони виступають у реальності, незалежного від суб'єктивного елемента, породженого свідомістю й бажаннями дослідника. У контексті нашого дослідження слід відзначити, що історіографічні студії передбачають вивчення специфіки підходів та бачень вченими минулого, що були обумовлені їх суб'єктивізмом. Таким чином ключовим постає аналіз та оцінка суб'єктивного елемента в історіографії, що у свою чергу проходять крізь призму особистісної сторони дослідника, що їх вивчає. Тому необхідно констатувати неможливість отримання повністю «чистого» об'єктивного знання, однак наголосимо на необхідності докласти якомога більших зусиль на цьому шляху.

Ключовим принципом даного історіографічного дослідження, який дозволяє якомога ближче наблизитись до здобуття такого «чистого» від суб'єктивних нашарувань, об'єктивного знання є принцип опори на джерельному матеріалі. Відображення усіх поглядів, ідей та образів, що в формі різних смислових конструкцій знайшли своє місце на сторінках праць дослідників, дозволяє побачити їх такими, які вони були в реальності, у формі, яку бажав розкрити та донести до читача сам їх автор. Саме тому цитування історіографічних джерел дозволяє нам відтворити усю специфіку образів та

сенсів, якими їх бачили дослідники історії козацтва, що працювали в кінці XIX та першій половині XX ст.

Необхідним при проведенні наукових студій у галузі історичної науки, а зокрема й історіографічних досліджень, є дотримання принципу історизму. Він дозволяє простежити динаміку змін та розвитку предмету та об'єкту дослідження, побачити його зміну, виявити особливі риси та елементи, які з'являються на окремих етапах його розвитку. Він дає можливість розглянути еволюцію досліджуваних історіографічних образів та ідей на тлі загальноісторичних процесів розвитку соціуму та його інтелектуальної сфери існування. Так для нас важливим було побачити зміну підходів, поглядів та оцінок істориками минулого українського козацтва під впливом змін, що відбувалися в умовах існування польського народу. Такими важливими суспільно-політичними та культурними обставинами були зміна поколінь у польському національно русі від середовищ, які зазнали поразки визвольних повстань 1860-х рр., до молодих радикалів початку XX ст., перехід від умов існування поляків у бездержавний період іноземного панування до життя в умовах незалежної польської держави Другої Речі Посполитої й т.п. Також глибокий вплив на польську історіософію чинили й зміни політичних ідей та інтелектуальних парадигм на просторах цілого Європейського континенту, що відбувалися в другій половині XIX та першій половині XX ст.

Застосування в історіографічних дослідженнях принципу історизму вказує також на вагоме значення дотримання принципу цілісності [244, с. 211]. Так вивчення напрацьованих польськими вченими ідей та поглядів на історію козащини необхідно розглядати як частину більшої цілісності, яку становить уся польська історична наука із усіма своїми науковими досягненнями, що у свою чергу становить частину інтелектуального дискурсу, що розвивався як у середовищі польського народу, так і як елемент світового інтелектуального життя.

Здійснюючи дослідження з оглядом на принцип всебічності з'являється можливість побачити багатогранність та калейдоскопічність ідейного спектру,

що сформувався довкола бачення польськими науковцями історії Війська Запорізького в першій половині XVII та минулого українського народу загалом. Так є змога простежити формування різноманітних оцінок та підходів до вивчення тих самих подій, явищ та процесів різними істориками, вивчити дискусії, що розгорталися у наукових колах довкола їх досліджень. Поруч із цим важливим є вивчення історіографічних образів із позицій впливу на них культурних віянь, політичних ідей, концептуальних засад різноманітних наукових шкіл та напрямків і т.п.

Доповнює результативність дослідження проведення його через звернення до принципу системності [505, с. 89]. У поєднанні із всебічним та цілісним вивченням предмету та об'єкту вивчення, його використання дозволяє побачити інтелектуальний образ історії українського козацтва у польській історіографії як систему поглядів, оцінок та образів, що поєднані між собою мережею ідейних зв'язків. Це у свою чергу дає можливість простежити взаємовпливи між різними елементами цієї системи та їх зв'язків із розвитком інтелектуального життя у середовищі польського народу.

Серед загальнонаукових принципів дослідження також варто виділити й діалектичний підхід до досліджуваних фактів, явищ та процесів, що сформувались у польській історіографії другої половини XIX та першої половини XX ст. Звернення до даного принципу дозволяє побачити динаміку розвитку історіографічного образу минулого та становища самої історичної науки, а також простежити загальні закономірності їх змін та еволюції. Це у свою чергу дає можливість простежити кількісні та якісні зміни об'єкту та предмету дослідження, побачити механізми та закономірності їх трансформацій [505, с. 136].

Вітчизняний теоретик історіографії Я. Калакура виділив також специфічний принцип історіографічного дослідження – антропологізм. Його дослідник визначає як своєрідний «людиноцентризм» тобто звернення особливої уваги на роль людини, особистості у пізнавальному дослідницькому процесі та конструювання нею образу минулого у своїх працях, що

відбувається через їх взаємодію із особистісними рисами індивіда-дослідника (його особистісно-психологічних рис, ментальності, нації, релігії, культури, політичних поглядів і т.ін.). Таким чином визначається необхідність «залюднення» дослідження конкретними персоналіями й відводити саме їм ключової ролі у інтелектуальному процесі творення історичного знання й формування історичної свідомості [251, с. 114-115].

Будь яке наукове дослідження передбачає застосування загальнонаукових методів роботи. Серед таких не можна оминати увагою методи аналізу та синтезу, що відповідно передбачають своєрідне «розчленування» об'єкту дослідження на окремі складові його елементи, а також зворотній процес складання із окремих елементів більші конструкції та системи знання й інформації. Також нами застосовувались методи дедукції та індукції, що передбачають здійснення розумового процесу «сходження від загального до часткового» [315, с. 83] й зворотного напрямку інтелектуальної праці – «від конкретного до абстрактного» [315, с. 127].

Ключовим у нашому дослідженні було застосування порівняльного методу, що через співставлення дозволяє виділити подібні та відмінні елементи, це ж у свою чергу дає можливість прослідкувати загальні тенденції та побачити особливе, оригінальне у історичному наративі [525, с. 338]. Так у нашій роботі основним стало порівняння підходів різних польських істориків до дослідження, висвітлення й оцінок певних конкретних фактів, явищ й процесів в історії українського козацтва в XV та XVI ст. Завдяки цьому з'являється можливість побачити відмінності й подібності в підходах різних істориків, що працювали в один період розвитку польської історичної науки. Співставити цю інформацію із баченням цих же подій науковцями у інші періоди й таким чином прослідкувати тенденції еволюції образів козацтва в працях польських істориків із кінця XIX ст. й до 1939 р.

Подібно нами застосовувалися методи типологізації та систематизації, з допомогою яких здійснювалося впорядкування інформації про предмет та об'єкт дослідження (візій польськими науковцями проблематики історії

українського козацтва), відповідно до спільних та відмінних їх ознак. Внаслідок цього постає можливість структурування польської історіографії козацтва, простеження зв'язків між її елементами, що вказують на різноманітні рівні взаємозалежності між ними [242, с. 71]. Також типологізація та систематизація є ключовою у здійсненні структурно-функціонального аналізу досліджуваних нами комплексів знань та складових її елементів [525, с. 340].

Застосування вище названих методів дозволяє вдатися до використання методу узагальнення шляхом простеження тенденцій й визначення загальних ознак і властивостей об'єкту дослідження. Це у свою чергу уможливорює сформулювати необхідні висновки й досягнути рівня здобуття якісно нового наукового знання.

Невід'ємним у історичних, а зокрема й історіографічних, студіях постає застосування профільних спеціально-історичних методів дослідження. Серед них варто виділити порівняльно-історичний метод із його специфічним історіографічним застосуванням, який дозволяє проводити дослідження шляхом співставлення побутуючих в історіографії підходів, образів та оцінок, що дає змогу виявити їх подібності, відмінності, простежити паралелі в наративних конструкціях та виявити генетичні зв'язки між ними [242, с. 71]. Це у свою чергу дає можливість виявити основні тенденції у розвитку студій над історією української козащини від її зародження до кінця XVI ст. Так, зокрема, нам вдалося простежити текстові подібності аж до прямого повторення формулювань й виявити запозичення у творах В. Конопчинського від В. Собеського, В. Томкевича у О. Яблоновського і т.п.

Використання в історіографічних студіях історико-генетичного методу дозволяє здійснити своєрідну реконструкцію історії розвитку об'єкта нашого дослідження, через виявлення змін, що відбулись у функціях та властивостях його окремих елементів [242, с. 71]. У нашому дослідженні його застосування дозволяло виявити походження різноманітних фактів та явищ у історіографії та визначити етапи їх формування й еволюції.

Вдаючись до використання історико-діахрональний метод перед нами постає можливість провести аналіз певного досліджуваного історіографічного явища на різних стадіях його розвитку. Також шляхом вивчення розвитку побутуючих у історичних дослідженнях образів на різних етапах їх існування в історичній науці ми мали змогу вивчити послідовність та закономірність трансформації польського наукового знання про українське козацтво та його місця у історичній свідомості поляків.

Специфічним для історіографічних досліджень є використання порівняльно-текстологічного аналізу, що є спеціалізованим відгалуженням загальнонаукового порівняльного методу. Він передбачає аналіз об'єкту дослідження шляхом співставлення двох та більше текстів задля виявлення спільних та відмінних рис, простеження їх особливостей, структури та історії походження.

Іншим спеціальним методом історіографічних студій є історіографічний аналіз та синтез. Так історіографічний аналіз передбачає вивчення культурних, соціальних та політичних умов існування історичної науки, натомість вдаючись до історіографічного синтезу вислідковуються взаємозв'язку цих різноманітних соціокультурних чинників із формуванням специфічного образу минулого як у свідомості істориків та його відображення у їх наративі, так і у переплетінні із загальним дискурсом розвитку історичної свідомості народу. Для нас особливо важливим було вивчення взаємовпливу між творчістю польських істориків та контекстом їх існування в умовах іноземного панування чи незалежної держави, специфіки використання взаємостосунку між історичним наративом та ідеологією національно-визвольного руху, а у пізнішому – із концептуальними засадами різних політичних таборів.

Окремо варто звернути увагу на застосування в історіографічних студіях біографічного методу. Даний метод виступає у взаємодоповненні із дотриманням принципу антропологізму, що ставить у центрі уваги людину із усім комплексом її особистісних характеристик. Так для нас ключовим стало вивчення ролі особистості історика у формуванні образу минулого. Шляхом

дослідження особливостей життєвого шляху науковця як в особистому, так і у професійному вимірі, встановленні специфіки його світогляду ми маємо змогу прослідкувати специфіку його бачення історії ми маємо можливість побачити у них витоки такого чи іншого підходу до минулого та його оцінок. Зокрема нами особлива увага була присвячена визначенню прихильності істориків як до різноманітних наукових та світоглядних концепцій, так і до різноманітних політичних ідей, що у свою чергу детермінували бачення ними історії українського козацтва. Таким чином ми маємо можливість вивчити взаємостосунки між істориком та історією й побачити її образ, як продукт індивідуальної творчості дослідника, продукт його інтелекту.

Звернемо увагу, що дане дисертаційне дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом. У ній закладені дві наскрізні хронології:

1. Виклад образів та оцінок проблем історії українського козацтва від зламу XVI та XVII ст. до подій середини 1640-х рр., дослідженням яких займались польські історики.

2. При вивченні історіографії певної конкретної історичної події чи процесу ми намагались подати хронологічно її бачення польськими науковцями розпочинаючи від вчених, які працювали в останні десятиліття XIX ст. й до дослідників із 1930-х рр.

У деяких окремих моментах ми відходили від хронологічного викладу візій науковців на певну конкретну проблему коли виникала необхідність показати або певні паралелі та запозичення певних ідей пізнішими істориками у старших поколінь науковців; або навпаки – проілюструвати відмінності чи полярність позицій різних поколінь істориків.

Такі підходи дозволяють показати еволюцію образу історії українського козацтва першої половини XVII ст. у польській історичній науці від XIX ст. до кінця існування міжвоєнної польської держави, простежити трансформацію образу минулого під впливом суспільно-політичних змін та розвитку історичної науки й інтелектуального дискурсу.

У нашому дослідженні варто подати означення кількох наріжних термінів та понять, що використовувалися у роботі, а зокрема «історичний образ», «історична свідомість», «історичний міф».

Важливим для нашого дослідження поняттям є «історичний образ». Так Г. Носова характеризує його як «результат відображення того чи іншого об'єкта у свідомості людини», що «виникає як результат історичного опису» [250, с. 271]. Поруч із цим дослідниця слушно вказує, що історичний образ фактично є реконструкцією минулого, яку створює історик зі окремих повідомлень джерел та власних уявлень про історичні процеси в процесі дослідницької активності, що є одночасно й творчістю.

Історична свідомість, згідно із визначення авторів «Філософського енциклопедичного словника», – це особлива форма суспільної свідомості, що включає соціальну пам'ять, історичні факти та процеси, уявлення про закономірності їх перебігу, а також суспільні ідеали, які взаємодіють між собою і зумовлюються відповідними матеріальними й ідеальними чинниками життєдіяльності суспільства [316, с. 567].

Історичний міф – це своєрідна, як правило, спотворена форма історичної свідомості, в якій конкретні знання й інтерпретації процесів, подій, явищ і фактів минувшини передаються за допомогою образів, символів, переказів, легенд та ін. емоційно-психологічних, ірраціональних, інтуїтивних компонентів, що сполучаються з вибраними, тенденційними елементами логіко-раціонального пояснення [327, с. 738]. За спостереженнями О. Яся, історичні міфи особливо активно почали поширюватися в індивідуальній та масовій свідомості, а зокрема на історіописання та літературну творчість через переплетіння його із політичною, соціальною та національною міфотворчістю.

* * *

Таким чином розглянутий історіографічний та джерельний матеріал, а також теоретико-методологічна база вказують на відсутність на повноцінного різностороннього спеціального вивчення специфіки відображення історії українського козацтва першої половини XVII ст. у польській історіографії кінця

XIX ст. – 1939 р. у вітчизняних історіографічних студіях й одночасно вказують на можливість проведення такого повноцінного дослідження.

РОЗДІЛ 2

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ВІЙСЬКОВИХ КАМПАНІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Період із 1600 до середини 1640-х рр. в історії польської держави вважається епохою найбільшої її могутності та фактичного виходу на позиції чи не наймогутнішої держави в Східній та Центральній Європі, що в польській термінології характеризується поняттям «mocarstwo». Ці часи знаменувались діяльністю багатьох видатних політиків та полководців, знаковими подіями вперш за все військової історії, що закріпились у польській історичній свідомості, як символічні елементи національної гордості та прикладів для наслідування наступними поколіннями поляків. Чимало із них набрали форму історичних міфів, що відігравали значну роль у культурному та суспільно-політичному житті польського народу уже в період із кінця XIX ст. й до знищення польської держави в 1939 р. Саме тому польські дослідники багато уваги приділяли вивченню різноманітних військових конфліктів першої половини XVII ст. й намагались осмислити їх роль як в історії польського народу, так і в долі інших народів, що входили у багатонаціональну І Річ Посполиту. Важливими учасниками цих подій, яких не могли оминати своєю увагою польські історики, були українські козаки, значимість яких у війнах польсько-литовської держави вони намагались оцінити.

2.1. Зображення військових кампаній українського козацтва козацтва 1600 – 1619 рр. у польській історіографії

Звертаючись до проблем існування українського козацтва на початку XVII ст. для польських істориків важливим було з'ясувати причини значного чисельного зростання Війська Запорізького та його значимості у суспільстві й міжнародній політиці, що з кожним роком яскравіше себе проявляли. Невід'ємним елементом аналізу цієї проблеми було встановлення особливостей вихідних умов, на основі яких почався розвиток козащини у новому столітті.

Розглядаючи історію козацтва на зламі XVI та XVII ст. представники Краківської історичної школи у дусі позитивістської науки основну увагу звертали на широкі соціальні процеси, що відбувалися в Україні та Речі Посполитій загалом, й у їх контексті аналізували й становище козаків. Так А. Левицький вважав, що становище українського населення, яке виконувало обов'язки по обороні власного краю, мусіло раніше чи пізніше підпаси під порядки, що панували у інших частинах Речі Посполитої, й перетворитися у залежних від шляхти селян. Цей процес він бачив закономірним наслідком магнатської колонізації Наддніпрянщини, що приносила із собою і зміну у соціальному устрої [125, с. 220]. Поруч із цим він звертав увагу на побутуючу серед козацтва «сваволю», що проявлялася у їх нападах на Туреччину та найманстві у війська іноземних володарів. Це, на думку дослідника, лише стягувало небезпеку на Річ Посполиту, а зокрема татарські напади на Україну. Придушення козаків, що не бажали припинити цю свою «сваволю» й збунтувались проти спроб влади взяти їх під своє панування, як вважав історик, не призвели до «падіння козащини». Вона, на його думку, «відтоді стала спільну точку опори для всіх незадоволених із порядків, що панували у Речі Посполитій» [125, с. 221]. Також А. Левицький відзначив, що до відродження козацтва активно причинилися самі польські монархи, що із початком XVII ст. почали активно закликати їх щораз більшу кількість до участі у своїх війнах [125, с. 232].

Також на соціально-політичні процеси в Україні звертав увагу й М. Бобжинський, що дотримувався у своїх дослідженнях принципів позитивізму. Вчений робив наголос на колонізаційних процесах на українських землях, які реалізовували магнати, що захоплювали усе нові землі та заганяли селян у справжнє рабство. Історик із позицій постулатів «історичного песимізму» послідовно критикував процеси зміцнення олігархічного панування у Речі Посполитій. Як фактично боротьбу проти такого всевладдя магнатів він оцінював й козацькі повстання кінця XVI ст. Поруч із цим він бачив їх наслідком австрійських інтриг, знярядям яких буцімто було й козацтво, та

впровадження церковної унії. Вчений вважав, що придушення повстань відбулося лише у формі «запровадження спокою», що не потягнуло за собою винищення козацтва. Причину цього він вбачав у потребах влади у козаках для їх використання у майбутніх війнах. Тому, в оцінках М. Бобжинського, щоб «здобути прихильність козаків», уже в 1601 р. сейм ухвалив «реабілітацію козаків» [61, с. 132].

Докладно вивчали становище українського козацтва на межі XVI та XVII ст. і варшавські історики. Також, як і краківські вчені, у дусі позитивізму звертався до даної проблематики О. Яблоновський. У його баченні українське козацтво увійшло в XVII ст. із станом успадкованим внаслідок невдачі повстання Северина Наливайка та Григорія Лободи. Вчений зазначав, що ще сеймовою конституцією 1595 р. було винесено жорстке антикозацьке рішення, в основу якого була закладена ідея «цих свавільників аж до останньої краплини крові розгромити», що передбачало повне придушення усіх козаків, котрі не перебували на службі у короля чи магнатів [94, с. 211]. Також щодо реєстрового козацтва, через його участь у повстанні, передбачались репресивні заходи у вигляді конфіскації у них «данини» короля Стефана Баторія – містечка Трахтемирова, а також позбавлення їх усього затвердженого владою Речі Посполитої судового імунітету та самоуправління. Такі дії мали перетворити реєстрове козацтво у «лише посполиту прикордонну сторожу» [94, с. 212]. Таким чином, згідно із спостереженнями історика, правлячі у польсько-литовській державі еліти вступили на шлях реалізації плану повного нівелювання особливого соціального становища українського козацтва, яке не лише втрачало офіційно затверджений статус особливої групи у соціумі Речі Посполитої, але й передбачалися заходи їх насильної соціально-політичної асиміляції при фізичному винищенні непокірних. Поруч із цим науковець не відзначив наскільки ці рішення були застосовані у реальності (окрім розгрому учасників повстання Наливайка у ході кінцевої фази бойових дій 1596 р.) та їх результативності. Поруч із цим О. Яблоновський наголошував, що уже в перші роки XVII ст. «козаки знову виступають на широке видноколо й до того ж

чудово відзначившись». При цьому вчений відзначив, що дії козацтва відбувалися «у повному послуку щодо верховної військової влади та Речі Посполитої» [94, с. 212].

Із більшою дозою скепсису щодо ролі козацтва в історії, подиктованим патріотичною мотивацією історіописання, що творилося під впливом неоромантизму та потребами «зміцнення сердець» польського народу, розглядав становище козацтва на початку XVII ст. ключовий представник Варшавської історичної школи Т. Корзон. Вчений вважав, що із придушенням повстання С. Наливайка та Г. Лободи козаки увійшли в новий період своєї історії, що тривав чверть століття. Він, на думку історика, характеризувався «покірністю козаків шляхті й послужливістю щодо Польщі, які проявлялися без опору» [110, с. 298]. Причину такої переміни у становищі та поведінці козаків він вбачав у «енергії Жолкевського», яка налякала їх та примусила до покори. Приклад такого ставлення січовиків до влади вчений бачив у посольстві у серпні 1596 р. від Війська Запорізького до короля Сигізмунда III, яке, на думку науковця, мало засвідчити повну покірність запорожців щодо влади й бажання допомагати їй в усіх починаннях. Інший приклад історик віднаходив в універсалі козацького отамана Федора Полоуса адресованому українським старостам, у якому козацький очільник звинувачував «свавільних» січовиків у їх боротьбі проти князя Кірика Ружинського, називав це «зрадливим повстанням проти Його королівській милості й Речі Посполитій» й просив у них допомоги. Поруч із цим дослідник намагався показати й конфлікти у самому середовищі козаків й наводив висунуті в жовтні 1598 р. гетьманом Війська Запорізького Тихоном Байбузою звинувачення проти цього ж Ф. Полоуса, що нібито повбивав та пограбував багатьох козаків, й прохання до краківського підстарости його покарати [110, с. 298]. Таким способом, намагаючись донести до своїх читачів власні антикозацькі погляди, Т. Корзон показував козацтво як неоднорідну анархічну структуру, що була наповнена внутрішніми протиріччями та конфліктами, й такою, що під загрозою кари із

боку влади, перетворювалася на улесливих служителів Польщі, яка єдина могла навести порядок серед мешканців України.

Антикозацькі візії у значній мірі перейшли із польської історіографії бездержавного періоду й у праці вчених, які працювали у міжвоєнний період, а навіть часто загострювалися на тлі розгортання польсько-українського конфлікту на західноукраїнських землях й посилення антиукраїнської політики влади Другої Речі Посполитої. Такі погляди знайшли своє відображення зокрема у популярному нарисі симпатика режиму «санації» В. Томкевича присвяченому зображенню загальної історії Війська Запорізького. У цій своїй праці дослідник змалював й становище українського козацтва на зламі XVI та XVII століть. Історик відзначив, що, після придушення повстання С. Наливайка, на сеймі 1597 р. було вирішено «покарати козаків із усією суворістю», коли їх було «засуджено як ворогів держави й відібрано їм навіть ці форми самоуправління, які їм надав Сигізмунд Август й Баторій» [177, с. 31]. При цьому він вказував, що це все було лише «паперовими погрозами» й, слідом за висловом коронного гетьмана С. Жолкевського, він, виходячи із антикозацьких стереотипів, стверджував, що «гадина [козацтво. – Р. Б.] була лише частково придушеною», а сама Річ Посполита протягом наступних років «постаралася, щоб придушена гадина ожила». Вчений відзначив, що держава ліквідувала усі козацькі привілеї, однак поруч із цим постійно наймала запорожців на свої війни.

Більш зважено та із меншою дозою антикозацьких настроїв оцінював становище козацтва на зламі XVI та XVII ст. інший польський історик, що працював у міжвоєнний період, однак не належав до різноманітних польських політичних рухів, К. Тишковський. Він вважав, що придушення повстання С. Наливайка та Г. Лободи було для українського козацтва справжньою катастрофою, яка на певний довший час встановила панування шляхти в Україні, а також спричинила загальмування політичного розвитку козащини. Однак самі історичні процеси розвитку соціуму та економіки на українських землях, які були запущені в рух уже кілька десятиліть раніше, ця військова

поразка ніяк не перервала. Тому, як наголошував історик, «цілком не дивує, коли виявилось, що сам розвиток козащини не зазнав гальмування й поразка лише частково послабила їх політичне значення і вплив» [187, с. 4].

Автори колективної монографії «Всесвітня історія» М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський, що належали до політичного табору «санації» вважали, що козацька проблема за часів правління короля Сигізмунда III Вази була пов'язана ледь не з усіма політичними питаннями, що існували у тогочасному житті Речі Посполитої. Тому вони оцінювали її як одну із ключових проблем, однак таку, що була під впливом мінливих політичних підходів правлячих еліт польсько-литовської держави. Особливу увагу дослідники звертали на роль козацтва у відносинах з Османською імперією у період із останнього десятиліття XVI так й впродовж усієї першої третини XVII ст. Вони відзначали, що саме козацькі набіги на Молдову та турецькі володіння стали значною перешкодою для реального та міцного миру між Портою та Польщею. У цьому контексті вчені відзначали й роль австрійських Габсбургів, що нібито були основними підбурювачами козацьких антитурецьких акцій. Це у свою чергу тягнуло за собою «відплатні напади татар» [153, с. 696]. На думку істориків, Річ Посполита мала можливість повністю позбутися козацтва, яке було причиною стількох її проблем. Таку нагоду вчені бачили у придушенні повстання С. Наливайка, коли козацтво можна було повністю знищити як явище. Однак польський сейм пішов іншим шляхом, адже бачив потребу їх використання у поході польсько-литовських військ у Лівонію, й тому уже в 1601 р. прийняв постанову про «реабілітацію» козаків й прощення їм «провин».

Головним елементом служіння Війська Запорізького інтересам Речі Посполитої польські історики бачили в участі козаків у її війнах проти зовнішніх ворогів на різних театрах бойових дій. Для дослідників такі дії були як прикладом взяття козацтва під контроль влади, так і одною із моделей співпраці народів у рамках унійної польсько-литовської держави

У працях польських істориків зустрічаються згадки про участь українського козацтва у першій війні, яку вела Річ Посполита у XVII ст. –

кампанії проти володаря Валахії Михайла Хороброго, який ще в 1594 р. розпочав боротьбу за володіння Молдовою. Втім, відзначимо, що дії козацтва та їх роль у війні в Молдові та наступній військовій кампанії проти шведів у Прибалтиці, були відображені лише у більш докладних спеціальних дослідженнях історії козацтва або у поглиблених студіях цих військових кампаній. Так у своїх дослідженнях історії козацтва та України О. Яблоновський наголошував, що у цій війні козаки відзначились своїми винятковими військовими заслугами та здобутками. Він вказував, що саме із цією військовою кампанією пов'язана перша згадка в офіційних документах поняття «запорізькі козаки». «Гідна служба» запорожців у цій війні, а також їх обіцянка взяти участь у військових діях проти шведів в Лівонії, що у цей час лише розгорталися, підштовхнула владні кола Речі Посполитої до «скасування баніції, яка тяжіла на учасниках бунтів Косинського і Наливайка, постанови повернути Трахтемирів, але із застереженням, що виведені на військові послуги завжди повинні бути під послушенням старшого, назначеного гетьманом, а ті, що залишалися вдома – перебувати під присудом старост й панів тих поселень, в яких вони мешкали» [94, с. 212]. Таким чином науковець зображував українське козацтво, як таке, що в усьому своєму майбутньому існуванні мало перебувати не лише під суровим наглядом королівської влади чи бути лише складовою, позбавленою будь-якої незалежності, частиною військ Речі Посполитої, але й повністю підкорятися місцевим можновладцям із шляхетських родів. У свою чергу усі майбутні виступи козаків в обороні своїх прав чи особливого соціального становища зображувались істориком як виключно порушення ними встановленого порядку й бажання отримати статус, яким вони нібито не володіли.

У спеціальних військово-історичних дослідженнях Т. Корзон змалював участь українських козаків у польській інтервенції на території Молдавського князівства в 1600 р. Цікаво, що саме з участю Війська Запорізького у цій кампанії історик пов'язував рішення канцлера Яна Замойського відмінити накладену на козаків за їх участь у повстанні Наливайка «баніцію» й повернути

їм Трахтемирів [110, с. 298]. В описі бойових дій, у яких приймали участь українські козаки, науковець відзначав їх визначальну роль та велику відвагу у збройних зіткненнях [110, с. 299]. Він вказував, що козаки спочатку вирушили у похід під керівництвом Самійла Кішки, але незабаром скинули його із гетьманства, закували у кайдани й вибрали на його місце Гаврила Крутневича [110, с. 299]. Чисельність козаків у складі польської армії, дослідник визначав на 2 від 2 до 3 тис. поруч із 7 тис. коронних жовнірів. Історик згадував про самостійну експедицію запорожців в район Сучави та бої козаків проти військ Михайла під Піонешті [110, с. 299]. Більше уваги Т. Корзон присвятив їх ролі у вирішальній битві над р. Телезиною 20 жовтня 1600 р. Там козаки зголосились першими вдарити на ворога, що займав вигідні позиції на другому березі ріки. За описом дослідника січовики пішо перейшли річку, пробилися через захисні рови й першими вступили у бій, завоювавши таким чином плацдарм й відкривши решті польських військ можливість розпочати наступ [110, с. 126]. Дана, переможна для військ Речі Посполитої, битва вирішила долю війни й визначила поразку Михайла Хороброго. Оцінки участі козаків у війні 1600 р. історик здійснив шляхом наведення цитати із листа Я. Замойського до міщан Гданська, де мовилось, що «у цій війні найчудовіше засяяла мужність низовиків; ці воїни мають обідраний одяг, але преславними чеснотами відваги й войовничості заслуговують на вашу щирість» [110, с. 299].

Згадки про участь українського козацтва у війні Речі Посполитої проти князя Михайла Хороброго міститься і у дослідженнях, що були зроблені польськими науковцями уже в міжвоєнний період. Так В. Томкевич відзначив, що канцлер Я. Замойський, вирушаючи у похід в Молдову в 1600 р. найняв 2 тис. козаків під командуванням С. Кішки. Останнього дослідник, як і інші скептично налаштовані до козацької організації та її легального статусу історики, називав гетьманом зазначаючи його звання у лапках, що повинно було підважувати його легальний статус й характеризувати як фактично самозванця. Так, розповідаючи про організацію та структуру Війська Запорізького дослідник робив акцент на тому, що ним керував «старший, якого

також називали гетьманом» [177, с. 32]. У даному контексті відзначимо, що ще М. Грушевський чітко розрізняв гетьманів Війська Запорізького, яких самостійно вибирали собі козаки, й призначених королівською владою «старших» «на яких дивляться щонайбільше, як на офіційних посередників з польським урядом» [231, с. 267]. Також молдовську кампанію вчений відзначив, як момент коли козаки «офіційно почали записуватися як «Військо Запорізьке Його Королівської Милості» [177, с. 32]. Попри такі зауваження науковець таки погодився, що «зрештою козаки надали державі значні послуги», але наголошував, що «однак із моменту укладення миру вони ставали нестерпним елементом, з котрим невідомо що можна було зробити» [177, с. 32]. Прояв такої «нестерпності» козаків для влади Речі Посполитої історик бачив у тому, що з цього часу вони постійно виступали із вимогами повернути «баторіанські вольності», які правлячі польські еліти їм то надавали, то відбирали, в залежності від обставин.

Короткі, але цікаві спостереження про участь українського козацтва у війні на теренах Наддунайських князівств висловив К. Тишковський. Вчений вважав, що їх участь у цьому збройному конфлікті на стороні коронного гетьмана Я. Замойського була, за його оцінками, доволі слабкою. Історик вказував, що причину цього ряд сучасників бачили у інтригах спритного у політичній грі господаря Михайла Хороброго, що також залучав січовиків і у лави своїх військ [187, с. 4].

Також обмежене коло дослідників висвітлила у своїх працях участь Війська Запорізького у війні проти Швеції на теренах Лівонії у 1601 р. Коротку згадку про це навів О. Яблонівський. Вчений підкреслював, що у ній козацтво виступало виключно як знаряддя польського політичного та військового командування. Втім, він вважав, що уся ця боротьба козаків у шерегах коронної армії «незмірно причинилася до нового піднесення зухвалості козаків» [94, с. 212], котрі відчували свою силу й вважали, що вдячна їм за військові послуги влада Речі Посполитої не буде їм перешкоджати, а тим більше карати, за їх уже самостійні військові походи на турецькі й татарські володіння.

Т. Корзону специфіка зображення участі січовиків у польсько-шведській війні у Лівонії в 1601 р. та різноманітні упереджені акценти слугували можливістю формування негативного образу українського козацтва. Так при зображенні козаків у цих подіях, як і при їх участі у війні проти Михайла Хороброго, він постійно із сарказмом вживав характеристику їх як «панів молодців» (*panowie młocjcy*), хоча сам робив акценти на варварстві, розбійництві, невідомому походженні, диких, у його баченні, звичаях та бідності козаків. Описуючи початок участі у кампанії 1601 р. дослідник навів лише лист від Самійла Кішки до Яна Замойського, у якому той заперечував звинувачення краківського воєводи у бік козаків, що нібито вкрали у нього кількасот коней [110, с. 299]. Такі згадки, оминаючи різноманітні військові та організаційні події за участі запорожців, формували образ запорожців не як воїнів, а звичайних грабіжників. Наступний подібний крок був зроблений істориком при висвітленні посольства від С.Кішки до короля із проханням надіслати їм належну оплату за військову службу. У листі до монарха гетьман вказував, що у випадку відсутності оплати, козаки змушені будуть самі про себе подбати й вдатися до походів проти бусурман «через шаблю шукаючи собі хліба та одежі» [110, с. 299]. Цими акцентами, при відсутності опису інших фактів, історик вказував на відсутність патріотичних мотивів чи якихось шляхетних стимулів, які б стимулювали козаків до участі у війнах на користь Речі Посполитої. При цьому слід відзначити, що усе польське військо служило у цих кампаніях за оплату, однак суми, які виплачувались козакам були значно менші ніж для інших найманців, регулярно їм не виплачувались, що призводило до перманентного голодування Війська Запорізького у походах.

Серед великої кількості битв та штурмів міст й фортець, у яких приймали участь козаки під час війни 1601 – 1602 рр., Т. Корзон згадав лише події під містом Оберпахлен, де показав їх як самовільний напад козаків, котрі «нерозважно побігли до міста, дізнавшись, що там перебуває князь Нассауський, й були відбиті від брами» [110, с. 300]. При цьому штурмі, як згадував вчений, загинув С. Кішка. Описуючи цю подію дослідник вказував, що

«на думку Гейденштейна, він був поцілений кулею з тилу від когось із своїх» [110, с. 300]. Такі акценти повинні були слугувати підтвердженням усталеної у поглядах Т. Корзона тези про зрадливий характер козацтва.

У даному контексті варто звернути увагу на бачення даної події сучасними польськими дослідниками. Так Мірослав Нагельський, який докладно описав бої під Оберпахен (Полтсамаа), куди козаки дісталися слідуючи за загонами графа Нассауського. 1 березня вони здійснили штурм на місто й розгромили частину рейтарів, але не здобули замок. Уже під час наступної атаки на укріплення й загинув С. Кішка. Історик вказував на неможливість точно з'ясувати правду і дізнатись чи справді гетьман загинув від козацької кулі чи шведської. Так він відзначив: «Чи був це випадок, чи свідомо страта підлеглими гетьмана, котрій занадто близько контактував із ляхами? Можливо добрі відносини з гетьманом Замойським, а також постійне протистояння із тими полковниками, які вимагали повернення на Україну, спричинились до падіння популярності старого вождя серед власних воїнів» [360, с. 120-121]. Поруч із цим дослідник вказує, що на місце С. Кішки козаки вибрали його особистого ворога – Гаврила Крутневича.

Наступні після загибелі С.Кішки події, пов'язані з участю козаків у війні проти Швеції, Т. Корзон зводив до непокори Г. Крутневича наказам канцлера Я. Замойського й відмови вирушити під Феллін з причини невиплати запорожцям визначеної плати. В описі історика відразу після цього вказано, що козаки взагалі покинули шерехи польського війська й відступили із Лівонії на терени Речі Посполитої, де ще більше поринули у «сваволю» й на своєму шляху додому ще двічі змінювали гетьмана. Уже під Вітебськом вони, за описом дослідника, «компенсували собі залеглу плату щораз зухвалішим грабуванням й, повертаючись в Україну берегами Дніпра, кожен козак вів із собою від 8 до 12 коней, по дві або три дівчини чи жінки й по кілька хлопчиків» [110, с. 300]. Таким чином в описі Т. Корзона козаки виступали насправді не воїнами на королівській службі, що діяли в інтересах держави, а її руйнівниками та грабіжниками, що самі викрадали в неволю жінок та дітей

серед своїх співвітчизників. Не покарані за це козаки, згідно із позицією варшавського вченого, лише заохочувались до нових спроб пожитися за рахунок своїх співгромадян, руйнувати власну батьківщину, якою він бачив для усіх козаків Річ Посполиту. У підсумку історик творив та поширював на читацький загал однозначно негативний образ українського козацтва.

Слід відзначити, що сучасні історики наводять багато фактів продовження козаками участі у бойових діях й не показують їх як дезертирів. Так М. Нагельський лише згадує про лист від Г. Крутневича до Я. Замойського від 24 березня 1602 р. у якому козацький командир просив лише про відстрочку вимаршу війська під Феллін. Також вчений наголошує на штурмах козаками фортеці Білий Камінь, які завершилися її капітуляцією 27 вересня 1602 р. [360, с. 121]. Таким чином історик змалював історію участі козаків у шведській війні за період у понад пів року після смерті С. Кішки, яка у змалюванні Т. Корзона зображена фактично межею, за якою був лише самовільний відступ козаків із фронтів.

Оцінку участі українського козацтва у війні в Лівонії в 1600 – 1602 рр. зробив К. Тишковський. Вчений бачив ці події як початок нового етапу в історії козащини, що настав після поразки повстання С. Наливайка й кризи їх політичних впливів. Так він у своїх неопублікованих наукових нотатках зазначав, що з участю значних козацьких військ у війні проти Швеції розпочався етап відродження козащини та її політичних впливів [14, арк. 102].

Оминав описати участь українського козацтва у війнах проти Михайла Хороброго та Швеції, на службі у Речі Посполитої, один із провідних авторів публікацій по історії козаків Ф. Равіта-Гавронський. Для нього, як рішучого послідовника антиукраїнського погляду на історію, праці якого здебільшого були направлені на полеміку з українською історіографією та на пропаганду антикозацьких позицій, було не бажаним висвітлювати факти та свідчення у яких самі польські джерела відзначали мужність та великі заслуги козаків у польських збройних конфліктах. Про участь у війнах на теренах наддунайських князівств він лише згадав у загальних рисах, не вказуючи, що козаки

перебували на службі у королівських військах, відзначав, що запорожці «ходили на Волощину по заплату від господариків й на допомогу імператору [Священної Римської імперії] задля грабунку» [138, с. 64]. Так про війну в Лівонії дослідник згадав лише зауваженням, що козаки «повертаючись із Лівонської війни грабували міста, села та накладали контрибуції» [138, с. 64]. Це у свою чергу дозволило йому зробити висновок у вигляді цитати із скарг шляхти, яка нібито стверджувала, що січовики «більше шкоди принесли після війни, а ніж користі під час війни» [138, с. 64].

Історію військових кампаній після закінчення польсько-шведської війни О. Яблоновський оцінював як низку «авантюрних походів, що потягнули за собою цілу розрізнену військову стихію Речі Посполитої, дали їм найбільше «хліба» й підбурили козацтво» [94, с. 212]. Такими новими конфліктами історик називав Велику смуту у Московському царстві, яка розпочалась із походу магнатів Мнішків та їх союзників на допомогу Дмитру, відомому під прізвиськом «Лжедмитрій», а також походів українських магнатів Корецьких, Вишневецьких та Потоцьких у 1608 та 1612 роках на Молдову на допомогу претендентам на господарський престол із роду Могил. Вчений підкреслював, що у кожній із цих війн козаки приймали участь «у щораз більшій чисельній силі». При цьому він наводив дані присутності у війську Дмитра 12 тис. запорожців, а уже в боротьбі довкола Смоленська – 30 тис. Дослідник вважав, що найманство людей, що йшли у козаки, стало масовим явищем серед населення України й приваблювало більшість чоловічого населення – «в це козацтво «запорізьке» йшов хто в Бога вірував» [94, с. 213], тобто усі люди без різниці віку та станової приналежності.

Як знаковою для зростання сили українського козацтва польські історики бачили їх участь у подіям «Великої смуги» в Московському царстві. Так Т. Корзон оцінював цей час як такий, що знаменувався в історії українського козацтва участю їх «небачених до того натопків» у подіях боротьби Лжедмитрія за трон. Він звертав увагу, що зокрема одна із важливих постатей російської смуги, славетний козацький отаман Іван Заруцький, був вихідцем із Волині.

Його особу та життєпис історик зобразив як «зичливе обходження щодо короля й польських гетьманів, пізніше перехід на службу до Марини й буяння в Московському царстві аж до року 1614, коли він закінчив своє життя на палі» [110, с. 301]. Також вчений згадував й про службу козаків у королівському війську, що оперувало на теренах Московії. Зокрема зазначав про перебування на королівській службі козацьких «куп» уже в 1610 р. на чолі із Вергуном, Збаровським, Жегалкою, Сераєм. Вчений наводив дані із свідчень гетьмана С. Жолкевського, що згадував про участь 30 тис. козаків на чолі із Олевченком у військових діях пов'язаних з облогою Смоленська. У даному контексті науковець відзначив, що жодної іншої інформації про цього козацького командира та про його військо ніде немає змоги відшукати, що у підсумку дало йому підстави ствердити, що «мовчанка джерел дає зробити висновок, що вони нічого гідного, щоб закарбувалось в пам'яті, не здійснили» [110, с. 301].

Відзначимо, що в українській науці докладні дослідження участі козаків у «Великій смуті» вивчав Д. Яворницький, який подав важливі дані як про чисельність козацьких загонів, так і про конкретні їх бойові операції. На відміну від польських дослідників, він змалював вагому роль січовиків у розвитку кампаній та їх результатах, особливо за Лжедмитрія II [322, с. 139-141].

Один із провідних польських дослідників історії Росії, що працювали в кінці XIX – першій третині XX ст., Ф. Конечний відзначив участь українських козаків у Великій смуті в Московському царстві. Він вказував, що січовики ходили у походи на Москву під командуванням Лжедмитрія. Особливо вчений підкреслив, що саме козаки були головною опорою «справи Марини Мнішек», до кінця боротьби цариці та її прихильників за владу над Московським царством [99, с. 116]. Попри таку послідовну участь у цій війні, згідно з оцінками науковця, запорожці не були ніякими прихильниками Москви. У даному контексті своїх роздумів над політичними поглядами українських козаків, Ф. Конечний порівнював їх із «першим магнатом Русі» князем Костянтином Острозьким. Історик бачив між ними подібність у тому, що вони

«надали відповідних рис руській національній самосвідомості, й дотрималися її в тому, що ненавиділи Берестейську унію» [99, с. 117].

Коротко згадував про участь козаків у подіях Великої смути у Московському царстві Ф. Равіта-Гавронський. Однак для нього, як активного популяризатора антиукраїнських наративів, створених із позицій польського шовінізму та імперських ідей, ці події слугували лише ще однією нагодою, щоб зобразити козаків як виключно розбійників та вбивць мирного населення. Так він наголошував, що коли «Дмитро, прозваний Самозванцем, оголосив вербування, бажання сваволі та життя за рахунок грабунків потягнуло козаків на далеку північ» [138, с. 65]. Також Р. Гавронський стверджував, що січовики самі мотивували свою участь у цьому збройному конфлікті «латанням своєї бідності». Усю участь в багаторічних військових кампаніях на теренах Московщини дослідник зводив у своїх описах лише до «виключно постійного грабування й турбування населення». В загальних своїх оцінках участі козаків у подіях смути він зробив цікаве спостереження поставивши знак рівності між нею та походами запорожців на підтримку різноманітних претендентів на престол Молдавського князівства, які часто відбувалися в XVI ст.

Інший послідовний прихильник польського ультраправого націонал-демократичного руху В. Собеський оцінював участь українського козацтва у Великій смути в Московському царстві як позитивну через те, що там «ця буйна стихія знайшла місце для свого розвантаження й у наслідок цього менше далася визнаки у межах Речі Посполитої» [92, с. 201]. Також факт активної співпраці козацтва та військ Речі Посполитої історик відзначив як «момент, коли поляк та русин разом стали проти московитів, а козаки для Польщі здобували Сіверську землю» [92, с. 201]. Він вказував, що великі заслуги козаків під час боротьби коронної армії із московітами у 1610 – 1612 рр. високо оцінювали як сам король Сигізмунд III, так і сучасні цим подіям польські інтелектуали. Попри таку здавалось би позитивну позицію щодо польсько-української співпраці й значимості козацтва у військовій історії багатонаціональної Першої Речі Посполитої, дослідник відразу ж робив наголос саме на своєму негативному

баченні ролі козацтва та свідомо применшуючи їх значимість у бойових діях. Так він стверджував, що «однак неможна говорити, щоб в перших періодах війни вони здійснили рішучий вплив на полі стратегічних дій, адже з військової точки зору це в першу чергу була ненадійна збиранина» [92, с. 201]. Для підтвердження таких своїх тез В. Собеський наводив свідчення королівського секретаря Задзіка, який казав, що на козаків не можна покладати великі сподівання, бо вони нібито найбільш вмілі в крадіжках, а не у бою. Тому, наприклад під час облоги Смоленська, мало було можливостей їх використання, адже там не було що грабувати. Також дослідник робив акценти на подіях пов'язаних із поступовим виходом коронних армій із Московії, коли козаки, також повертаючись у межі Речі Посполитої шукали собі поживи уже в тамтешніх містах та шляхетських маєтках. Однак при цьому історик все ж зробив зауваження, що до таких дій січовики вдавались за прикладом королівських жовнірів, які створювали «конфедерації» задля здобуття таким методом для себе додаткової винагороди [92, с. 202]. Саме у такому звиканні козацтва до життя за рахунок тривалої війни на землях Московського царства й у бажанні прокормити себе уже теренах польсько-литовської держави В. Собеський бачив причину козацьких повстань, які він називав «бунтами».

Коротку згадку про участь українського козацтва у Великій смуті в Московщині залишив інший видатний польський історик, який симпатизував руху націонал-демократів, В. Конопчинський. Він вказав, що козаки вирушили із Дмитром, прозваним «Самозванцем», відразу як вагома частина початкового складу його армії, разом із надвірними військами магнатів Мнішків, Вишневецьких, Струсів й Ружинських, й зайнялися відвоюванням у московитів Сіверщини [103, с. 206]. Також історик відзначив участь 10-тисячної козацької армії в облозі Смоленська коронними військами у 1610 р., яких вони склали понад третину (поруч із 12 тис. кінноти й 5 тис. піхоти) [103, с. 228].

Більш збалансованим в оцінках історії козацтва був львівський історик К. Тишковський, що утримувався від активної участі у польському політичному русі, у якому в міжвоєнний період домінували різні

націоналістичні чи право-авторитарні рухи. Він вважав, що Велика смути в Московському царстві та участь у ній Речі Посполитої створили вкрай сприятливу для розвитку українського козацтва політичну кон'юнктуру. Історик називав її особливостями «зв'язані руки Речі Посполитої на сході», коли усі сили польсько-литовської держави були заангажовані у московські справи й не було можливості більше уваги звертати на розвиток козацтва. Поруч із цим сама польська влада, маючи велику потребу у військовій силі, шукала прихильності запорожців. Тому усі московські війни науковець характеризував, як «справжню арену для подальшого розростання козацької хвилі» [187, с. 4]. Також К. Тишковський вважав, що на землях Московії козаки «не лише знайшли поле для широкої сваволі, грабунків, але посмакували там анархії, котру потім на свій спосіб будуть щепити на теренах Польщі» [187, с. 4].

У окремому дослідженні участі українського козацтва у подіях смути в Московії К. Тишковський докладно навів цілий ряд важливих історичних фактів. Зокрема він наголошував на різкому зростанні кількості запорожців у військах Лжедмитрія I й вказував, що уже в облозі прикордонного Новгород-Сіверського приймало участь 12 тис. січовиків. Ще більший вплив січовиків вчений бачив у війська Лжедмитрія II, що він пов'язував із «більш анархічним характером його руху, який був більш близький та симпатичний козакам» [187, с. 5]. Увесь цей процес К. Тишковський називав біблійним терміном *exodus* («вихід») й характеризував як масштабні рухи козаків з України та їх повернення, коли «відбувалася нескінченна міграція молодців до цього Ельдорадо грабунків, сваволі та анархії, котре утворилося в Москві» [187, с. 5]. Ще більших масштабів залучення козацтва сягнуло за часів облоги Сигізмундом III Смоленська, у яких приймало участь 30-40 тис. запорожців. Однак при цьому дослідник відзначив, що козаки не увійшли в склад основної королівської армії, оперували здебільшого спочатку на теренах Сіверщини, а пізніше на півночі в районі Вологди та Білого моря, «відігравали скоріше роль диверсійного та допоміжного елементу». Це привело історика до висновків, що

плинний характер присутності козаків не дозволили їм вирішально вплинути на розвиток подій. Такий характер участі козаків у війні він пояснював відсутністю їх оплати королем, коли запорожці були присутні у польському війську лише як добровольців, котрі утримувались за рахунок здобичі й тому якось їх прив'язати до регулярної армії не було можливості [187, с. 6].

Також К. Тишковський окремо висвітлив повернення козацтва із війна на теренах Московського царства й робив наголос на різноманітних погромах та грабунках, які вони здійснювали уже на землях Речі Посполитої. Зокрема він відзначив руйнування королівщин та шляхетських маєтків полковником Путивльцем на Поліссі, отаманом Івашковським в околицях Полоцька та отаманом Стажинським на Новогрудщині, проти якого було навіть використано коронні війська гетьмана Я. Ходкевича, що розбили козаків під Пінськом. Також історик вказував, що тогочасні джерела вказують на спроби козаків скласти «змову», «конфедерацію» чи «конспірацію», тобто про їх можливу підготовку до виступу проти Речі Посполитої. Звертав вчений увагу й на спостереження Я. Ходкевича, що бачив у цих козацьких діях релігійне підґрунтя, тобто їх бажання збройно вступити у конфлікт між православними й уніатами за київські монастирі, що відбувався у 1613 р. [187, с. 14]. Усі ці дії вчений, як і інші польські дослідники, розглядав у контексті зростаючої козацької «сваволі».

Відзначимо, що як розгул дикої анархічної стихії бачив участь козаків у московських й П. Куліш. Український вчений із позиції властивих йому скептичних щодо козацтва поглядів та дотримуючись офіційної російської імперської лінії у зображенні Великої смути називав козацтво у цих подіях «розорителем Московського царства на догоду римської політики й заради хижої своєї здобичі» [267, с. 117]. Дії козаків та Дмитрія I він характеризував як виключно розбійницьку діяльність. Загальним же наслідком участі козацтва у московських походах він бачив здобуття ним військової практики та «розмноження до декількох десятків», що лише принесло у майбутньому різноманітні нещастя для Польщі. Відзначимо, що погляди П. Куліша були

доволі популярними серед польських істориків й слугували для них своєрідним аргументом на підтвердженням їх власних антикозацьких позицій.

Для польських істориків особливо важливим було визначення змін, що відбулися у поглядах та свідомості козацтва у наслідок їх участі у війнах Речі Посполитої й впливали на їх позицію уже в середині польсько-литовської держави. Так на думку О. Яблоновського масова участь козацтва у Великій смуті та інших війнах лише призводила до зростання козацької «гордині» та «сваволі», що мали далекосяжні деструктивні наслідки. Однак при описі перших десятиліть XVII ст. історик все ж визнавав, що дії козаків у цей час ніяким чином не були спрямовані проти ладу польсько-литовської держави й не порушували її внутрішнє життя. Однак відсутність цього він пояснював виключно «грізним іменем гетьмана Жолкевського, яке утримувало їх від плюндровання власного краю» [94, с. 213].

Продовжував розвивати такі ідеї та формулюваннями уже в 1930-х рр. В. Томкевич. Він наголошував, що з кожним походом військ Речі Посполитої, у якому приймали участь козаки, останні лише «зростали в пихатості й щораз більше сваволили» [177, с. 33]. Поруч із цим він стверджував, що у цей же час, коли «одні козаки воювали поруч із польськими військами проти ворогів, інші займалися грабунками у межах держави й влаштовували походи проти турецьких міст» [177, с. 33]. Змальовуючи політику Речі Посполитої у таких обставинах історик вказував на постанову коронного сейму за 1609 р. у якій правлячі кола Польщі «доходили до сумного, але правдивого висновку, що козаки «у великій Речі Посполитій створюють іншу республіку» й констатують, що «запорізькі козаки творять занадто велике беззаконня й сваволю, не тільки зверхності своїх старост і панів не визнають, але і своїх гетьманів та власні форми судочинства мають, чим перешкоджають владі посадовців» [177, с. 33]. У відповідь на це влада Польщі постановила передати усіх козаків під судову владу старост, які мали карати усіх непокірних. В підсумку ж В. Томкевич оцінював ці заходи, як такі, що не приносили жодних результатів.

К. Тишковський вказував, що участь українських козаків у московській смуті та сама тамтешня суспільно-політична атмосфера не лише посприяли зростанню їх чисельності, але і «дали їм відчуття власної сили, коли перед їх зброєю тремтів цар й боярська дума, коли їм здавалися потужні міста від Архангельська аж по Сіверськ й Рязань, а за цією силою пішло знайомство з великою політичною грою, з котрою вони зустрілися безпосередньо, коли за їх прихильність змагалися всі наступні володарі Москви, коли благав їх про допомогу Сигізмунд III, їх законний пан та його гетьмани, коли вони наймалися під шведські знамена» [187, с. 17]. У підсумку історик наголошував, що ця сила та відчуття власної могутності будуть визначальними для усіх майбутніх відносин козаків із Річчю Посполитою. Зокрема ж здобутий величезний військовий досвід, на думку вченого, був запорукою усіх наступних військових перемог українського козацтва. Поруч із цим він відзначив, що на землях Московії козацтво стало свідком релігійного відродження православ'я у його протистоянні нападникам, що вплинуло й на їх активне пізніше залучення у боротьбу уже українського православ'я із наступом католицизму та уніатської церкви [11, арк. 239].

Важливе місце у польській історіографії посідало зображення та часто неоднозначні оцінки періоду історії Війська Запорізького, який українські історики назвали «добою героїчних морських походів».

Короткі згадки про козацькі морські походи залишив корифей Краківської історичної школи М. Бобжинський. Вчений стверджував, що вони «були не кращі для Туреччини, ніж для Польщі були татарські набіги» й відзначав руйнівні наслідки їх військової діяльності. Не вдаючись в деталі опису походів перших півтора десятиліття XVII ст. історик лише вказував, що П. Сагайдачний на чолі січовиків у 1615 р. спалив два найважливіші турецькі торгівельні осередки на побережжі Чорного моря – Трапезунд й Синоп. Це, за спостереженнями дослідника, тягнуло за собою постійні скарги Туреччини й погрози війни, якої Польщі вдавалося уникати постійними обіцянками

зупинити походи козаків й «навзаєм вказуючи на татар й голосно домагаючись зупинити їх грабіжницькі набіги» [61, с. 150].

Більш детальним в описах подій козацьких морських походів був уже провідний представник Варшавської історичної школи Т. Корзон. Так при змалюванні подій походу 1602 р. історик розповідав про битву 30 чайок проти турецького адмірала Хасан-Аги під Кілією, у якій козаки захопили одну турецьку галеру, після чого уже в околицях Білгорода захопили корабель, що плів із Каффи, й там зупинилися на побережжі на три тижні, під час яких «турки так їх боялися, що всі перебралися із міста у замок й сам білгородський санджак-бей застерігав всіх, щоб ніхто не виходив й навіть слуг до міста не посилав» [110, с. 301]. При описі походу 1606 р. вчений розповідав про козацький напад на Варну, під час якого вони вбили багато мешканців й захопили величезну здобич. Посилення військової активності козаків дослідник відзначав після завершення війн на території Московського царства. Наприклад, за його спостереженнями уже в 1614 р. запорожці переплили ціле Чорне море й дісталися до Синопу й нарobili школу, яку турки нараховували на 40 млн. золотих. Однак на зворотному шляху їх, за виразом Т. Корзона, «під Очаковом привітав Алі-паша», який напав на козацьку флотилію, відібрав у них здобич й знищив чималу частину чайок [110, с. 302]. Втім, науковець відзначив, що навіть із втрачених чайок козакам вдалося врятуватися й дістатися берегу. Це дозволило їм вже в наступному 1615 р. флотом із 80 чайок напасти на Стамбул, де вони спалили два турецькі порти. Також історик відзначив знищення козаками у битві біля гирла Дунаю турецького флоту, який взявся їх наздоганяти, та захопили у полон командуючого османським флотом.

Докладно Т. Корзон описав військові кампанії козаків у 1616 р. Він відзначив, що тоді козаки розбили «на лимані Алі-пашу, захопили кільканадцять галер та до сотні човнів, вторглися до Криму, повоювали побережжя та спалили Каффу» [110, с. 302]. Інша група козаків тоді ж напала на Малу Азію й висадившись на беріг пішо дійшли до Трапезунду й пограбували його. Після цього вони на морі розбили Чікале-пашу й потопили

три великі галери. Повертаючись на Україну, запорожці дізналися про засідку в околицях гирла Дніпра, яку на них влаштував Ібрагім-паша. Тому вони повернули на Азовське море й через Дон дісталися на батьківщину. Натомість турецький командуючий, на дочекавшись козаків, вирішив вдарити на Січ, де спалив козацькі курені. Однак самих козаків, які відступили із Січі, він не застав.

Аналізував історію козацтва у період «героїчних морських походів» й інший знаковий варшавський історик О. Яблоновський. Активізацію морських походів українських козаків на турецькі володіння у перші десятиліття XVII ст. вчений пояснював як своєрідне самостійне перенаправлення войовничої руйнівної сили козаків, що не мали змоги взятися за грабунок ближчої для неї здобичі – українських земель Речі Посполитої – адже були налякані можливою протидією польської армії. Таким чином «козаччина вибухнула» морськими походами, жертвою яких він бачив Османську імперію. О. Яблоновський вважав, що період «героїчних морських походів» українського козацтва, який він називав «добою їх найвищої слави та могутності», розпочався із 1613 року [94, с. 213]. Нажаль польського науковця мало цікавили події військових походів, а їх результати він бачив виключно у негативному світлі, й таким чином не наводив жодних фактів про походи, не описував події військового характеру й навіть не згадував їх цілей та очільників.

Звертався до історії героїчної доби козацьких морських походів й львівський історик та краєзнавець О. Чоловський. Вчений не залишив окремої друкованої праці, де б докладніше висвітлив дану проблематику, однак його спостереження над нею знайшли своє відображення у робочих нотатках дослідника, що зберігаються у архіві його документів. У них він описує буцімто виключно грабіжницький характер козацьких походів на турецькі володіння й мотивував їх лише бажанням захопити багату здобич [51, арк. 15]. Такі погляди історика можемо пояснити як впливом на його погляди усталених у польських історичних творах XVII ст. стереотипів, так і антиукраїнськими поглядами

О. Чоловського сформованими на тлі загострення полько-українських стосунків у Галичині із кінця ХІХ й до 1939 р.

Доволі докладно описували історію «героїчних морських походів козацтва» представники т.зв. «Нової Краківської історичної школи» та симпатизи правого політичного руху націонал-демократії В. Собеський та В. Конопчинський. Так В. Собеський відрховував початок великої війни українського козацтва на Чорному морі проти Османської імперії із 1613 р. Його він пов'язував із закінченням масштабних військових дій на теренах Московського царства, де після «великої смути» було обрано нового царя Михайла із династії Романових, а коронні війська почали згортати свою там діяльність. Січовики, як вважав вчений, знаходили у Московії можливість здобути собі засоби для існування, а також застосувати свою войовничу енергію, яка їх переповняла. Втративши таку можливість, вони перенаправили свою активність і апетити щодо здобичі уже на Османську імперію. Історик відзначив, що поруч із турецьким побережжям жертвою козацьких походів відразу тоді стала й Молдова. Дослідник із долею скепсису зазначив, що цей період «українські історики гучно називають «героїчною добою» [92, с. 202], адже сам він у козацьких починаннях бачив лише анархічну хвилю грабунків та кровопролиття, які несли шкоду Речі Посполитій.

В описах морських походів козаків В. Собеський обмежився лише згадкою про їх напад у 1614 р. на анатолійське побережжя й пляндрування Синопу, однак розлого описав дипломатичні ускладнення, які в наслідок цього повстали перед Польщею. У відповідь на напад козаків на передмістя Стамбулу татари у серпні 1615 р. вдарили на Поділля та Волинь. У підсумку дослідник стверджував, що «бажаючи приборкати козаків, турки почали говорити про необхідність окупації Молдови, захоплення Кам'янця, а навіть цілої країни між Дністром та Дніпром аж по Київ» [92, с. 202]. Таким чином усю головну вину за татарські набіги у перші десятиліття ХVІІ ст. та за польсько-турецькі війни В. Собеський покладав саме на українських козаків, намагаючись показати їх виключно шкідливим елементом в соціумі Східної Європи. Поруч із описом

козацьких морських походів й їх наслідків для Речі Посполитої, які він однозначно засуджував, В.Собеський у своїх неопублікованих нотатках змалював і картину походів різноманітних польсько-литовських магнатів на Молдову й Валахію й відзначив, яку радість вони викликали у короля та канцлера, хоч і формально відбувалися без дозволу монарха та Речі Посполитої [20]. Вчений зобразив великий масштаб польсько-турецьких бойових дій на теренах Молдови в 1615 – 1616 рр. й приготування коронного гетьмана С. Жолкевського до участі у війні проти Туреччини, однак при цьому звинувачення у розпалюванні конфлікту з османами покладав саме на українських козаків. Змальовуючи таку картину розвитку історичних процесів та висловлюючи свої антикозацькі оцінки, В. Собеський побіжно згадав, що «король, щоб залагодити турків, наказав тепер Жолкевському для вигляду приборкати козацьку сваволю» [92, с. 203]. Таким чином історик, попри таку свою позицію, все ж підтверджував, що Військо Запорізьке фактично виступало для влади Речі Посполитої своєрідним «цапом-відбувайлом».

Події довкола загострення польсько-турецьких відносин та спроб їх залагодити В. Собеський зобразив як, у його баченні, приклад шкідливої діяльності козацтва. Він вказував, що через напад запорожців на Трапезунд у 1616 р., турецьке військо вирушило у похід плануючи самостійної розправитись із козаками. Однак їм шлях заступив С. Жолкевський із своїми військами. Таким чином у зображенні історика великий коронний гетьман поставав справжнім захисником козаків, яких дослідник у свою чергу звинувачував, що вони «самі це пиво наварили, але не прибули до табору Жолкевського, побоюючись, що той видасть їх туркам» [92, с. 205]. Після переговорів із турками, С. Жолкевський «повернувся проти козаків, щоб їх примусити до якихось договорів», це вчений пояснював образою гетьмана на «знавісніле хлопство», яке не надало йому допомоги. Наступні події перемовин під Ольшаницею історик описував у контексті змагання серед козаків двох «партій» - радикальної на чолі із отаманом Дмитром Барабашем та угодової на чолі із Петром Сагайдачним. Спочатку, як стверджував вчений, перемогу

здобула «партія» Барабаша, котрий «зайняв бунтівну позицію й плюндрував усе довкола» [92, с. 206]. Однак із наближенням польських військ перевагу здобула угодова «партія» Сагайдачного, який і підписав домовленості укладені під Ольшаницею. Відзначимо, що саме при описі цих подій В. Собеський вперше розповідав про П. Конашевича-Сагайдачного, про якого він жодним чином не згадував у контексті його участі у походах проти татар й турків. Таким чином можемо відзначити суперечливість історичної картини, зображеної В. Собеським, який високо оцінював «потребу держави» у боротьбі за геополітичні інтереси в регіоні Чорного моря, виправдовував військові експедиції магнатів й паралельно жорстко засуджував походи козаків; розповідав про бажання польських еліт знищити козацтво й водночас вважав козаків зрадниками за відсутність допомоги цим коронним посадовцям; прославляв «гуманне» ставлення одних політиків щодо козаків й хвалив бажання їх придушити військами.

Період «героїчної доби» козацтва В. Конопчинський визначав на роки 1613 – 1620 й вказував, що її початок знаменував напад січовиків на Синоп. Історик вважав козацькі походи на турецькі володіння своєрідним «зловживанням свободою», яким вони займалися. При цьому вчений наголошував, що у випадку того, що «дозволено було Потоцьким нападати султанські землі за Дністром, то дозволено було й козакам турбувати бусурман за морем» [103, с. 243]. Також він відзначив, що усі такі дії українського козацтва були в цей час відповідні з польською політикою – експансивними устремліннями кресових магнатів. Таким чином науковець вказував на проблеми самого соціуму тогочасної Речі Посполитої та вад її суспільно-політичних відносин, а отже й не намагався засуджувати українське козацтво та навішувати на нього різноманітні негативні ярлики, які зустрічалися у працях багатьох інших польських дослідників, які водночас схвалювали чи навіть прославляли таких же дій представників польських правлячих. В. Конопчинський вважав, що Османська імперія утримувалась від військової відповіді на різноманітні напади із теренів Речі Посполитої й обмежувалась дипломатичними заходами,

через те, що була зосереджена на війні із Персією. У відповідь на це сейм наказав скликати комісію для врегулювання цієї проблеми, а гетьман С. Жолкевський виступив із військами у напрямку Січі. Втім, як відзначив дослідник, польська влада не бажала винищувати козаків, адже розуміла потребу використати їх у війнах із Москвою чи в Молдавії. Також історик робив акцент своїм риторичним запитанням про роль козацтва: «зрештою хто ж, як не вони тоді становили головне забороло від татар?» [103, с. 243]. Таким чином він відзначив об'єктивну ключову роль українського козацтва у захисті південних кордонів Речі Посполитої, що заперечували багато інших дослідників, які намагались зобразити їх лише головними призвідниками татарських набігів на Україну. Постанови Житомирської комісії 1614 р. В. Конопчинський бачив першою від 1590 р. спробою взяти козаків, яких він тут називає «непокірною міліцією», під контроль Речі Посполитої й зупинити їх походи. Він вважав, що цьому мало слугувати взяття їх на королівську службу й встановлення польською владою «старшого» над ними. Втім козаки опротестували ці рішення, але сейм все ж їх затвердив, а непокірних С. Жолкевський розбив. Жорстокі смертні карі над керівниками, як відзначив історик, не зупинили татарські набіги на Україну. Таким чином, згідно із його оцінками, такі дії правлячих кіл Польщі не змінювали зовнішньополітичної ситуації й не вирішували «козацького питання» [103, с. 244].

В. Конопчинський критично оцінював спроби влади Речі Посполитої покарати козаків за їх походи на землі Речі Посполитої. Вчений, що бачив їх дії частиною традицій та політичної свідомості мешканців Речі Посполитої, які постійно «надуживали із свободи», вказував, що козаки часто ставали об'єктом польсько-турецьких відносин, на який можна було «повісити» усі провини й показово покарати. Так він наголошував, що відразу після походів польських магнатів у Молдову та їх війн із турецькими ставлениками на господарському престолі, в березні 1617 р. «на новій комісії у Києві було вирішено придушити козаків, однак проти князів тільки султан мав знаряддя покарання[можливість

розбити їх на полі бою. – Р. Б.]» [103, с. 244]. Таким чином він вказував на безкарність польських еліт за ці ж дії, за які карали запорожців.

Значно раніше віднаходив початок доби козацьких морських походів історик-аматор, що часто писав свої праці із полемічною метою поширення антикозацької візії, Ф. Равіта-Гавронський. Однак слід відзначити, що дослідник фактично не виділяв його у якийсь особливий період, що чимось би виділявся від дій козаків в інші часи, адже у його баченні січовики постійно, у більшій чи меншій мірі, займалися «розбійництвом» не лише на турецько-татарських володіннях, а й на теренах Речі Посполитої. Втім, із таких більших походів запорожців у XVII ст. він називав «один із більших нападів на Кілію та Білгород» у 1604 р. [138, с. 65]. Більше уваги дослідник присвятив лише 1614 р. й згадував про наміри козаків допомагати якомусь, не названому із імені, претенденту на престол Волощини. До цього ж часу Ф. Гавронський відносив й руйнівний морський похід на турецькі міста, зокрема на Синоп. Дослідник наголошував, що ця експедиція мала значний резонанс у польсько-турецьких відносинах й загрожувала вибухом війни, адже турки погрожували прийти на землі українських воєводств й самим знищити козаків. Це потягнуло за собою дії коронного гетьмана С. Жолкевського, який «налякав козаків». Також він вказував, що підступні у його візіях січовики, вдалися до маніпуляції й «знаючи слабкість та нерішучість у цьому плані Речі Посполитої, вимагали створення Комісії» [138, с. 65]. В підсумку, після погроз влади застосувати силу й козацьких «крутійств» таки був укладений договір, за яким «козацьке військо мало тримати сторожу над Дніпром від татар й турків, за що Річ Посполита мала їм платити 10 тис. золотих в рік й 700 штук сукна», король мав призначити «старшого» над козаками, який повинен був перебувати у залежності від великого коронного гетьмана, самі ж козаки мали перебувати виключно на Низу й не входити на терени воєводств, а ті, хто мешкав у містах й коронних, приватних чи церковних маєтностях, мали відмовитись від козацької юрисдикції й підлягати державній, а також на них накладалось «послушенство їх панам» [138, с. 66]. У Трахтемирові січовики могли облаштувати собі

шпиталь, але їм заборонялося там збиратися й проводити козацькі ради. Також накладалась заборона на закордонні військові походи. Налаштований антикозацько Ф. Гавронський вважав, що козаки прийняли ці ультимативні умови, але вважали їх не обов'язковими для виконання й «нічого собі із цієї ординації не робили» [138, с. 66].

Як свідчення недоговороздатності українських козаків, їх постійної нібито зрадливості й недоцільності для Речі Посполитої шукати дипломатичних шляхів вирішення проблем у відносинах із січовиками, Ф. Равіта-Гавронський наголошував на порушенні ними домовленостей комісії 1615 р. Так він стверджував, що якісь козаки тоді ж «бушували», тобто чинили розбої, на чолі із «якимось Коробкою» на Волині [138, с. 65]. Дослідник також наголошував, що ці ж самі козаки, які й уклали договір із представниками короля, відразу у цей же час готувалися до наступного походу на Османську імперію. Цю «свавільну» експедицію на Стамбул, яка відбулася у наступному 1616 р., згідно із твердженнями Ф. Гавронського, провів П. Сагайдачний. Серед подій даної військової кампанії він відзначив лише бій між козацьким й турецьким флотом на чолі із Алі-пашею, але не згадав про його переможний результат, адже замовчував вагомі військові успіхи козаків й зображував їх лише звичайними розбійниками. Таким чином й найбільш схильного до порозуміння із владою Речі Посполитої П. Сагайдачного науковець також зображав як одного із «свавільних ватажків». Також він згадував й про факт ще одного морського походу – на побережжя Анатолії – у цьому ж році восени.

Вплив походу 1616 р. на відносини із Річчю Посполитою отримав суперечливі оцінки у працях Ф. Равіта-Гавронського. Так спершу дослідник стверджував, що він для козаків «пройшов безкарно через звичайну політику «щоб не дражнити козаків» [138, с. 66]. І уже поруч із цим стверджував, що король наказав Жолкевському «нарешті придушити цю сваволлю». Після цього польський командуєчий прибув у Київ, звідки надіслав універсали, що забороняли козакам походи. У відповідь на це січовики, за твердженням історика, «вдалися до свого відомого методу й політичної тактики –

обманювати й зваблювати марними надіями, адже кожне відтермінування зміцнювало їх сили» [138, с. 66]. За цих обставин, як вважав Ф. Гавронський, серед Війська Запорізького відбувся розкол довкола питання – змиритись чи ні із припиненням морських походів. Тоді виділилась група, яку дослідник називав «свавільних козаків», яка вибрала собі гетьманом Дмитра Барабаша, що на думку історика був батьком відомого із часів Хмельниччини Івана Барабаша. Ці події Ф. Гавронський показував як ледь не один із збройних виступів козацтва проти влади й вважав, що все могло будь якої миті перерости у криваву боротьбу. Він наголошував, що польські війська розпочали наступ на козаків й лише бажання П. Сагайдачного та С. Жолкевського укласти угоду пригасили цей конфлікт.

Таким чином слід відзначити, що усе зображення Ф. Равітою-Гавронським історії морських походів українського козацтва у перші десятиліття XVII ст. зводилось фактично не до відображення фактів військових кампаній та їх аналізу, а на спробу показати через них нібито «зрадливу» та «розбійницьку» сутність козацтва, довести тезу про неможливість мирних способів взаєностосунків із козацтвом. Оцінки усього політичного контексту розгортання козацької військової активності та її наслідків для міжнародних відносин також зводились здебільшого до презентації січовиків в образі головної деструктивної сили в регіоні, якою керували лише дикі кровожерливі інстинкти.

Більш зваженою, однак часто подиктованою укоріненими антикозацькими стереотипами, була позиція дослідника із табору симпатиків М. Пілсудського та табору «санації» В. Томкевича, що провадив свої козакознавчі студії уже в 1930-х рр. Початок масштабних морських походів українського козацтва історик відносив до 1606 р й визначав кінець цього періоду на 1617 р. Їх дослідник інтерпретував як одну із форм козацької «сваволі», що тоді активно набирала силу. Причину цього він бачив у зростаючій, за виразом історика, «пихатості», що була породжена розвитком серед січовиків «відчуття своєї значимості», яке у них з'явилося під час участі у війнах Речі Посполитої.

Козацькі походи на турецькі й татарські володіння історик прирівнював до різноманітних «проступок у середині держави», як непокора владі та нав'язаному нею суспільно-політичному ладу, однак таким, що у перші десятиліття XVII ст. набули значно більшого розмаху. Поруч із цим слід згадати, що В. Томкевич прославляв багатьох польських полководців за їх вчинки у війнах проти Туреччини й вважав далекоглядними та корисними плани політиків щодо завоювання Чорноморського побережжя. Так в своїх дослідженнях над Чорноморською політикою Польщі історик вказував на потребу «розірвання мусульманського персня», що «стискав» Польщу від півдня й загрожував їй; на доцільність розширення кордонів Речі Посполитої аж до моря [180, с. 8]. Він відзначав, що політика Сигізмунда III щодо південних сусідів була хаотичною, а канцлер Я. Замойський більше уваги приділяв напрямку експансії на теренах Молдови та Валахії, ніж на більш перспективному вздовж Дніпра. У цей же час рішучу реалізацію такої ж політики, але уже козаками, він бачив як вкрай деструктивну.

Описуючи міліарну сторону козацьких морських походів В. Томкевич відзначав, що у 1606 р., січовики напали на Варну й захопили 10 турецьких галер із різноманітними товарами. Серед походів наступних років історик відзначив експедицію 1609 р., коли козаки організували напади на Кілію та Акерман. Також він вказував на два походи козаків на південне побережжя Чорного моря у 1614 р., під час яких вони спалили Синоп, а у експедиції наступного 1615 р. напали на передмістя Стамбулу й розгромили висланий проти них турецький флот. Останнім таким походом епохи «героїчних морських походів» козаків науковець називав кампанію 1617 р., під час якої вони пограбували Трапезунд та Кафу [177, с. 33].

У своїх підсумкових судженнях про козацькі морські походи 1600 – 1610-х рр. В. Томкевича зазначав, що менших походів, події яких він не навів у своїх дослідженнях, було в два рази більше, ніж зазначених ним. Усі вони в підсумку викликали великий гнів правителів Османської імперії. Однак у цей час Туреччина була повністю зосереджена на війні із Персією й змушена була

відкласти рішучу військову відповідь. У цей же час султани видавали накази кримському хану здійснювати відплатні походи на терени Речі Посполитої [177, с. 33]. Можливість розв'язати конфліктну ситуацію, що із закінченням персько-турецької війни загрожувала прямим вторгненням в Річ Посполиту, історик бачив у досягнутих між С.Жолкевським та Іскандер-пашею під Бушею весною 1617 р., коли Польща зобов'язувалась, «щоб козацьке розбійництво на Чорне море із Дніпра не виходило, щоб татари не нападали на Польщу» [177, с. 34].

Слід відзначити, що описи історії козацьких морських походів для більшості польських істориків слугував лише своєрідним фактологічним підкріпленням їх звинувачення Війська Запорізького у його «сваволі» та шкідливій діяльності, яка буцімто приносила для Речі Посполитої лише напади татар у відповідь й загрозу великої війни із Туреччиною. Так наприклад О. Яблонівський оцінював козаків не силою, яка зорганізувалася для самозахисту від небезпек із боку степу, скільки навпаки – чи не головною загрозою для населення України. Так він наголошував, що «хто знає чи Україна не більше, ніж від татарських чамбулів, потерпала від розгнужданої сваволі своїх буцімто оборонців – різноманітних козаків» [94, с. 199]. Тому історіографічні образи козацьких походів у період «героїчної доби» слугували здебільшого вступом до аналізу заходів королівської влади спрямованих на їх приборкання та до загальних оцінок польської політики щодо «козацького питання». У даному контексті ключовим для багатьох вчених було зображення діяльності коронних сеймів та окремих політиків по випрацюванню різноманітних урядових постанов щодо козацтва, а також королівських комісій, що займалися впровадженням їх у життя. Усе це здебільшого розглядалося на тлі великої міжнародної політики, важливим фактором у якій тоді стала діяльність українського козацтва. Відзначимо, що даний підхід саме О. Яблонівського зустрівся із обґрунтованою критикою М. Залізняка у його рецензії на «Історію Південної Русі» польського історика. Український вчений вказував, що такий підхід вказує на відсутність справжнього розуміння сутності

історичного явища козаччини, яке полягало в самоорганізації населення для оборони від татарських набігів, до чого пізніше долучились і фактори гуртування задля боротьби українців за свої соціально-економічні та національно-політичні права [202, с. 209].

Важливими для вивчення специфіки зображення історії українського козацтва першої половини XVII ст. є образ та оцінки польськими істориками П. Сагайдачного, якого в українській, так і польській історіографії вважали найбільш помітною та значимою в історії постаттю з посеред козацьких лідерів. Так багато польських вчених, які працювали в період із кінця XIX ст. й до 1939 р., звертали увагу на перші кроки козацького лідера на історичній арені.

Відзначив діяльність П. Конашевича-Сагайдачного та його появу на історичній арені ще засновник Краківської історичної школи й один із важливих реформаторів польської історичної науки в XIX ст. Ю. Шуйський. Він наголосив, що в 1610-х рр. козацький гетьман заявив про себе активними військовими починаннями й «зростаючи в силі без державного контролю, він організував щорічні походи за турецькі кордони» [167, с. 259]. Серед таких він називав похід 1615 р., коли козаки спалили Трапезунд й Синоп. Слід вказати, що дані події історик вписував у цілий комплекс «анархічних рухів», що охопили у цю епоху ледь не усі закутки Речі Посполитої. Серед таких він докладно описував конфедерації королівських військ, що бунтували проти командування й вирушали на грабунок населення польсько-литовської держави, збройні рокоші шляхти проти короля, які переростали у справжні громадянські війни, а також самовільні походи аристократів в Московію та Молдову. Необхідно вказати, що такі підходи вченого до оцінок подій були подиктовані його ідейними переконаннями, що оформились у концепцію т.зв. «історичного песимізму» із його критикою вад польського суспільства, як призвідників усіх історичних злигоднів Польщі.

У подібному ключі розглядав козацькі походи перших десятиліть XVII ст. й А. Левицький. Історик ставив знак рівності між самовільними походами магнатів Речі Посполитої у Московію та Молдову із метою утвердження на їх

престолах своїх ставлеників, серед них він відзначив походи Потоцьких, Корецьких й Вишневецьких в 1608, 1612 та 1616 рр. на допомогу Костянтину Могилі, із військовими кампаніями козаків. Науковець звертав увагу, що після розгрому повстання С. Наливайка, козаки швидко відновили свої сили у чому їм допоміг сам король Сигізмунд III, який постійно наймав їх для свої війн. Він наголосив, що особливої могутності козацтво досягло за гетьманування П. Сагайдачного Його він оцінював, як «найчудовішим із гетьманів, хоча прихильний та вірний Речі Посполитій, використовував це для забезпечення необхідних потреб свого війська, а завдяки своїй військовій активності організовував постійні та надзвичайно зухвалі походи на турків, палив та грабував турецькі міста» [125, с. 232]. А. Левицький також перелічував особливо прославлені походи гетьмана, як напади на Трапезунд й Синоп, а також на передмістя Стамбулу. Втім, від також вказував, що ці набіги вельми розладнували відносини між Туреччиною та Польщею, спричинялося до дрібних татарсько-турецьких набігів й стало підґрунтям для великої війни у майбутньому.

Т. Корзон вказував, що П. Сагайдачний вперше згадувався у історичних джерелах у контексті козацьких морських походів 1616 р. При цьому вчений відзначив, що свідчень про ватажків попередніх військових експедицій січовиків ніде відшукати немає можливості. Таке виділення Сагайдачного у давньому наративі він пояснював його вийняtkовою хоробрістю. Науковець згадував справжнє прізвище гетьмана – Конашевич (передаючи його у форму Kunaszewicz) й пояснював прізвисько «Сагайдачний», «під яким він став слашний серед неписьменних козаків», й стверджував, що «напевно був він власником якогось особливого сагайдака до стріл; мусів також чудово стріляти з луку» [110, с. 302]. Подаючи таку характеристику гетьмана польський історик однак не вказував якісь подробиці його участі у військових походах цього часу й не відзначив при яких з описаних подій кампаній 1616 р. він згадувався. Однак розповідь про нього він помістив у контекст домовленостей між

польськими посадовцями та Військом Запорізьким узгоджених на Ольшаницькій комісії, що завершилась 31 жовтня 1617 р.

Про П. Сагайдачного О. Яблонівський згадував лише в контексті подій аж 1617 р., які розгорнулись довкола нових спроб польської влади взяти козаків під контроль. Науковець вказував, що у цей рік «нависла над Річчю Посполитою справді грізна буря із турецького боку», яку ледве вдалося погамувати коронному гетьману С. Жолкевському переговорами у Буші. Через це польський командуючий відразу взявся «остаточно» розв'язувати козацьке питання, однак усе вдалося вирішити завдяки П. Сагайдачному. Козацького гетьмана історик зображав як максимально лояльного до Польщі й як такого, що робив все на її користь навіть коштом самих козаків та їх інтересів. Поруч із цим постуки на користь королівської влади він розцінював як передбачливу й тонку політику козацького очільника, коли тимчасовий «крок назад» у найближчому ж часі перетворювався у значні здобутки козаків. Так історик вказував, що на королівській комісії під Ольшаницею в 1617 р. Сагайдачний «утихомирив козаків, що готові були схопитися за зброю й погодився на всі обмеження, включно із пониженням реєстру аж до тисячі осіб» [94, с. 213]. Таку поведінку історик пояснював передбаченнями Сагайдачного, що у найближчому майбутньому влада сама змушена буде звернутися до козаків по допомогу незважаючи на усі свої попередні постанови, які сама ж їх зведе нанівець. Поруч із оцінками науковцем П. Сагайдачного як лояльного, але хитрого, козацького лідера йому він відмовляв у реальності його статусу як гетьмана. Так усюди в тексті Сагайдачного О. Яблонівський називав «гетьманом» лише беручи у своєму тексті це його звання у лапки, чим хотів підкреслити, що усі козацькі гетьмани не заслуговували на такий статус, не мали на нього права й були «самозванцями». При цьому відзначимо, що історик не згадав факту надання Сагайдачному булави самим королевичем Владиславом у 1618 р., що було формальним актом визнання та закріплення владою його статусу. Таким чином О. Яблонівський, через своє упереджене

ставлення до козацтва, свідомо ігнорував юридичні факти, які творила та визнавала сама Річ Посполита.

Цікаво що найраніше свідчення джерел про П. Конашевича-Сагайдачного вказав К. Тишковський. Вчений віднаходив перші про нього згадки у документах, які описували повернення козаків із війни на теренах Московського царства в 1613 – 1615 р. Він вказував, що Сагайдачний був одним з останніх козацьких ватажків, що діяв на теренах Московії аж до 1615 р. й цього року на чолі 3 тис. січовиків повернувся через Полісся, де козаки вчинили погроми шляхти. Також вчений вказував, що Сагайдачний, тоді козацький полковник, міг перебувати у порозумінні із татарами, які тоді ж напали на цей же регіон [187, с. 15]. Науковець припускав, що майбутній гетьман приймав участь подіях «великої смути» і вказував, що існують гіпотези про його був у шерехах загону отамана Наливайка (невідомого з імені, що мав таке ж прізвище як відомий очільник повстання Северин Наливайко), який найбільш вірно служив королю Сигізмунду у часи облоги ним Смоленська. Історик вважав, що саме здобутий у цих подіях досвід допоміг Сагайдачному в успішному його поході на Москву в 1618 р. [187, с. 16].

Звернемо увагу, що в українській історичній науці, зокрема у дослідженнях Д. Яворницького, відзначалось виступ П. Сагайдачного на провідні позиції у Війську Запорізькому уже від 1613 р. Вчений подав перелік московських міст захоплених Сагайдачним у 1613 р. й прямо визначав його як гетьмана козацтва [322, с. 143]. Натомість М. Грушевський відзначив, що згадки про П. Сагайдачного у джерелах відносяться ще до 1610 р. [231, с. 355].

Розглядаючи проблему підготовки правлячих кіл Речі Посполитої до війни проти Московського царства у 1617 р., залучення до неї козацтва й оцінок Ольшаньцьких порозумінь К. Тишковський висловив ряд важливих припущень. Вчений вважав, що попри відсутність прямих свідчень історичних джерел можна припустити про наполягання коронного гетьмана С. Жолкевського у стосунку до козаків, щоб заручитися їх участю у війні. Він припускав, що під час переговорів під Ольшаницею могли бути досягнуті відповідні

домовленості. Також дослідник стверджував, що листи Жолкевського прямо свідчили, що весною 1618 р. справа козацького походу на допомогу королеви Владиславу вже була остаточно вирішена [187, с. 36].

Т. Корзон, цитуючи текст польських урядових документів, докладно описав умови, які були узгоджені із Військом Запорізьким під час діяльності королівської комісії на Ольшаниці в жовтні 1617 р. Він вказував, що козаки погодились на обмеження реєстру 1 тис. чол., обіцяючи «тих всіх новоприбулих, котрі протягом двох останніх років будучи міщанами і вийшовши із під адміністративної юрисдикції до свого війська не приєднувати» [110, с. 304]. На визначену чисельність реєстрових козаків вони отримували 10 тис. злотих платні, але при цьому застерігали собі висунути на наступному сеймі й перед королем збільшення цієї суми, якої не вистачало на утримання 1 тис. козаків. Також вони вказували, що для забезпечення безпеки утримуваних ними територій потрібно значно більшої кількості людей, таким чином висувували ідею збільшення і чисельності реєстру. Також козаки чітко вказували на своє виключне право («і нікого іншого») вибрати собі гетьмана, який лише має бути підтверджений коронним гетьманом. Історик розглядав постанови Ольшаницької комісії як такі, що мали забезпечити тривалість укладеного у вересні цього ж 1617 р. з османським послом Ібрагімом-пашою польсько-турецького мирного договору [110, с. 304]. Поруч із цим найбільш очевидним результатом домовленостей Т. Корзон бачив участь козаків у війні Речі Посполитої проти Московського царства у наступному 1618 р.

Діяльність Ольшаницької комісії та напрацьовані нею постанови й угоди із козаками В. Томкевич розглядав у контексті польсько-турецької війни, вибух якої навис над Річчю Посполитою в другій половині 1617 р. та угоди у Буші, підписаної між коронним гетьманом С. Жолкевським та турецьким командуєчим Ібрагім-пашею. Ключову роль в польсько-козацькому порозумінні й у згоді прийняти встановлені польською владою обмеження історик відводив П. Конашевичу-Сагайдачному. Так вчений зазначав, що козацький гетьман погодився на обмеження чисельності реєстрових козаків до

1 тис. й погодився забороняти запорожцям здійснювати морські походи. Втім, як наголосив дослідник, П. Сагайдачний вніс у постанови Ольшаницької комісії своє застереження, що звернеться до короля й сейму з проханням про збільшення козацького війська, «якщо обставини будуть цього вимагати» [177, с. 33]. За оцінками В. Томкевича усі ці пункти Ольшаницької угоди викликали незадоволення обох сторін. Так зокрема коронний сейм взагалі її не затвердив, адже не хотів прийняти застережень внесених П. Сагайдачним, й тому планував вислати до козаків нову комісію. Також й козацтво, як вважав науковець, «бунтували проти свого очільника», хоча і не вказав жодних фактів як це відбувалося та яку форму набрало. Подібно як і О. Яблоновський, В. Томкевич оцінював П. Сагайдачного у контексті даних перемовин як вельми завбачливого лідера, який «знав що робить» й передбачив близьку потребу Речі Посполитої у козацькій допомозі, а отже й у появі даних «обставин що цього [збільшення козацького реєстру. – Р. Б.] вимагали» [177, с. 33]. Адже в цей же час відновились бойові дії на фронті польсько-московської війни, у яких Польща не могла обійтися без козацької підтримки.

Особливе місце у історії співпраці козацтва та військ Речі Посполитої посідає їх спільний похід на Москву в 1618 р. Втім, слід відзначити, що участь козаків у цій події, яку прославляли усі сучасники, ряд польських істориків ХІХ та першої половини ХХ ст. намагався применшити й подати у викривленому, обумовленому антиукраїнськими стереотипами, образі.

Коротку згадку про участь українського козацтва у Московській війні 1617 – 1618 рр. залишив Ю. Шуйський. Історик відзначив, що 20 тис. козацьке військо на чолі із П. Сагайдачним значно зміцнило армію королевича Владислава й дозволило розпочати бойові дії по взяттю Москви [167, с. 260]. Подібні короткі згадки про ці події повторив у своїй праці А. Левицький. Вчений, використовуючи такі ж формулювання, вказав, що козаки П. Сагайдачного зміцнили польське військо Владислава, яке перезимувало у Вязьмі й змогло таким чином підійти під Москву [167, с. 231]. Дослідник

вказав, що після невдалого штурму царської столиці, сейм та король наполіг на укладенні мирного договору.

Більш детально описували участь козаків у Московській війні представники Варшавської історичної школи. Так Т. Корзон вважав, що козаки виступили у похід на Московське царство на заклик влади Речі Посполитої скерований до них у листі великого канцлера литовського Лева Сапєги. Цим листом йому вдалося переконати гетьмана П. Сагайдачного терміново виступити на допомогу королевичу Владиславу та польським військам. Історик вказував, що 20-тисячне козацьке військо спустошило на своєму шляху такі московські міста як Лівни, Єлець, Шацьк, Калугу й зупинилося на дорозі між Коломною та Москвою, куди польські можновладці надіслали Сагайдачному гетьманську булаву й цілий ряд інших військових клейнодів таких як прапори та литаври, також Війську Запорізькому було надіслано винагороду у сумі 20 тис. злотих, окрім обіцяної платні. Після цього П. Сагайдачний із своїм військом вирушили на Москву, яке «мужньо зустрілося у бою із стрільцями, а їх командувача Бутурліна [Сагайдачний. – Р. Б.] смертельно поранив булавою, після чого в оточенні осавулів та сотників представився королевичу» [110, с. 304]. У підсумкових оцінках історик стверджував, що таке значне зміцнення польських військ мало вагомий вплив на хід мирних переговорів із москалями.

О. Яблонівський вказував, що після підписання П. Сагайдачним невігідного для козаків Ольшаницького договору 1617 р., уже в наступному році «завбачливий старший запорожців не помилився у своїх розрахунках», адже влада, інтонуючи свої ж вимоги про скорочення кількості козацтва, закликала його на війну проти Москви не з однією, а двадцятьма тисячами козаків. Із усім цим військом Сагайдачний вирушив на допомогу королевичу Владиславу. У своєму дослідженні вчений повністю оминув опис якихось подій козацького походу на теренах Московського царства, що відзначився значними перемогами. Такий підхід О. Яблонівського пояснюється небажанням хоч якимось чином звертати увагу на славетні сторінки історії групи українського народу, яку він бажав оцінювати лише негативно. Тому

згадка про похід 1618 р. слугувала для нього, як лише ілюстрація помилок у польській політиці та хитрої політики Сагайдачного, який сам так «вказував на безрезультативність встановлюваних тоді обмежень» [94, с. 213].

Подібні до формулювань та оцінок О. Яблоновського щодо участі козаків у польсько-московській війні 1618 р. та ролі у ній П. Сагайдачного були й позиції В. Томкевича, який повторив їх уже в своїй праці, що вийшла у світ в 1939 р. Вчений вказував, що на прохання королевича Владислава П. Сагайдачний сформував 20-тисячну козацьку армію, «хоча офіційно реєстр йому було знижено до 1 тисячі», чим «вказував на безцільність подібного обмеження реєстру» [177, с. 34-35]. Таким чином, згідно його оцінок, «і цього разу держава на папері обмежувало розвиток козаччини, а в житті серйозно докладалася до її зростання» [177, с. 35]. Фактично повне перенесення дослідниками формулювань із історіографії початку ХХ ст. у переддень Другої світової війни, без корекції відповідно до змін у суспільно-політичних умовах існування польського та українського народів чи поступу історичної думки, засвідчує живучість у польському науковому та публіцистичному наративі багатьох історичних установок, що побутували у свідомості поляків. Описуючи військові дії українських козаків на теренах Московського царства В. Томкевич вказував, що весною 1618 р. вони перейшли кордон й «розпочали жахливе спустошення ворожої країни». Вчений не описував розвиток кампанії та не наводив конкретних фактів про різні її події й обмежився оціночним твердженням, що «козацька допомога виявилась дуже дієвою для справи королевича й у значній мірі призвела до поступок із боку царя Михайла», натомість «козаки та їх вождь окрили себе військовою славою» [177, с. 35]. Однак, у даному контексті В. Томкевич, які і багато його польських колег, не забув у даному випадку відзначити, що усі козацькі заслуги та їх бойові подвиги й перемоги, лише спричинялися до того, що вони «щораз більше вірили у свої сили й тим більше були важкі до поступок» [177, с. 35]. Це формулювання ще раз підкреслює позицію польських вчених, які бачили необхідність лише односторонніх козацьких поступок й перетворення козаків

на безвільне знаряддя, яке своєю кров'ю мало лише реалізувати інтереси польської держави та народу.

Прикладом суб'єктивного вибіркового висвітлення подій, подиктованого антиукраїнськими упередженнями, може слугувати картина участі козаків у Московській війні зображена Ф. Равітою-Гавронським. Лише одним реченням про участь українських козаків у поході 1618 р. згадав історик козацтва у своїй загальній праці про історію козацтва. При цьому дану подію він висвітлив навіть не як загальновідомий факт, а зобразив свого роду чуткою, що була поширена серед сучасників. Так він вказував, що «як стверджують [П. Сагайдачний. – Р. Б.] ходив з 20 тисячами під Москву» [138, с. 67]. Подібний тон твердження мав викликати у читача сумніви щодо вірогідності тверджень історичних джерел. Цю подію він вписував у «лояльне ставлення» козацького гетьмана до Речі Посполитої та події перетрактацій січовиків із польською владою у ході діяльності різних комісій. При цьому дослідник не згадував про участь козаків у цій кампанії саме на підтримку коронних військ, що перебувало у важкій ситуації, та про ключову роль козаків у досягненні вдалих для Польщі результатів походу. Така вибіркова позиція Ф. Гавронського відображала його тенденційну антикозацьку позицію, що диктувала йому замовчувати славетні сторінки історії Війська Запорізького і зображати їх анархічною кровожерливою зграєю.

Коротку згадку про участь козаків у польсько-московській війні 1618 р. залишив Ф. Конечний. Історик стверджував, що королевичу Владиславу щастило у поході на Москву й ключовим, поряд із вдалими здобуттям Дорогобужу та Вязьми, елементом успіху він бачив приєднання до польської армії 20 тис. козаків на чолі із П. Сагайдачним. Цю силу історик бачив чи не головною у війську польського наступника престолу, яке вирушило на столицю Московського царства. Однак вчений не згадував про наступні бойові дії під Москвою й відзначив лише проведення там мирних переговорів. Результати ж походу він оцінював як «рішучу поразку Москви», хоча й відзначив, що Владиславу довелося відректися від претензій на московський престол взамін

за приєднання Смоленської землі до Литви та Сіверської й Чернігівської до Корони [99, с. 116].

Участь козаків у московському поході королевича Владислава В. Собеський пов'язував із фактами козацько-польських домовленостей, укладених між П. Сагайдачним та С. Жолкевським під Ольшаницею. Так історик вказував, що велику роль відіграла позиція Сигізмунда III, який наполягав на «лагідному» ставленні до січовиків [92, с. 206], натомість Л. Сапегу, який листувався із січовим товариством, він бачив головним переговорником із боку Речі Посполитої, якому, за висловом історика, вдалося «звабити» запорожців до участі у війні [92, с. 209]. Описуючи польсько-московську війну 1618 р. В. Собеський відзначив, що прибуття 20-тисячної армії на чолі із П. Сагайдачним значно піднесло впевненість та потішило королевича Владислава та великого гетьмана Я. Ходкевича, які командували вельми обмеженими польсько-литовськими силами. Московським військам під командуванням князя Пожарського не вдалося перешкодити походу січовиків і їх успіхи, як відзначив історик, навіть призвели до бунту різноманітних козаків, що служили у царській армії, які покинули її шереди й «розсипались по московському краю» [92, с. 210]. Як описував вчений, Сагайдачний по дорозі форсував р. Оку, захопив Єлець, Лівни та Путивль, однак не зміг взяти Михайлів, «що православні мешканці приписували чуду Св. Миколая». Також по дорозі, що не забув відзначити дослідник, Сагайдачного зустрів посланець від королевича Владислава Мадалінський, що привіз йому гетьманську булаву, хоругву та литаври, що були важливими військовими клейнодами свого часу. На підходах до Москви шлях козацькому війську перекрив полк московських стрільців на чолі із Бутурліном, але Сагайдачний розбив їх а самого воєводу, як згадав науковець, скинув із коня ударом подарованої від поляків булави. Історик змалював козацько-польську співпрацю підкресливши урочистий характер зустрічі обох військ у Тушино й наголосив, що обидві армії відразу в ніч із 10 на 11 жовтня провели штурм Москви, який однак результатів не приніс. В. Собеський відзначив, що масштабне плондрування козаками

Московії заставляло московитів зайняти угодову позицію та схияляло їх до чим швидшого укладення миру. Втім, він також вказав, що сам П. Сагайдачний висловлювався за продовженням війни й, здобувши Калугу, вислав до королевича полковника Путивльця, щоб цей переконав його не покидати Московщину [92, с. 210]. Вчений також відзначив, що і король Сигізмунд III був проти укладення миру. Докладно описавши умови Деулінського перемир'я, науковець не оминув згадати, що в московсько-польській угоді було відзначено, що польська сторона відмовилась впевнити московитів у тому, що козаки бажатимуть припинити війну й покинути московські землі, таким чином визнаючи їх самостійність у як політичних, так і у військових рішеннях.

В. Конопчинський у Московській війні 1617 – 1618 рр. бачив ще одну можливість «розрядити» войовничу енергію магнатів польсько-литовської держави та українських козаків. Вчений наголошував, що похід королевича Владислава поступово перетворювався в трагедію й виправити цю ситуацію змогли лише 20 тис. запорожців «з відтоді славним отаманом Конашевичем». Цю подію він оцінював як важливий символічний акт, коли «стільки православних вояків прибуло підтримати справу царя із династії Ваза, що вплинуло навіть на московських козаків, котрі кинулися плюндрувати послужні Михайлові [новому царю із династії Романових. – Р. Б.] міста» [103, с. 248]. В. Конопчинський вказав, що «найславніший із усіх вождів запорожців», як він характеризував П. Сагайдачного, захопив Путивль, Лівни, Єлець, форсував Оку й з'єднався із армією Ходкевича. Згадуючи про битву козаків із московським військом Бутурліна, історик вказав, що у ній царські стрільці розбіглися, після чого козаки прибули до табору королевича Владислава під Тушино, що дозволило приступити до штурму Москви. Науковець відзначив, що козакам ці військові дії йшли так вдало й настільки їм сподобались, що П. Сагайдачний навіть прохав залишитись на теренах Московського царства, щоб продовжувати його руйнувати. Також він зробив наголос, що саме дії українського козацтва змусили царя Михайла піти на значні поступки польській стороні під час мирних переговорів [103, с. 248].

Вкрай коротку згадку про участь козаків у Московській війні 1618 р. залишив А. Слівінський у біографії Владислава IV. Вчений, що доволі детально описував початок військової кампанії та різні епізоди із життя у ній королевича, дав лише загальну замальовку її прикінцевий період. Він відзначив, що польське військо, яке було ледь не повністю деморалізоване й шерехи якого уже самовільно покинуло кілька коронних загонів, «зміцнили 20 тис. козаків, яких привів відданий Речі Посполитій Конашевич Сагайдачний», що дозволило їм здійснити штурм Москви [172, с. 25].

У праці К.Тишковського, присвяченій участі козацтва у московських походах періоду «великої смути», подано найбільш розлогий образ дій Війська Запорізького у кампанії 1618 р. Зокрема він відзначив появу першого козацького підрозділу у кількості 4 тис. на театрі війни уже в травні 1618 р. Вчений описав успішний короткий штурм основним козацьким військом П. Сагайдачного Лівн в червні 1618 р. Вибір подальшого шляху на Москву через Рязанщину історик пояснював привабливістю для козаків тамтешніх багатих, не постраждалих від війни попередніх років, міст [187, с. 46]. Наводив цікаві цитати із листів Сагайдачного, у яких той описував захоплення Єльця й винищення там 20 тис. московських військ, а також із переліком здобутих міст. Поруч із цим він наводив свідчення й московських посадовців, зокрема про двотижневу запеклу облогу Михайлова, під час якої московітам вдалось відбити наступ. У висновку про результати маршу на Москву К. Тишковський відзначив, що він не дозволив московітам мобілізувати сили й ресурси регіонів для захисту Москви. Також історик не оминув описати дві битви козаків із царськими військами Пожарського та Волконського під Коломною й Бутурліна біля Москви. Обмежившись короткими згадками про події штурму Москви вчений більш детально зобразив дії Сагайдачного після відходу від столяного граду й здобуття ними Серпухова й Калуги. Після чого цілий листопад та грудень 1618 р. січовики активно пустошили Московське царство, аж до укладення Деулінського перемир'я. В його оцінках дослідник відзначив, що «на вдалий перебіг переговорів впливали безжальне насильство та грабежі козаків

розпорошених по глибинах царської землі», коли «москалі не могли витерпіти козацького насилля й до столиці ледве живі діставались, яку вони до явного бунту доводили» [187, с. 49]. Вчений також наголошував, що наперекір укладеним договорам козаки залишалися на теренах Московщини аж до кінця січня 1619 р. [15, арк. 38]

Окрім опису подій 1618 р. пов'язаних із походом Війська Запорізького на допомогу польській армії під Москвою, польські історики звертали увагу й на морські походи козаків на Туреччину, що відбулися у цей же час. Так Т.Корзон згадував й про дії «свавільного» козацького війська, що на 80 чайках здійснило у квітні 1618 р. морський похід на чорноморський порти Мангалію, Пазарджик, Варну та Карачарман. Цей похід, за оцінками вченого, приніс козакам дуже велику здобич, коли кожен «найменший козак добув, як розповідали, 4 або навіть 5 тис. дукатів» [110, с. 304]. Такі акценти допомагали досліднику в формулюванні його тези про козаків, як групу, що завжди, навіть за умов тісної співпраці із владою Речі Посполитої та отриманні від неї плати й усілякі «ласки», залишалася непокірною та деструктивною, що попри надану державі допомогу завжди приносила їй не меншої ж шкоди. На підтвердження своєї тези він відзначав, що «звичайно ж відразу наслідком такої сваволі були набіги калги й проблеми Жолкевського у таборі під Орином» [110, с. 304].

Походи запорожців у 1618 р. на турецькі володіння К. Тишковський пов'язував із порозумінням між П. Сагайдачним й «Лігою християнської міліції». Історик наводив цікаві свідчення про контакти між козацькими посланцями на сейм 1618 р. та політичними колами європейських країн, що входили в «Лігу», зокрема із послом короля Франції, що виступала за боротьбу проти Османської імперії. Він відзначив, що між представниками Січі та Ліги було домовлено провадити війну проти турків в незалежності від становища влади Речі Посполитої, сам же Сагайдачний обіцяв вступити у Лігу й виставити на її підтримку 60 тис. козаків [187, с. 38]. Він вважав, що козацький гетьман пішов у похід на Москву лише із частиною свого війська й на Запоріжжі залишилось бл. 10 тис. січовиків. Саме ці козаки й здійснили похід на

чорноморське побережжя Порти. Також 10 тис. козаків прийшло до польського табору під Ориніном, де гетьман С. Жолкевський готувався до відсічі туркам [187, с. 40].

Відзначив козацькі походи кінця 1610-х рр. також і В. Собеський. Історик наголошував, що наперекір польсько-татарським домовленостям у Буші, січовики здійснили морські походи восени 1617 р. та весною 1618 р. наслідком цього були татарські набіги на Україну та похід турецького полководця Іскандер-паші, котрий недавно домовився про мир із С. Жолкевським, але тепер вирішив дати йому битву, яка і відбулася із великими втратами для турків у вересня 1618 р. Вчений відзначив, що у відповідь на нові звинувачення у бік С. Жолкевського за його дефензивну стратегію, що прозвучали на сеймі, гетьман висунув новий проект війни. Науковець відзначив, що для військової кампанії передбачалося вербування великої кількості козаків, щоб збільшити загальне число війська до 100 тис., і з їх допомогою завоювати північне побережжя Чорного моря й васалізувати Молдову [92, с. 212]. Однак сейм наперекір таким пропозиціям вирішив навпаки скоротити кількість козаків. Науковець змалював усю суперечливість політики правлячих кіл Польщі щодо козаків й зазначив, що коронний гетьман бажав приборкувати козаків, щоб підтримати мир із Туреччиною, а король Сигізмунд III навпаки, дивлячись на козацькі перемоги у війні з Московією, їх підтримував. Так монарх «погладив партію Сагайдачного видавши до нього лист, у якому прославляв його заслуги у московській війні та в приборканні сваволі черні» [92, с. 212]. Також він вважав, що нова, Роставицька, комісія до справ козаків мала лагідним ставленням заспокоїти їх. Її рішення історик оцінював як найбільш корисні для козаків у порівнянні із двома попередніми, адже вона збільшувала реєстр із 1 тис. до 3, й оплати, окрім виплати залеглих за попередні роки коштів, обіцяли збільшити із 10 тис. злотих на рік до 40 тис. Також й особи, які 5 р. і більше тому покинули службу у панів уже могли не повертатися до підданства шляхті. Подібно влада відмовлялася перетворювати у підданих селян й козаків, що не входили у склад реєстру. У відповідь на це січовики мали знищити чайки й

відмовитись порушувати мир із Туреччиною. У своїх підсумкових оцінках Росташицьких постанов В. Собеський стверджував, що «тоді багатьох огорнуло відчуття, що мир у цих сторонах тепер буде як мурований» [92, с. 213].

Як дослідник історії Росії Ф. Конечний у своїх працях дав оцінку військовій діяльності українських козаків та провів порівняння ролі морських походів запорізьких й донських козаків на Османську імперію у історії відповідно Королівства Польського та Царства Московського. Цікаві матеріали про такі дослідження історика містяться зокрема в документах Ф. Конечного, які зберігаються в архіві Ягеллонського університету в Кракові [17]. У них історик відзначав, що більшість походів обох груп козацтва були самовільні, «не питаючи короля й воєвод» про їх згоду. Причину усіх таких військових експедицій дослідник бачив виключно у бажанні козаків здобути військову здобич, яка могла забезпечити їх безбідне існування на цілі роки вперед. Історик вказував, що як влада Польщі, так і Москви змушена була придушувати таку військову активність свого козацтва, адже вона могла стягнути на них небезпеку війни з Османською імперією. Однак, згідно з оцінками науковця, козаки не розуміли усіх цих небезпек та потреб обох цих держав, адже «мали замало розуму» [99, с. 117]. Поруч із цим Ф. Конечний зауважив «що ж їх [козаків. – Р. Б.] це зрештою мало обходити?», адже вони як у своїй свідомості, так і у інтересах були різко відмежовані від Речі Посполитої та Московського царства. Дослідник пояснював, що козаки, відповідно до самої своєї сутності, жили за рахунок війни і «якщо король або цар хочуть, щоб вони здійснювали походи по здобич лише тоді, коли їм це дозволять, то нехай подбають про їх зручне утримання» [99, с. 117]. В підсумку історик стверджував, що Москва, яка була «облаштована за військовим зразком», краще давала собі раду із придушенням козацтва, ніж «уникаючи мілітаризму Польща».

Подій, пов'язані із участю козаків у різноманітних військових компаніях, стисло описали М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський. Вони відзначили, що «певний час козаки зберігали щодо Речі Посполитої лояльність й навіть славно воювали проти Москви» [153, с. 696]. Однак, коли їх було

відкликано із місць бойових дій, вони знову взяли за напади на турецькі й татарські володіння й добиралися аж під Константинополь. Це таки, в оцінках істориків, спричинилось до вибуху польсько-турецької війни. Поруч із цим слід зазначити, що описуючи політику Речі Посполитої та різноманітних її можновладців щодо Молдови й вказуючи на постійне їх втручання у справи цього турецького васала, що призводило до ряду безпосередніх польсько-турецьких зіткнень на її теренах, вчені так само наголошували, що молдавська проблема стала головною причиною вибуху польсько-турецької війни [153, с. 697]. Таким чином у судженнях вчених появлялася певна суперечність із паралельним звинуваченням і козаків, і польських можновладців у спричиненні та фактичному розв'язанні війн між Османською імперією та Польським королівством.

Інший знаковий історик із табору «санації» О. Халецький [39] оцінював козацькі морські походи як один із ключових факторів, що призводив до розриву мирних відносин із Туреччиною. Однак вчений ставив знак рівності між ними та збройне втручання магнатських родів у внутрішні справи васальних щодо султана Наддунайських князівств [86, с. 139]. Можливість відвернути загрозу війни з турками він бачив у договорі С. Жолкевського із османами в 1617 р., але вважав, що він не усував обставин, що породжували конфлікт – не бажання козаків й татар шанувати трактати своїх верховних правителів й припиняти напади. Історик визначав ситуацію, яка панувала в Україні в перші два десятиліття XVII ст. як «замкнуте коло» проблем та «хаотичне становище», яке розв'язати могла лише велика війна [86, с. 140].

Таким чином можемо констатувати, що історія українського козацтва у перші два десятиліття XVII ст. знайшла своє різностороннє та доволі докладне висвітлення у працях польських дослідників, що працювали у період із кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни. Її відображення здебільшого слугувало підґрунтям до аналізу процесів зміцнення Війська Запорізького, що відобразилось на зростанні його політичної активності уже в наступні десятиліття.

2.2. Козацтво у війнах Речі Посполитої в 1620 – середини 1640-х рр.

Однією із наріжних подій в історії військових конфліктів у Східній Європі в першій половині XVII ст., що увійшла в історичну пам'ять польського та українського народів й виросла до рівня легендарних подій, була Хотинська війна 1621 р. У сучасній польській та українській історіографії битва під Хотином зображується прикладом «братерства зброї» обох народів й високо оцінюється як зразок для наслідування уже сучасних українців та поляків. Також як одну із найбільш славетних подій у військовій історії Речі Посполитої її показували й польські історики кінця XIX ст. – 1939 р. Однак домінуючий в тогочасній польській історіографії антикозацький погляд нерідко впливав й на певні аспекти зображення героїчної співпраці між воїнами із обох народів та оцінок ролі козацтва у цих подіях.

Необхідно відзначити, що чимало польських науковців намагались показати неоднозначну роль українського козацтва у війні 1620 – 1621 рр. й підважити образ героїчної їх боротьби й визначальної ролі у перемозі над Туреччиною. Для цього історики перш за все звинувачували саме козаків у турецькому нападі й вказували, що якщо б не було козацьких походів, то взагалі над Річчю Посполитою не нависала б ця велика небезпека. Інші звинувачення у бік козацтва звучали у контексті поразки коронних військ у битві під Цецорою у 1620 р., коли польська армія спробувала нанести удар на випередження й на чолі із гетьманом С. Жолкевським вторглася на територію Молдови. Так у працях О. Яблоновського [94, с. 214], В. Собеського [92, с. 221] та К. Тишкевича [187, с. 51] вказувалось, що поразка коронного війська була заздалегідь обумовлена тим, що козаки відмовились підтримати С. Жолкевського у його поході. Також й прихильник порозуміння між народами на просторах між Балтійським та Чорним морями та теоретик «Ягеллонської ідеї» О. Халецький, під впливом антикозацьких упереджень та польських імперських ідей вказував, що «старий гетьман, покинутий козаками, котрих самовільні напади й спровокували Порту, героїчно загинув» [86, с. 140].

Інші звинувачення польських дослідників у бік полягали у тому, що нібито саме група козаків, що таки була присутня у коронній армії, спочатку руйнувала дисципліну через пограбування наметів молдавського господаря Гаспара Граціані після його втечі, а пізніше, при відступі коронних військ уже в околиці Дністра самі першими кинулись втікати й цим розладнали оборону табору й призвела до загибелі решток армії на чолі із С. Жолкевським. Такі ідеї зокрема трансливали В. Собеський [92, с. 222] та В. Конопчинський [103, с. 259].

Відзначимо, що у працях створених ще в ХІХ ст. таких звинувачень у бік козацтва фактично не зустрічається. Натомість вони дедалі частіше з'являлися у дослідженнях істориків в ХХ ст. й відбувалися на тлі загострення польсько-українських відносин й посилення у польському соціумі шовіністичних ідей. Так серед істориків, які відзначили важливу роль козацтва у битві під Цецорою та його хоробру поведінку у боях слід згадати Ю. Шуйського. У своїй спеціальній праці «Хотин і Цецора» історик зокрема змалював їх активні бої у ролі ар'єргарду [166, с. 14]. У внесенні сум'яття в таборі коронних військ він звинувачував таборових слуг джур, а не козаків [166, с. 14], а вину у поразці покладав на дії ворожих до С. Жолкевського магнатів, що руйнували дисципліну в армії. Подібно розглядав події й звинувачував таборових слуг й коронних можновладців, що «деморалізували війська» й Т. Корзон [110, с. 204]. У такому ж ключі бачив причини поразки С. Жолкевського і Ю. Третьак.

Серед праць польських істориків, що з'явилися у світ на початку цікавого для нас періоду розвитку польської історичної науки, короткі описи події Хотинської битви віднаходимо у «Історії польській» Ю. Шуйський. У ній історик відзначав роль «польської сторони» в героїчній обороні від турецьких наступів, зараховуючи до неї і козацтво, яке він не виділяв окремо. Саму ж битву він характеризував як «епопею облоги та оборони, повну героїчних епізодів, повну небезпек по польській стороні, із яких її врятувала сама доля» [167, с. 262]. Як один із ідеологів «історичного песимізму», із його критикою багатьох вчинків польських еліт минулого, Ю. Шуйський також вказував на

недоліки постачання армії, що допростило до критичного використання запасів пороху, коли лише випадок вчасного укладення миру відвернув катастрофу. Однак більш конкретні згадки про участь козаків у Хотинській війні вчений навів у праці «Хотин і Цецора». Там він навів дані про прибуття на підмогу коронних військ 40 тис. козаків із П. Сагайдачним. Події битви він порівнював із «Іліадою боротьби», в якій «мов королі Гомера» відзначилися різноманітні можновладці та військові Речі Посполитої, серед яких дослідник не забув згадати й «Конашевича із своїми козаками» [166, с. 22].

Як послідовний прихильник ідей «історичного песимізму» М.Бобжинський вважав, що насправді не було об'єктивних причин для вибуху війн між Річчю Посполитою та Османською імперією. Історик наголошував, що «обидві сторони не мали у війні чогось значного щоб здобути, не порушували навзаєм своїх інтересів й від давніх часів були між собою у зразковому спокої» [61, с. 149]. Усе, що спричиняло польсько-турецькі збройні зіткнення, він вважав привнесеним ззовні. Такими він бачив суперечку Польщі й Туреччини за протекторат над Молдовою та втручання Австрії, яка хотіла залучити Королівство Польське у свої війни з турками. Однак першість серед причин війни у його розумінні займали дії козаків, що бажали здобувати «військовий хліб» на землях султана. В загальних оцінках подій 1621 р. М. Бобжинський бачив Хотинську битву як одну з найбільш славетних перемог Речі Посполитої. Вчений, хоч і відзначив що польсько-козацьке військо не могло протистояти силі турецької армії у відкритому полі й змушено було прийняти оборонну позицію, але змогло протягом сорока днів відбивати усі штурми, чинило контрудари по ворогу й вистояло, завдавши супротивнику значних втрат. У підсумку історик піднесено наголошував, що «немає нічого більш чудового ніж ці велетенські бої, коли Польща біля своїх кордонів подиктувала Туреччині: «Сюди й не дальше!» [61, с. 151].

Натомість А. Левицький вважав, що турецький наступ спровокувала підтримка королем свого шурина австрійського імператора Фердинанда II у Тридцятилітній війні проти васала турецького султана Бетлена Габора [125,

с. 232]. Історик вказував, що на теренах Речі Посполитої австрійці наwerbували загони іррегулярних військ т.зв. «лісовчиків», яких він називав «козаками лісовчиками», що здійснили спустошення в підвладній Габору Угорщині. Саме цей союз із «Австрією, одвічним ворогом Туреччини», а не походи українських козаків на терени Османської імперії, стягнув, на думку вченого, на Польщу війну. У відповідь на такі дії польського монарха султан Осман уклав мир із іншими своїми ворогами – Персією та Австрією – й вирішив завоювати Польщу аж по Балтійське море і вже із її території вдарити на Австрію [125, с. 233]. Вчений залишив у своїх працях коротку згадку про участь українського козацтва у битві під Хотином залишив й відзначив, що П. Сагайдачний привів на допомогу коронному війську 40 тис. козаків. В описах бойових дій А. Левицький говорив не про дії коронних, литовських чи козацьких військ, а про «поляків», що цілий місяць витримували штурми із боку значно переважаючого ворога. Як вирішальний момент битви науковець бачив турецький штурм, що відбувся відразу після смерті польського командуючого великого литовського гетьмана Кароля Ходкевича. Він вказував, що польсько-козацьке військо знаходилося на волосині від поразки, адже на момент закінчення бойових дій у його таборі була залишалася лише одна бочка пороху. Втім, турки теж були вичерпані битвою, що і мало своїм результатом укладення мирного договору.

Т. Корзон описував військові дії українського козацтва перед початком генеральної битви під Хотином й показав, що січовики фактично першими вступили у бойові дії цієї війни й повинні були за задумом командування відіграти ключову роль у прийнятті на себе перших ударів турецько-татарських військ й сповільнювати їх рух, адже польські та литовські війська ще повільно збиралися до головного табору. Так вони уже в серпні 1621 р. розпочали бойові дії на території ворога, а саме спустошили Сорокський та Орхеївський повіти підконтрольної султану Молдови [110, с. 210].

Інакше, але ще більш розбудовану й багату на деталі, картину розвитку бойових дій до початку Хотинської битви подав Ю. Третьак. Історик відзначив дії

козаків на чолі із Я. Бородавкою, що спустошили усю Молдавію від Дністра до Ясс й заставили усе населення втікати аж за західний берег Пруту. Зокрема від барвно описав битву, яку здійснив один із козацьких загонів чисельністю в кілька сотень був оточений турками на берегах Пруту, два дні хоробро стримував наступ багатотисячної армії на чолі із самим султаном Османом й весь героїчно загинув. Вчений, звертаючись до висновків польських хроністів, що «не вагалися порівнювати їх із спартанцями під Фермопілами, а навіть признавати за ними першість» [185, с. 121]. Також Ю. Третяк докладно описав перипетії, що супроводжували пошуки П. Сагайдачним козацького війська, коли гетьман повертався до нього із посольської місії до короля. Він відзначив хоробру його боротьбу проти турків, у якій козацький полководець зазнав вогнепального поранення у руку, а також самотнє піше блукання по лісах біля Дністра [185, с. 122]. Таким чином у зображенні Ю. Третяком цих подій спостерігається відхід від різноманітних антикозацьких упереджень й навіть героїзація Війська Запорізького.

Цікаву згадку про умови, які поставили козаки перед польським командуванням напередодні виступу у похід, залишив А. Слівінський. Вчений вказав, що козаки, побоюючись зради із сторони Речі Посполитої, яка могла укласти договір із султаном й спільно з ним повернути зброю проти Війська Запорізького, обіцяли приєднатися до королівських військ лише тоді, коли вони перейдуть кордон підконтрольної Туреччині Молдови чим засвідчать свій вступ у війну проти Порти [171, с. 136]. Таким чином історик, що намагався показати об'єктивну картину подій, відзначив неоднозначність у відносинах між польською владою та козаками, недовіру у стосунках між ними викликаній непослідовною і часто антикозацькою політикою Речі Посполитої.

Важливим для вивчення наукової методології польських дослідників є аналіз їх підходів до висвітлення чисельності воюючих у Хотинській війні армій. Так у дослідженнях старшого покоління представників Краківської історичної школи спостерігається ще без критичне цитування мемуарів та героїзованих оповідей про Хотинську битву авторства учасників подій. Такі

підходи пов'язані із відсутності в 1860-х – на початку 1880-х методології критичного підрахунку військових сил. Так зокрема в А. Левицький, хоч і визначав чисельність сил польсько-литовської армії на 72 тис. 500, однак турецько-татарських військ він нараховував на астрономічні 300 тис. [125, с. 233]. Прикладом позитивістського підходу до обрахунку армій є дані наведені Ю. Третьяком. Вчений вирішуючи дану проблему докладно порівнював свідчення різних джерел, проводив їх порівняння та аналітичну критику. Так чисельній склад армії султана Османа II він налічував «близько 150 тис. здатних до бою людей», а також 60 тис. татар із Кримського ханства та Буджацької орди [185, с. 131]. Також дослідник вказував й на традиційне побутуюче в джерелах та історіографії число в 300 тис. турецької армії й вказував, що такої чисельності вона могла досягнути із врахуванням різноманітної прислуги та інших людей, які перебували в османському таборі. Натомість польсько-литовську армію він визначав на 35 тис. 105 осіб, а за іншими даними – 32 тис. 410. Подібно і щодо запорожців вчений називав два варіанти: згідно із реєстром Вассенберга в 40 тис. та Собеського, Пясецького й Кобежицького – 30 тис. [185, с. 133]. Останній варіант історик бачив як більш ймовірний, адже такий, що був наведений особами, які належали до командного складу королівської армії у таборі під Хотиним.

Більш однобоким у своєму аналізі чисельності армій був Т. Корзон, що спостерігається у його праці «Історія війн та війська в Польщі», як була створена на етапі переходу польської науки від позитивізму до традицій неоромантичної історіографії. Так чисельність турецької армії він визначив на 160 тис. турків й 60 тис. татар, що, у порівнянні із сучасними даними здобутими новітніми способами підрахунку військових спроможностей країн, є набагато більшими за можливі реальні сили, які міг повести султан на війну проти Речі Посполитої. Вказуючи число коронної армії в 33 260, вчений таки не вказав про наявність альтернативної інформації у джерелах й не порівняв її. Що ж до чисельності запорізького війська, що прибуло на війну, дослідник стверджував про неможливість їх точного обрахунку, адже докладних їх

реєстрів там не велося. Їх кількість він визначав у межах від 30 до 40 тис. [110, с. 211]. Менше уваги на вивчення проблем чисельності армій звертали пізніші польські дослідники, що здебільшого повторювали дані Т. Корзона. Так В. Собеський вважав, що турецьких військ було 160 тис., а татар – 40 тис. Що ж до польсько-литовської армії, то її склад він визначав більш загальною цифрою у 35 тис. й також наводив чисельність Війська Запорізького у битві під Хотином на 40 тис. [92, с. 226]. Також такі самі цифри чисельності польсько-козацької армії та турецького військ наводив і В. Конопчинський і лише кількість татар він збільшував до 60 тис. [103, с. 261]. Наведення даних про чисельність військ у битві під Хотином Ф. Равіта-Гавронський використав для формування у читачів його творів сумнівів щодо масштабів козацької допомоги. Так, повторюючи свій смисловий зворот, який він уже застосовував при висвітленні подій участі запорожців у московській війні 1617 – 1618 рр., дослідник відзначив, що «як стверджують, під Хотин він [П. Сагайдачний. – Р. Б.] припровадив до Владислава 40 тис. козаків» [138, с. 68]. Таким чином формулювання «як стверджують» дозволяло у м'якій формі ставити під сумнів реальність присутніх в історичних джерелах даних. Поруч із цим Ф. Гавронський вказував, що польських військ під Хотином було 35 тис. Схильним вказувати меншу чисельність козацької армії був й О. Яблонівський, котрий стверджував, що військо Сагайдачного нараховувало 30 тис. [94, с. 214]. Подібні дані наводив у своєму неопублікованому дослідженні історії міста Хотина краєзнавець Ф. Яворський, який визначав загальну чисельність війська Речі Посполитої на «до 65 тис. без джур й таборової черні», козаків же у цій армії він нараховував на 30 тис. [50, с. 89]. В. Томкевич вважав, що польсько-козацька армія була сформована із 40 тис. козаків й 35 тис. коронних військ, яким, за його даними, протистояла втричі більша султанська армія [177, с. 38].

Відзначимо, що поступ у науковій методології обчислення чисельності армій, що приймали участь у різних війнах, відбувся у польській історіографії лише у міжвоєнний період. Фактично єдиним дослідником, що ґрунтовно переосмислив підходи до вивчення цієї проблеми був О. Гурка, що спирався на

методи розроблені у західноєвропейській науці. Вчений виступив із критикою міфологізованих зображень гігантських армій турків, татар, московитів чи козаків, проти яких боролася жменька поляків. Зокрема йому належить докладне вивчення мобілізаційних й стратегічних можливостей Кримського ханства, що значно скоригувало у меншу сторону уявлення про чисельність татарських армій [81].

Поруч із цим слід відзначити, що в українській історичній науці усталилась цифра в 40 тис. козаків, що приймали участь у битві під Хотиним. Так зокрема М. Грушевський вказував, що згідно із джерелами, у яких містився перелік окремих козацьких полків та їх чисельності, загальна чисельність козацького війська могла сягати 41 тис. 520 осіб [231, с. 473]. У сучасних дослідженнях, а саме у праці П. Саса та Г. Кіркене, вказується, що польсько-литовське військо нараховувало за різними даними від 27440 до 28440 тис., а з таборовою службою досягало чисельності в 42440 – 43440 осіб. Поруч із цим козаків український та литовський історик нараховують на 44100, а з пахолками й джурами – на близько 46-48 тис. Також вчені скорегували дані щодо чисельності Османської армії вказували, що вона складала бл. 110 тис., а із допоміжними військами та слугами – могла сягати щонайменше 150–160 тис. [302, с. 127]. Натомість серед сучасних польських дослідників переважає думка про загальну чисельність турецько-татарської армії (без урахування таборової служби) на 102–108 тис. із яких саме турецьких військ було 55–60 тис. [458, с. 90-91]. Також Л.Подхородецький називає чисельність польсько-литовської армії під Хотиним в 25–26 тис., а Війська Запорізького у битві на бл. 30 тис. [458, с. 96], хоча і вказує, що в похід могло вирушити 40 тис, але через втрати під час бойових дій в Молдові та з інших причин їх кількість могла відчутно скоротитися.

Чи не найбільш розгорнуту картину військових дій у битві під Хотиним висвітлив Ю. Третьак. Вчений відзначив особливу роль українського козацтва, на яке були спрямовані усі головні удари османської армії. Так він вказував, що відразу ж у перший день битви султан Осман II зосередив удар головних сил

саме на козацький табір й вважав, що після перемоги над Військом Запорізьким здолати польсько-литовську армію уже буде легшим завданням [185, с. 136]. Особливо він відзначив бої 4-6 вересня, коли на козаках була зосереджена уся сила турецької артилерії, а молодий падишах оголосив своїм воїнам, що «не буди нічого їсти, не буде нічого пити, доки йому не приведуть «сивого пса» Сагайдачного» [185, с. 143]. У відповідь же на це козаки вторглися у турецький табір, відбили із шанців яничар й знищили багато турецьких гармат. Історик згадав, що Сагайдачний просив у Ходкевича підмоги, щоб розвинути наступ, але великий гетьман, хоч і був радий перемогам, але побоювався висилати свої війська, адже боявся відповідальності за ризиковані вчинки. Без належної підтримки, через контрудари переважаючих турецьких сил, козаки змушені були відступити.

Певний контраст із збалансованим образом подій у дослідженні Ю. Третяка має емоційна і доволі упереджена до козацтва картина у праці Т. Корзона. Так історик постійно згадував про контрудари січовиків на турецький табір, що слідували за османськими атаками. Одним із прикладів такого підходу вченого може слугувати зображення ним боїв 4 вересня 1621 р., коли козаки у своєму наступі вдерлися у турецький табір «почали хапати здобич, а коли на них вдарив великий загін турецької кінноти, покликали на допомогу, Ходкевич же, сидячи на коні дякував Богу, що таким страхом сповнює серця поган, але військо не випустив із табору в невідомі місця» [110, с. 213]. Змальовуючи такі відмінні дії рішучих козаків та пасивної позиції польського командування, дослідник намагався оправдати їх завбачливістю К. Ходкевича, а козаків же зобразити людьми, якими керували інстинкти та бажання дістатися до здобичі, що самі необачно потрапляли у небезпеку й відразу шукали польської допомоги у своїх клопотах.

Т. Корзон, який часто змушений був визнавати, що саме козаки несли на собі основний тягар боїв, все ж намагався створити негативний їх образ. Так він стверджував, що під час приготування до нічного удару на турків 12 вересня, козаки, які самі виступали за штурм й уже вийшли із табору, «прислали до

гетьмана оправдання своєї відмови тим, що їм позамокали самопали» під час зливи, що розпочалася під час шиккування польських військ, що затягнулося. Далі дослідник розповідав, як «молодці блукали по польському табору, жебраючи сіна та сухарів», а поляки їм допомагали із шкодою для себе, але невдячні козаки «підносили бунтівні голоси» [110, с. 214]. У відповідь на це командуючі пообіцяли козакам додати 10 тис. злотих до уже встановленої оплати в 40 тис. При цьому вчений все ж відзначив, що козаки пішли в похід не отримавши грошей, а лише цілий час їм обіцяли їх заплатити вже на Різдво в кінці 1621 р. Щоб знецінити козацькі подвиги історик змальовував їх у різноманітних тенденційних саркастичних виразах. Так масштабне вторгнення до 11 тис. козаків у турецький табір в ніч з 18 на 19 вересня він називав таким, «яке скоріше можна назвати, човганням на черевах» [110, с. 215].

Дані образи подій, змальовані Т. Корзоном, можна порівняти із зображенням цих же подій у праці Ю. Третьяка, що передувала праці варшавського історика й ще не перебувала під таким глибоким впливом антиукраїнських стереотипів, що починали посилюватися на зламі XIX та XX ст. Так в описі приготувань до нічного штурму 12 вересня історик вказував, що козаки уже були під турецьким табором, коли розпочалася злива. Він не згадував про відмову козаків штурмувати турецький табір та їх «виправдання», а лише про повідомлення Сагайдачного Ходкевичу, що в такій ситуації козаки не досягнуть великих успіхів, у відповідь на що польський командуючий наказав усьому війську не розпочинати наступ та повертатися в табір [185, с. 153]. Важке становища Війська Запорізького пов'язане із відсутністю сіна та провіанту Ю. Третьяк пояснював недбальством попереднього козацького гетьмана Я. Бородавки. Натомість незадоволення січовиків він обумовлював як голодом, як і несправедливістю самих мізерних виплат в 40 тис. злотих на 40 тис. війська, які призначив їм сейм, але не виплатив їх ні перед, ні під час усєї військової кампанії 1621 р. Історик відзначив, що відносно заслуг та втрат козаків ця сума була мізерною й наголошував, що «насправді в порівнянні з тим, що витрачали на інші роди найманого війська, була це нечувано бідна

заплата» [185, с. 154]. Також науковець вказав, що у запорожців були причини сумніватися у виконанні польською стороною своїх зобов'язань, адже усі їх оплати ледь не завжди на довго затримувались.

Ю. Третяк зробив багато акцентів на подвигах січового війська й відзначив, що у час труднощів та сумнівів у перемозі, що огорнули королівське військо, саме козаки розпочали активні напади на османську армію. Яскраво дослідник описував перемоги козаків у їх нічних походах 19 та 22 вересня, що за його оцінками призвели до зміни позиції турецького командування, яке тепер було згідне на початок мирних переговорів [185, с. 166]. Поруч із цим вчений згадав про недовіру, яку відчували козаки щодо польського війська та його командування. Так він відзначив, що січовики побоювалися таємних домовленостей між польською та турецькою сторонами, за якими їх могли видати османам на розправу. У результаті цього, після укладення Хотинського мирного договору, усі козаки з табором перші потаємно вночі переправились через Дністер й вирушили на Наддніпрянщину [185, с. 199].

Відзначимо, що інший важливий представник Варшавської історичної школи В. Смоленський взагалі не згадував про участь козаків у битві під Хотином. Вчений у своєму популярному нарисі історії Польщі ставив собі за мету прославити польських національних героїв і цим сприяти «зміцненню сердець» сучасного йому польського народу. Так уся його розповідь про події війни зосереджена довкола постаті гетьмана Кароля Ходкевича який, у його описі, героїчно зустрів «300-тисячну армію Османа з верблюдами й африканськими слонами й почувши про незліченні маси ворога, витягнув шаблю й мовив «Ось вона їх порахує!» [143, с. 82]. У подібному дусі дослідник описав усю кампанію 1621 р. як своєрідний апофеоз польської військової звитяги, без жодних згадок про участь у ній козаків. У підсумку він стверджував, що польська перемога «вберегла Європу перед «мусульманським потопом». Таким чином у своїй праці В.Смоленський виклав своєрідний класичний неоромантичний образ подій пристосований до політичної мети

виховання патріотизму, який був доволі властивий для прихильників ідей «історичного оптимізму».

Інший доволі детальний опис битви під Хотиним помістив у біографії гетьмана Кароля Ходкевича А. Слівінський. Відзначимо, що вчений був активним діячем польського соціалістичного руху, який виступав за порозуміння із представниками інших народів Другої Речі Посполитої, а його праця вийшла у світ в 1922 р., коли антиукраїнська політична лінія не дійшла до етапу її масової пропаганди у польському соціумі. Тому образ козацтва зображений у творі А. Слівінського відзначався своєю зваженістю. Так польський історик робив постійні наголоси на героїзмі козаків у боях зокрема першого дня Хотинської баталії, коли вони відповіли контратакою на штурм яничар, але помилилися в очікуваннях одночасного удару й польських військ й тому зазнали значних втрати у битві з уже важкою турецькою кавалерією [171, с. 148]. Поруч із цим вчений відзначав, що саме козацький табір завжди був основною ціллю турецьких ударів і що саме вони несли на собі головний тягар боїв. Вторгнення козаків у турецький табір, що відбулося 4 вересня, й відсутність їм допомоги із боку Ходкевича дослідник пояснював наближенням ночі, але оцінював як велику перемогу [171, с. 153-154]. Щодо відкладення наступного нічного штурму турецького табору, то причину такого кроку А. Слівінський прямо пояснював зливою й наказом командування. Однак він відзначив, що голод серед козацтва спричинився до «невдоволених голосів й змов між ними», що загрожувало не лише відмовою в участі в наступних бойових акціях, але й прямим бунтом, про можливість якого вказував сам П. Сагайдачний [171, с. 157]. Водночас вчений відзначив й розвиток таких же бунтівних настроїв і серед польського війська, що розвивались в усі наступні дні. Таким чином, попри чітке прославлення гетьмана Я. Ходкевича, що було наскрізним мотивом твору, А. Слівінського, історик подав збалансований науковий образ українського козацтва та його оцінки, позбавлені антиукраїнських стереотипів.

Лаконічно зобразив події Хотинської війни та участі у них Війська Запорізького Ф. Равіта-Гавронський. Він стверджував, що у битві «козаки проявили велику звитягу та велику рішучість, котра пішла на користь Речі Посполитій». Також він згадав, що у вирішальний момент Хотинської битви, коли поляки хотіли відступити, «за козацькою порадою було вирішено вистояти й це закінчилося перемогою» [138, с. 68]. У підсумку він оцінював роль січовиків й відзначив, що «насправді вони переважили шальку терезів на користь перемоги польської сторони» [138, с. 68]. У даному контексті Ф. Гавронський звернув увагу й на зростаючу завдяки перемозі над турками ролі П. Сагайдачного, що як в очах козаків, так і цілої Речі Посполитої виріс до рівня справжнього героя. Поруч із цим події, у яких проявилась сила та хоробрість козаків підштовхували дослідника до продовження роздумів над їх значимістю й він, із властивої йому антикозацької позиції, стверджував, що «у цій силі, цій рішучості існувала також велика небезпека на майбутнє, з причини відмінностей характеру, коли імпульсивність та нестабільність козаків поєднувалась з беспорядністю польської сторони в утриманні їх від школи» [138, с. 68].

Тенденція до применшення ролі козацтва у битві під Хотином спостерігається у викладі В. Собеського. Так історик із табору націонал-демократів ніде не згадував про якісь бойові операції, які проводили козаки, чи про головні удари, які турки спрямовували саме на козацький табір. Усі основні злигодні військової кампанії він приписував польській стороні й у його зображенні голод панував не лише в козацькому таборі, а в усіх військах Речі Посполитої. Єдина згадка про козаків (окрім зазначеної чисельності їх війська у битві) обмежилась у історика ствердженням, що через нестачу харчів козаки «почали вимагати від Конашевича щоб він покинув поляків» [92, с. 226]. Успокоїти ж їх вдалося лише обіцянками нових грошей. Таким чином козаків він зображав зрадливою та нестійкою до воєнних труднощів силою, що дбала лише про свою матеріальну користь. Натомість поляків В. Собеський показав як повністю відданих союзників, які під час переговорів із турками «твердо

дотримались слова й договору, який за життя Ходкевича уклали, що поляки козаків не покинуть й не видадуть». Поруч із цим відзначимо, що у популярних нарисах історії Польщі дослідник згадав про козаків лише в контексті того, що поляки не видали туркам козаків, «цих грабіжників турецьких берегів», адже вони «солідарно причинилися під Хотином до польської перемоги» [148, с. 123]. У підсумку він стверджував, що «козаки були незадоволені із такого швидкого миру й по дорозі грабували польське військо» [92, с. 227]. Такі, не присутні в інших дослідників, акценти позиціонують образ історії у викладі В. Собеського як тенденційно викривлений на догоду антиукраїнським позиціям.

Дещо більш зваженим у своєму зображенні ролі козацтва у Хотинській битві був інший історик із табору націонал-демократів В. Конопчинський. Він відзначив, що українське козацтво було єдиною силою, що могла врятувати Річ Посполиту після поразки під Цецорою й перед обличчям турецької навали, адже жодна іноземна сила не могла й не бажала надати їй допомогу. Історик підкреслював, що «ніколи Польща не потребувала допомоги козаків більше ніж після Цецори, однак мусіла за це добре заплатити» [103, с. 260]. Однак дуалістичний образ козаків він подав при змалюванні боїв під Хотином. Вчений не згадував про їх участь якихось конкретних діяч, але стверджував, що «козаки не підвели своєї репутації, тобто виявилися настільки ж хоробрими, наскільки ненадійними воїнами, бо не багато бракувало, щоб вони відмовились від служби, коли їм почало бракувати вівса та сіна, через що заставили пообіцяти їм виплатити 50 тис. злотих» [103, с. 262]. У такому важливому для його старшого колеги В. Собеського питанні, як відмова видати козаків туркам, В. Конопчинський лише згадав, що польська сторона відповіла на таку вимогу пропозицією віддати їм так само татар на страту за їх набіги на землі Речі Посполитої.

Відзначимо, що інший історик із прихильників політичного табору націонал-демократів А. Шельонговський, попри його доволі зважені картини історії козацтва, взагалі не згадував про його участь у битві під Хотином.

Вчений показав ці події як хорошу, на відміну від поспішного походу під Цецору, підготовку польської сторони й «героїчну боротьбу проти першої на той час армії в світі» саме польських військ [163, с. 24]. Результат війни він оцінював як вдале для поляків виснаження сил османів і їх примушення до миру, за який султан Осман II остаточно заплатив своїм життям внаслідок перевороту.

Стисло описав події Хотинської війни В. Томкевич. Вчений наголошував, що у битві, яка увійшла в історію як славна «хотинська війна», польсько-козацькі війська витримали усі удари турків, натомість самі козаки «чудово виконали свої завдання, змагаючись із поляками на поліу хоробрості» [177, с. 38]. Однак, поруч із цим, із долею антикозацьких упереджень, В. Томкевич, щоб не формувати однозначно позитивного образу козацтва у Хотинській битві, стверджував, що «були моменти коли [козаки. – Р. Б.] були готові відмовитись від виконання наказів». При цьому, навіть у порівнянні із антиукраїнським Ф. Равітою-Гавронським, що наголосив на ключовій ролі козаків у перемозі, він, як історик що спеціалізувався саме на козацькій проблематиці, не згадав, що саме козацька позиція відвернула поляків від катастрофічної та ганебної ідеї відступу й те, що саме козаки несли на собі найбільший тягар бойових дій. У підсумку історик зазначив, що обидві сторони конфлікту вичерпали свої сили й пішли на переговори, на яких поляки відмовились видати туркам козаків на страту, хоча й вирішили заборонити їм походи на землі Османської імперії, що він подавав як шляхетний крок польської сторони.

В оцінках В. Томкевича польсько-турецької війни 1620 – 1621 рр. Хотинська битва була лише «розпачливою самообороною», яка ніяк не змогла перекреслити величезні негативні наслідки принесені для Речі Посполитої поразкою у битві під Цецорою. Усю польсько-турецьку війну 1620 – 1621 рр. історик оцінював як таку, що «не лише на довгі роки видалила польські впливи із Молдововалахії, але й безпосередньо вплинула на зростання козацької емансипації, небезпечно зміцнила Габсбургів за рахунок Чехії, сприяла

зростанню реваншистських тенденцій в Москві, й зрештою опосередковано прискорила напад Густава Адольфа на балтійські провінції» [180, с. 9]. Таким чином перемога у битві під Хотином, в оцінках дослідника, уже ніяк не могла повернути Польщі ініціативу в Чорноморській політиці.

Цікаву характеристику особи П. Конашевича-Сагайдачного у контексті висвітлення подій Хотинської війни та його ролі в історії подав К. Тишковський. Вчений здійснив порівняння його постаті із Б. Хмельницьким, якого характеризував як «символ козацької незалежності відносно Польщі, що залишається в традиції виразником ідеї незалежної держави, котру йому в певній мірі вдалося реалізувати» [187, с. 41]. Самого ж Сагайдачного він називав символом захисника Речі Посполитої і православ'я, а також «польсько-руської співпраці й вірності козаків Речі Посполитій». Поруч із цим він визначав, що «як вождь і політик, воїн та лицар ненабагато поступався своєму наступнику [Б. Хмельницькому. – Р. Б.]» [187, с. 41].

Більш фрагментарно були висвітлені у польській історіографії події різноманітних військових походів Війська Запорізького та його участі у війнах Речі Посполитої у наступні після Хотинської війни. Це пояснюється як дещо меншою значимістю військових конфліктів 1620 – 1640-х рр. у долі Польщі, так і тим, що польських істориків при розгляді цього періоду в історії козацтва більше цікавили повстання запорожців проти Речі Посполитої.

На козацькі походи на Чорне море, що відбулися у наступні після Хотинської війни роки, звернув увагу Т. Корзон. Усі ці події він вписував у контекст своєї розповіді про козацьку «сваволю», яку ніяк не могли зупинити польсько-турецькі мирні договори й служба у королівських військах у 1621 р., після якої, зрештою, припинилися виплати козацтву й вимагали скоротити чисельність із кількох десятків тисяч до 3 тисячі. Однак при цьому історик відзначав, що у походах 1624 та 1625 рр. чисельність козацьких чайок у їх морських експедиціях лише зростала. Також він вказував на посилення рішучості козацьких набігів та їх успіхів. Зокрема у 1624 р. у першому поході 150 чайок провело успішну битву проти турецьких 25 галер та 300 човнів. Після

цього уже в вересні 1624 р. 102 чайки дісталоя до самого Стамбулу й у Золотому Розі пограбували передмістя султанської столиці, а висланий проти них турецький флот не наслідився на них ні напасти, ні наздоганяти [110, с. 309]. Т.Корзон описував й невдачі наступного походу козаків на турецькі володіння, який був скоординований із війною Шагін-Гірея проти турецького панування. Він зазначав, що турецькому капудан-паші Реджибу вдалоя підстерегти 285 чайок запорозьких та донських козаків, що пливли на Трапезунд. В описах дослідника, що полюбляв цитувати свідчення історичних джерел, битва між турками та козаками тривала три дні та три ночі й у ній загинуло 3 тис. козаків, а 200 було схоплено. Однак вони продовжили свою експедицію й, за турецькими свідочтвами, знову були розбиті під Синопом, де втратили 1 тис. козаків й кілька хоругв. Дослідник тут теж відзначив, що «попри це ті чи якісь інші козаки здійснили штурм Очакова, але були відбиті, а їх 3 чи 4 тисячі пішли до пекла» [110, с. 309]. Після цього знову ж 400 чайок з'явилося на морі під Кілією. Усе це, згідно з оцінками варшавського історика, не лише «викликало обґрунтовані звинувачення із боку Порти у порушенні договорів», але і дозволяло «не відмовляти у слухності Кантемиру, який, плондруючи Русь, писав до короля, що «Дніпровські козаки вас не слухають, бо є зібраною з різних народів бандитською купою» [110, с. 309]. Відзначимо, що на працях Т.Корзона залишив свій відбиток перехід історичної науки від принципів позитивізму до ідей неоромантизму. Так часте цитування джерел, що містили різноманітні емоційні картини минулого та його оцінки, повинно було додавати гостроти історичним образам й у працях дослідника (зокрема й у «Історії війн...» Т. Корзона, написаній уже на початку ХХ ст.), що було популярно у епоху неоромантизму.

Описав морські походи козаків у 1620-х рр. також Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник відзначив, що в 1623 р. запорожці здійснили морську експедицію, однак через влада арештувала та покарала її керівників [138, с. 70]. Це все лише збільшило незадоволення козаків й ніяк не вплинуло на їх бажання нападати на турецько-татарські володіння. У підсумку січовики уже восени цього ж року

здійснити похід аж під Стамбул й на очах султана спалили його передмістя. Козацькі напади продовжились також й у наступному 1624 р., коли 150 чайок та «міцні резерви» зустрілися в бою із турецьким флотом в силі 300 кораблів. Згадуючи про дану експедицію, дослідник хоча й не описав її результатів, але відзначив, що вона відбулася у порозумінні із Мехмедом та Шагін Гіреями, які повстали проти Порти. У підсумку було укладено козацько-татарський союз, який Ф. Равіта-Гавронський бачив «прецедентом на майбутнє» у подібних спрямованих проти Польщі об'єднаннях. Відзначимо, що саме із періодом середини 1620-х рр. багато польських істориків пов'язували початок співпраці між Кримським ханством та Військом Запорізьким, що мала доленосні наслідки для Речі Посполитої уже у часи Хмельниччини. Для багатьох скептично налаштованих до козацтва дослідників такі контакти були прикладом «змови» усіх ворогів Польщі, на яких легко було покласти усю вину у майбутніх історичних злигоднях польського народу. Звернемо увагу, що у Ф. Равіта-Гавронського козацько-татарський союз зображався як об'єднання близьких, у його баченні, за своїм варварським духом, кровожерливістю та навіть походженням сил. Адже дослідник вважав, що українське козацтво походило із тюркського населення степів й навіть у першій половині XVII ст. мало у своєму середовищі багатьох вихідців із татар [138, с. 20].

Варто відзначити, що історію козацьких морських походів у першій половині спеціально вивчав сучасний польський дослідник Т. Гурський, що детально та об'єктивно висвітлив події зокрема й походів 1620 – 1630-х рр. [377, с. 140-145]. Поруч із цим варто відзначити його ґрунтовний аналіз морської справи козацтва й специфіки їх тактики у таких походах.

Коротко і з певною дозою скепсису щодо українського козацтва описав їх військові походи та зовнішню політику у 1620-х рр. В. Томкевич. Усі ці події історик вписував у контекст зростаючої козацької «сваволі», причиною чого було їх усвідомлення своєї визначної ваги та заслуг здобутих перед Річчю Посполитою в Хотинській війні. Він відзначив, що січовики в 1623 – 1625 рр. здійснили ряд морських походів на володіння Османської імперії, хоча й не

навів про них жодних конкретніших фактів. Також він згадав, що козаки «вмішувалися у внутрішню боротьбу у Криму», однак оминув відзначити контекст їх ролі в антитурецькому повстанні Шагін-Гірея та потенційні можливості його переломного значення для міжнародних відносин у цілому регіоні басейну Чорного моря. Поруч із цим В. Томкевич вказував, що козаки нав'язали контакти із Москвою, однак не навів деталей цих стосунків й не згадав жодних конкретних фактів. Так в підсумку він наголошував: «в Польщі зрозуміли, що козацькі авантюри можуть не лише призвести до нової турецької відплати, але через підготовку козацько-московського союзу може статися те, що у випадку можливої війни з Москвою козаки перетворяться із союзників на ворогів» [177, с. 38]. Саме у цьому, а також у вимогах козаків збільшити реєстр та оплату, історик бачив головні причини того, що правлячі кола Польщі вирішили «гостро взятися» до розв'язання козацького питання.

Яскравою подією історії Війська Запорізького у першій половині XVII ст., що знайшла своє, хоч і доволі поверхове, відображення у польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р., була участь козаків у виступі Мехмеда та Шагін Гіреїв проти Османської імперії та громадянській війні в Кримському ханстві. Так згадував про повстання Шагін Гірея у своїх дослідженнях Ю. Шуйський. Він наголошував, що «конфлікти між ханами й звернення Шагін Гірея по допомогу до козаків й Польщі, створювали відповідні умови до опанування Криму» [167, с. 264]. Втім, як зазначав вчений, військова кампанія Шагін Гірея була невдалою й спричинилася до походу татарських військ на чолі із супротивним до нього ханом Джанібек Гіреєм на терени Речі Посполитої. У свою чергу коронним військам на чолі із Стефаном Чарнецьким та Станіславом Любомирським вдалось розбити їх 3 жовтня 1629 р. під Монастириськами. Оцінюючи ці події історик стверджував, що корисні «наслідки цієї перемоги були зведені до мінімуму кривавим козацьким бунтом» 1630 р. на чолі із Тарасом Трясилом [167, с. 264].

Подібно звертався до історії антитурецького повстання Шагін Гірея і А. Левицький, яке він розглядав на тлі ширших процесів, що відбувалися на

українських землях. Зокрема такими для нього були й козацькі повстання під проводом М. Жмайла у 1625 р. та Т. Трясила 1630 р. Ці події історик характеризував як громадянську війну в Кримському ханстві й наголошував, що вона створювала для Речі Посполитої значні перспективи «назавжди стримати татарські напади на Польщу» [125, с. 235]. Поруч із цим вчений закидав королю Сигізмунду III те, що він не скористався такою винятковою можливістю й не надав належної військової підтримки Шагін Гірею, який «піддавався під польську зверхність». Наслідком такої недалекоглядної політики польського правителя він бачив лише наступні руйнівні походи кримських татар у межі польсько-литовської держави. Варто вказати, що критика політики правлячих в Першій Речі Посполитій еліт, була доволі характерною для А. Левицького, як представника Краківської історичної школи із її ідеями «історичного песимізму».

У дослідженнях Т. Корзона знайшли своє місце зображення повстання проти турецького панування кримського хана Мохамед Гірея та калги Шагін Гірея й участі у ньому українського козацтва. Історик вважав, що причиною повстання були конфлікти у середовищі правлячої у Кримському ханстві династії Гіреїв, до яких в свою чергу причинились «деспотичні вибрики Порти» [110, с. 222]. Це все вилилось у призначення султаном нового хана Джанібека, на що не погодились брати Мохамед та Шагін Гіреї, виконавцем же волі Стамбулу мав стати давній їх ворог із ногайського роду бей Кантемир. Це все вилилось у запеклу громадянську війну в Кримському ханстві та спробу його звільнення від турецького поневолення. Під час неї, з допомогою 300 козаків вдалося оволодіти центром османської адміністрації в Криму – Каффою, що дозволило Мохамед Гірею утриматись на троні. Вчений наводив розлогу цитату із листа Шагін Гірея до короля Сигізмунда III, у якій той описував події, закликав до спільного виступу проти Туреччини, за що обіцяв не допускати жодних нападів татар на Річ Посполиту, передати їй фортеці Білгород, Тегиню й Кілію, а також укласти військовий союз проти Москви. На даному етапі Шагін Гірей просив від польського короля лише вислати йому на

допомогу українських козаків й достатню кількість пороху та олова. Вчений, що сповідував т.зв. «оптимістичну» візію минулого Польщі, не навів відповіді короля, що відмовився скористатись такою вигідною для себе ситуацією. Однак при цьому згадував, що ця війна тривала кілька років, «розширилась аж до Дунаю, котрого вода рясно зафарбувалася кров'ю», натомість козаки у ній «не залишалися бездіяльні» [110, с. 222]. Обмежені були згадки Т. Корзона про визначний як у військовому, так і у політичному вимірі похід на Крим Михайла Дорошенка на підтримку Шагін Гірея. Вчений згадував лише про здобуття козацьким гетьманом у бою із буджацьким беєм Кантемиром гармат, які той захопив у польського війська у битві під Цецорою ще в 1620 р. Також він зазначав про загибель Дорошенка у цій же війні проти Кантемира [110, с. 312].

Коротку згадку про участь козаків у повстанні Шагін Гірея та про історію самих цих подій містять праці О. Яблоновського. Історик розглядав ці події у контексті політики Речі Посполитої по обороні українських земель, що входили до її складу. Він зазначав, що боротьба у Кримському ханстві відкривала перед владою Польщі «так бажану можливість раз і на завжди зупинити постійні татарські набіги шляхом васалізації Криму» [94, с. 195]. Він відзначав, що ініціатива щодо такого кроку була здійснена самим калгою Кримського ханства і фактично лідером усього тогочасного татарського національно-визвольного руху Шагін Гіреем, який запропонував це Сигізмунду III в обмін на допомогу. Вчений вважав, що такий план був цілком реалістичним для виконання, адже сили Османської імперії тоді були повністю заангажовані у важку війну проти Московського царства. Однак польський король змарнував таку можливість «поклавши підтримку Шагіна виключно на козаків» [94, с. 195].

Відзначимо, що згадки про участь козаків у битвах військ Речі Посполитої проти татар у другій половині 1620-х рр. знайшли своє місце тільки у дослідженнях Т. Корзона, що єдиний у свій час докладно спеціально вивчав польську військову історію. Так він вказував на участь козаків у переможній битві проти татар під Білою Церквою у 1626 р., де вони склали понад дві треті армії Речі Посполитої (6 тис. козаків, 2 тис. найманого війська і до тисячі

допоміжних військ від українських магнатів та шляхти) [110, с. 223]. Вчений, ґрунтуючись на «Хроніці» Павла Пясецького, вказував, що обороною українських земель, за відсутності коронного гетьмана С. Конецпольського, який тоді вирушив на війну на Балтійському побережжі, керував брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький. З обмеженими власними силами, однак із значною кількістю козаків, він здійснив швидкісний удар на татарський кіш із 30 тис. ординців й уже після двох годин битви здобув визначну перемогу [110, с. 223]. Цей же С. Хмелецький розбив татарський напад й у 1629 р., який, згідно із висновками Т. Корзона, відбувся уже внаслідок перемоги у громадянській війні в Кримському ханстві Джанібек Гірея. Новий калга Криму Девлет Гірей разом із беєм Кантемиром тоді здійснили похід аж під Сокаль. Яких під час повернення біля Монастириськ й Бурштина розбили війська С. Хмелецького [110, с. 223].

Дещо більш докладно було висвітлено у польській історіографії участь українського козацтва у Смоленській війні 1632 р. проти Московського царства. Так період цієї війни у історії Речі Посполитої Т. Корзон розглядав як часи покращення стосунків між польською владою та Військом Запорізьким, що були загострилися у часи перед елекцією короля Владислава IV в 1632 р. та попереднього повстання Тараса Трясила у 1630 р. Таку зміну у їх відносинах науковець пов'язував із новим великим вербуванням козаків на війну у лавах коронних військ. Він зазначав, що джерела відрізняються у своїх свідченнях щодо чисельності козаків, які прибули на московський фронт й коливаються в межах від 15 до 30 тис, при чому сам «король Владислав IV наказав повсюдно розголошувати, що їх було 40 тис.» [110, с. 314]. Однак основну увагу історика, який з антиукраїнських позицій намагався применшити значимість козацтва, привертали у даному контексті не описи військових дій, а створення своєрідного негативного образу Війська Запорізького. Так дослідник, оминувши згадки про конкретні події за участю козаків, подав розлогу цитату із спогадів ксьондза Колудського за 27 вересня 1633 р., у яких він описував прибуття козаків до польського військового табору й їх перші дії. Зокрема, для

історика було важливим змалювати відсутність серед козацтва порядку й військових шикувань, «більшу їх подібність на сатрапів ніж на окультурених людей», їх селянський вигляд, бідний одяг й «шкіру на тілі, подібну на деревний корок» [110, с. 314]. Ці всі деталі мали слугувати істориком для конструювання екзотичного образу диких людей, що хоч і вирізнялися своєю войовничою хоробрістю, однак була вона спричинена не якимись вищими мотивами, а лише була обумовлена їх примітивними інстинктами. Таким чином і українців загалом Т. Корзон показував як чужих європейській цивілізації та самим культурним надбанням, а отже розвиватися й ставати «справжніми людьми» вони могли лише в лоні «вищої» польської культури. Серед військових досягнень козаків у Смоленській війні вчений називав лише їх успіхи у добуванні полонених й незвичайне «перепливання Дніпра із шаблею в руці», що викликало велике здивування та схвалення їх польських побратимів по зброї. Також історик вказував, що значний успіх козаки мали у спустошенні московського краю «широкими шляхами» під час маршу у напрямку на Москву [110, с. 315]. При описі облоги Смоленська Т. Корзон згадував про успішні дії січовиків по недопущенні прибуття відсічі московських військ через броди на Дніпрі [110, с. 272], а також при описах головного штурму міста. Цікавою є згадка науковця про те, що капітуляцію московських військ Смоленська король Владислав IV приймав не серед польсько-литовських шикувань, а спеціально перед табором запорожців, де московити склали свої хоругви [110, с. 278].

Також згадував про масштабну участь українського козацтва у війні проти Московії й Ю. Г. Краєвський. Вчений відзначив, що на відсіч обложеному москалями Смоленську прийшла армія короля Владислава IV, яка складалася із 20 тис. польсько-литовських військ та бл. 20 тис. українських козаків [92, с. 257]. (в іншому місці історик вказував, що у Смоленській війні приймало участь «15 чи навіть 30 тис. козаків» [92, с. 276]). Таким чином вчений показав, що козаки склали половину усіх сил Речі Посполитої, а отже відігравали ключову роль у війні, де під час облог та штурмів міст піхоті відводились головні завдання. Також він звернув увагу й на похід королівських військ в

глиб Московського царства, що був фактично найбільшою такого роду акцією цієї війни. Так у наступі на Вязьму під командуванням Адама Казановського приймали участь 8 тис. польсько-литовських жовнірів та 10 тис. козаків [92, с. 257]. У підсумку науковець стверджував, що у цей час «відновилися добрі стосунки між польським урядом й козаками» й вони «своєю хоробрістю багато продемонстрували, здобувши похвали й здивування, особливо своїм перепливанням через Дніпро із шаблею у руці» [92, с. 276].

Доволі розрізнені та фрагментарні згадки про участь козаків у війні проти Московії залишив А. Слівінський у біографії Владислава IV, Так він вказав на їх участь в окремих боях під Смоленськом та Дорогобужем. Цікавою є оцінка істориком постаті короля, який, за висловом дослідника, своїми діями та поведінкою під час війни «підкорив собі серця козаків» [172, с. 91].

Коротко змалював участь козаків у Смоленській війні В. Томкевич. Історик вказував, що після видання Владиславом IV у 1632 р. «Статей для заспокоєння...» вдалося заспокоїти вимоги козаків у релігійному питанні й завдяки цьому вербувати їх на війну проти Московії. Однак саму їх участь у бойових діях він відзначив, як таку, що не відзначалася особливою активністю, як це було за часів П. Сагайдачного [177, с. 42]. Також вчений наголошував, що відразу після укладення московсько-польського мирного договору з 1634 р. козаки розпочали нові морські походи на турецькі володіння. Як реакцію на таку «сваволю» дослідник зобразив постанову сейму за 1635 р., якою було скорочено козацький реєстр до 7 тис. й вирішено збудувати фортеці на дніпровських порогах, які мали зупинити рух козацьких човнів.

У політичний контекст одночасної боротьби Речі Посполитої у першій половині 1630-х рр. відразу проти Московського царства та Османської імперії вписував участь у цих різних кампаніях козаків Т. Корзон. Вчений у своїх неопублікованих нотатках до досліджень зазначав, що окрім головного напрямку бойових дій, що розвивався тоді у Смоленській війні, де приймали участь десятки тисяч січовиків, на Поділлі розгорталась оборона від турецько-татарських нападів, якою керував коронний гетьман С.Конецпольський. У

складі польських військ, що боролись проти наступу Абази-паші, згідно із згадками історика, була й певна кількість запорожців [48, арк. 97].

Також Ю. Г. Краєвський вказував, що підготовка до великої війни із Османською імперією у 1634 р. вказувала, на значні надії які влада Речі Посполитої покладала на Військо Запорізьке. Так вдалось зібрати 35 тис. як регулярних, так і шляхетських військ, й при цьому очікувано на формування козацької армії аж в 60 тис. [92, с. 260]. Однак султан, на звістку про масштабні приготування ворога, відмовився розпочинати війну й виступив із мирними пропозиціям.

В окремих працях польських істориків містяться згадки про участь Війська Запорізького у збройних конфліктах із Швецією. Так Т. Корзон у своїх неопублікованих нотатках до наукових досліджень відзначив необхідність влади Речі Посполитої вдатися до військової допомоги козаків у 1635 р. у можливій війні проти Швеції. Так великий литовський гетьман Я. Радзивілл найняв 1,5 тис. запорожців й спланував використати їх у масштабній військовій акції. Згідно із свідченнями історика, керівництво над козаками здійснював суворий та досвідчений ротмістр Волк, який привів їх до Юрборга, де із власних коштів короля Владислава IV, для них уже були приготовлені човничайки. Усе це військо приготовлене до морських операцій, доволі рідкісних для польських армій, мало вийти у Балтійське море й вдарити як на приморські шведські володіння, так і чинити операції на морі. Однак заплановані акції так і не відбулися, що науковець пояснював укладенням нового польсько-шведського мирного договору у Штумдорфі, що випередив вибух нової війни [48, арк.109].

Цікаву також згадку залишив Ю. Г. Краєвський про дозвіл виданий в 1635 р. королем Владиславом IV для Австрії найняти 8 тис. українських козаків для їх використання у бойових діях проти Швеції на фронтах Тридцятилітньої війни [92, с. 267]. Що ж до участі січовиків у польсько-шведській війні 1635 р. то історик відзначив присутність 1500 козаків на чолі із Волком, «що мали на своїх летючих чайках підтримувати рухи армії із сторони моря» [92, с. 268].

Вкрай обмеженими у польській літературі від кінця XIX ст. й до 1939 р. є згадки про участь українського козацтва у збройних конфліктах Речі Посполитої у часи «золотого спокою» після 1638 й до вибуху Хмельниччини. Так більший опис нам залишив лише Т. Корзон, який згадував про участь українських козаків у визначній перемозі коронних військ над татарами під Охматовим у 1644 р. Історик зазначав, що гетьман С. Конецпольський, отримавши звістку про початок татарського походу, швидко зібрав військо із кварцяних жовнірів, реєстрового козацтва та загонів українських магнатів, яке загалом склало понад 19 тис. осіб. У бою 30 січня під Охматовим йому вдалось розбити орду, «а козаки та селяни довершили погром»[110, с. 225].

Таким чином можемо вказати на доволі значну увагу польських дослідників до ролі українського козацтва у війнах Речі Посполитої у період із 1620 р. до середини 1640-х рр. Втім слід відзначити, що часто підходи істориків до висвітлення подій та оцінки козацтва були неоднозначними. Керуючись різноманітними антикозацькими та антиукраїнськими упередженнями, ряд вчених намагались применшити значимість Війська Запорізького у перемогах Речі Посполитої й сформуванню його негативний, далекий від героїзму, образ. У даному контексті можемо простежити наростання таких упереджених підходів у XX ст., що пов'язане із поглибленням суперечностей у польсько-українських відносинах у цей період та дедалі більшою популярністю антиукраїнських ідей у політичному житті польського народу.

* * *

Військові кампанії українського козацтва у першій половині XVII ст. викликали чималий інтерес у польських науковців, що працювали у період із кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни. Вони отримували доволі протилежні оцінки істориків в залежності від того, чи козаки здійснювали самостійні походи в інші краї, чи робили це за наказами правителів Речі Посполитої. Перші здебільшого однозначно оцінювались як негативне явище, що руйнувало мирні відносини Польщі із сусідами, стягувало на неї удари у відповідь. Представники Варшавської історичної школи чи т.зв. «Нової

Краківської історичної школи» намагались відшукати у походах козаків результат спрямованих проти Польщі іноземних інтриг, а дослідники, що перебували під впливом неоромантичних віянь й націоналістичних ідей розглядали їх як прояв варварської сутності козацтва, що нібито не могло існувати без кровопролиття й грабунків. Натомість походи козаків під знаменами Речі Посполитої розглядались як прояви героїчної співпраці народів унійної польсько-литовської держави, здійснені заради блага спільної батьківщини. Втім, переважаючи у польській науці антикозацькі погляди підштовхували багатьох дослідників навіть у королівській службі козаків віднаходити нагativ й бачити у ній джерело зростання сили Війська Запорізького, його політичної свідомості, у яких вони вбачали пряму небезпеку для Польщі. Слід відзначити, що військові походи козаків історики часто розглядали крізь призму зростання «сваволі» козацтва у якій вони вбачали прояви незалежності Війська Запорізького та навіть самого українського народу. Усі такі явища однозначно зображувались як негативні, адже підривали польське панування в Україні. Таким чином наукова об'єктивність у працях дослідників часто поступалась місцем політичній патріотичній мотивації бачити усе польське у Речі Посполитій позитивним, а іноетнічне у ній – негативним.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ЖИТТІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ТА КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 1620 – 1630-Х РР. У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВЦІВ

Вивчаючи участь українського козацтва у війнах Речі Посполитої польські історики відзначали постійне зростання не лише військової сили козаків, але й їх політичної, соціальної та релігійної свідомості. Це, як вказували науковці, у свою чергу перекладалося на їх активність у внутрішньому житті українських земель та цілої Речі Посполитої в першій половині XVII ст. Вивчення цих важливих процесів взаємовідносин між польським народом та Річчю Посполитою з одного боку, та Військом Запорізьким з іншого також мало важливе значення для ретроспективного осмислення вченими наступних важливих подій національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. При осмисленні причин цих важливих подій, що започаткували процес занепаду та зрештою й зникнення із історичної арени польсько-литовської держави, дослідники багато уваги звертали на діяльність козацтва в суспільно-політичній та релігійній сфері, а також на козацькі повстання, що стали своєрідним прологом та «випробуванням зброї» перед великими козацькими війнами, що розпочались у знаменному 1648 році.

3.1. Участь козацтва у суспільному та релігійному житті Речі Посполитої у візіях польських дослідників.

Приділяючи багато уваги різноманітним подіям військової історії українського козацтва польські історики не могли оминати увагою й його місце у соціумі як України, так і цілої Речі Посполитої. Саме завдяки різносторонньому вивченню ролі козацтва у різних сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя вчені могли осмислити масштаб проблем, що дедалі більше загострювались протягом першої половини XVII ст. й зрештою призвели до вибуху руйнівної для Речі Посполитої

національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Також дослідження цієї проблематики дозволяло більш докладно побачити тло на якому розгорталися спроби врегулювання «козацького питання» владою польсько-литовської держави та козацькі повстання 1620 – 1630-х рр. проти неї.

Популярним у польській історичній свідомості із кінця XIX ст. став образ суспільних відносин в Україні і місця у них козацтва сформований романом Генрика Сінкевича «Вогнем і мечем». Через художні засоби польський письменник створив стійку картину України, як межі між європейською цивілізацією та степовим варварством, між силами добра та темряви, що зустрічаються там у непримиренній боротьбі. І якщо позитивною стороною у цьому неоромантичному, базованому на протиставленні, образі світу виступала Польща, поляки, шляхта та католицька церква, то її антагоністом показано козацтво, православне духовенство та фактично усі маси українського народу. Козаків, як невіддільну та глибоко інтегровану в усі верстви українського соціуму групу, письменник зобразив як напівкочових варварів, ворогів цивілізації та прогресу, якими керують лише інстинкти, бажання воювати та грабувати. Створені Г. Сінкевичем шаблони через яскраві художні образи глибоко вплинув на уявлення загалу польського народу й усталились у його свідомості на рівні історичних міфів, які існують у польській свідомості та культурному й політичному просторі й до сьогодні.

Змальовані Г. Сінкевичем образи були сформовані на основі візій відображених у дослідженнях львівського історика Людвіка Кубалі. Вчений змальовував козаків як «люд дикий, змішаної національності, «Наливайківської віри», ворог будь-якої суспільної організації, що не міг жити без війни, нещастя та прокляття руських земель, котрі через них не могли спокійно жити і не були в стані розвиватися» [118, с. 3]. Історик наголошував, що усі міщани та селяни в Україні жили разом із козаками й також займалися козакуванням. Він також відзначив, що навіть дрібна шляхта та магнатські військові загони були просякнуті духом козацтва та перебували під його впливом. Поруч із таким безпосереднім впливом козацтва на конкретних людей та цілі соціальні групи,

дослідник вказував й на тісні взаємовпливи козацького способу існування із основним сектором економічних відносин в Україні. Так він відзначив важливість колонізації степових просторів щораз більшими масами як прийшлого так і місцевого населення, що тісно інтегрувалося із козацтвом. Вони, як звертав увагу історик, на родючих українських землях швидко багатіли й були зобов'язані лише до незначних данин. Саме у поміркованому соціально-економічному тиску на населення Л. Кубаля бачив причину повстань, адже «скуштувавши заможності та свободи, вони сильніше відчували кожен доторк неволі й тим охочіше приєднувались до бунтівників» [118, с. 4].

Як уже зазначалось, польські історики робили акцент на розвитку «сваволі» українського козацтва, що зростала внаслідок участі козаків у війнах Речі Посполитої початку XVII ст., у яких вони бачили зокрема соціально-політичну активність Війська Запорізького. Так О. Яблоновський наголошував на зростанні козацької «гордині» та «сваволі», однак, окрім збільшення військової могутності запорожців, бачив їх причину й у самих проблемах польсько-литовської держави й недоліках її суспільства. Так він вважав, що «безкарність» козаків розвивалася на тлі «адміністративно-фінансової безпорадності» польсько-литовської держави [94, с. 213]. Історик також проаналізував відображення даних процесів зростання самостійної поведінки та свідомості серед козацтва у офіційних документах владних органів Речі Посполитої. Він вказував, що уже в 1607 р. в законодавчих актах зустрічається співставлення та взаємозаміна як синонімічних понять «свавільні люди» та «запорізькі козаки». На думку вченого, ще більш широко висвітлює природу цієї «сваволі» сеймова конституція 1609 року. Слід відзначити, що у більшості висвітлень будь яких історичних фактів та процесів, у яких приймали участь козаки, у наративі О. Яблоновського зустрічається поняття «сваволі», таким чином «козаки» й «бунт», «анархія» були у нього невіддільними поняттями. Попри ж згадки про загальні вади в устрої суспільства Речі Посполитої, основну причину «сваволі» та «бунтів» польський бачив у самій варварській природі козацтва та, як наслідок, у його тотальному замилюванні війною.

Козаків О. Яблоновський характеризував як справжнє втілення т.зв. «військово-кочової стихії» – тобто самого українського населення, яке, на його думку, було носієм специфічних етнопсихологічних та цивілізаційно-культурних характеристик. На думку історика ця «військово-кочова стихія» була повністю чужа мирному осілому господарюванню та праці задля матеріального й цивілізаційного прогресу. Такою, що сутність свого життя бачила у номадичному способі життя за рахунок праці інших, здобутої шляхом кривавих грабіжницьких походів. Дослідник вважав, що існування «полярно протилежних» стихій в образі військово-кочових спільнот козаків та «культурно-господарської» стихії пацифістської, на його думку, шляхти, не могло відвернути «смертельної боротьби» між ними [94, с. 200]. Проявом цього конфлікту він і бачив козацькі повстання, які розглядав як війни козаків проти суспільного ладу, економічного прогресу та цивілізаційного поступу.

Відзначимо, що такий підхід О. Яблоновського гостро критикував у своїй рецензії на його «Історію Південної Русі» український вчений М. Залізняк. Так він відзначив, що у польського дослідника усіма діями козацтва, а особливо його боротьбою проти польського панування, керувала лише «вроджена дикість українського елемента, що із стихійною силою ненавидів і руйнував усю культуру; тому різні українські діячі виступають у нього як ляльки, бо автор не може або не хоче в'яснити їх суспільних й національно-політичних ідеалів, які робили їх мучениками боротьби за національне визволення свого народу» [202, с. 199]. Такий підхід український вчений закономірно показував як далекий від ґрунтового дослідження явища українського козацтва, його місця в соціумі України та причин їх конфліктів із правлячими елітами Речі Посполитої.

Подібно до О. Яблоновського, але з більшим ступенем теоретичного підходу, розглядав козаків Ф. Конечний. Творець самобутньої цивілізаційної теорії бачив у козаках представників «Туранської цивілізації» народженої специфікою життя у степу. Козаки, у його візіях, так само як і тюркські орди, сформували військову спільноту, якій були чужі будь які культурні, релігійні та моральні цінності, але використовували політику та церковні справи як

інструменти гуртування людей на війну. Єдиною метою та способом їх існування він бачив війну заради війни, яка також єдина забезпечувала їх у засоби існування. Самих же козаків він бачив ворогами будь яких цивілізаційних здобутків та навіть прогресу як такому. Таким чином існування українського козацтва Ф. Конечний бачив як повністю деструктивне для соціуму Речі Посполитої та цілої Західної цивілізації, а конфлікти між козаками та владою розглядав як війну між цивілізаціями, між культурою та варварством. Відзначимо, що така цивілізаційна теорія була сформована Ф. Конечним в міжвоєнний період на тлі розвитку польського ультраправого руху, прихильником якого був сам історик, й у популярному для подібних політичних рухів у інших країнах Європи ключі намагався довести «винятковість» польського народу, його право на панування над іншими народами й у дарвіністському ключі пояснював конфлікти між народами як смертельну боротьбу за виживання між «більш розвиненими» та «менш розвиненими» істотами.

У баченні іншого прихильника польського ультраправого руху В. Собеського українське козацтво на початку XVII ст. «являло собою напівкочову та розбійницьку стихію, що не мала жодної політичної програми» [92, с. 201]. Також на підтвердження таких своїх оцінок він цитував вислів польського короля Сигізмунда III, що одного разу охарактеризував козаків «ордою обірванців, що складається із розбійників з різних народів». Таким чином історик розглядав козацтво, як таке, що в його баченні продовжувало знаходитись на стадії неорганізованих груп степових уходників чи добичників, які блукали по степу, як це було в XV–XVI ст. Такий тенденційний погляд був подиктований бажанням багатьох польських інтелектуалів підкреслити нібито варварських характер козацтва й спирався на подібні ж упереджені свідчення королівських можновладців, частина з яких не знала реалій історичної еволюції козацтва, а в більшості просто оцінювала усіх із позиції свого елітарного становища та зневаги усіх, хто не входив у їх вибраний прошарок. Подібно і В. Собеський, як представник польського націонал-демократичного

політичного руху, схилився до ідей польської винятковості та ідеалізації шляхетського соціуму. В кінці XIX ст. серед поляків прививалась думка розглядати тогочасний новітній польський народ, як спадкоємця «шляхетського народу» Першої Речі Посполитої, а не мас польського селянства, що становило левову частку населення Польщі в XVII–XVIII ст. Самі ж симпатичні націонал-демократії, попри критику старих магнатських родів за їх відхід від «загальнонаціональних» інтересів, пропагували ідею творення «нової аристократії», що мала рівнятися на маси давнього шляхетського народу, який нібито зразково служив вітчизні. Так і історики-ендеки намагались показати представників інших народів нездатними створити справжню еліту й відстоювати якісь високі, а особливо державницькі, ідеали.

Відзначимо, що серед польських істориків існували різноманітні оцінки можливих моделей розв'язання «козацького питання». Так частина із дослідників, що бачили у козаках виключно деструктивну силу, єдиний дієвий варіант «приборкання козацької сваволі» віднаходили у його збройному придушенні та повній ліквідації як явища. Інші історики, які звертали увагу на користі козаків у війнах Речі Посполитої й бачили у них невід'ємну частину соціуму України, яку просто не можна було винищити, наголошували на доцільність пошуків компромісів, які б лише зміцнили міжнаціональний консенсус народів польсько-литовської держави та їх силу у боротьбі із зовнішніми загрозами. Так З. Стронський бачив єдину історичну можливість Речі Посполитої вирішити проблему козацтва у розправі над ним. Тільки таким чином, як вважав дослідник, влада та соціум польсько-литовської держави могла позбутися «загрози» із боку козацтва [155, с. 311]. Також Ф. Равіта-Гавронський постійно наголошував на необхідності «знищення гадини», якою він називав козацтво, адже бачив у них виключно варварів з якими порадити собі можна були лише силою. Ф. Конечний бачив у ліквідації козацтва єдиний спосіб для мирного розвитку Речі Посполитої. Він також вважав, що лише таким чином можна було позбутися козаків, як гальма цивілізаційного поступу та колонізаційного освоєння України Польщею [99, с. 174]. Також і інший

історик із табору націонал-демократів В. Конопчинський вказував на доцільності остаточного врегулювання небезпечної для Речі Посполитої справи існування козацтва через його знищення, нагоди для чого він бачив у часи розправ над козацькими повстаннями [103, с. 194]. Відзначимо, що також й історик із табору Ю. Пілсудського В. Томкевич виражав жаль над безпорадністю влади Речі Посполитої, яка не скористалася історичною можливістю повного знищення козацтва під час придушення повстань [178, с. 125]. Таким чином можемо вказати, що ідея необхідності збройного знищення козацтва була популярною серед польських істориків незалежно від політичного спектру їх симпатій й скоріше була обумовлена домінуючими тенденціями зростання шовіністичних позицій у національному питанні.

Певний дуалізму спостерігається у позиції О. Яблоновського. Історик, який бачив у козацтві деструктивну силу, яка шкодила суспільно-економічному та культурному поступу України, й наголошував на потребі безкомпромісної боротьби із козацькою «сваволею», також вказував на помилки польської влади. Вчений бачив у козаках давню військову верству, яку необхідно було інтегрувати в склад привілейованого військового стану Речі Посполитої, тобто до шляхетського загалу, ще в момент укладення Люблінської Унії. Це у свою чергу інтегрувало козацтво у громадянське життя держави, залучило б його до праці на спільне благо й відвернуло від повстань [94, с. 206]. Таким чином О. Яблоновський виступав за ліквідацію козацтва як явища, але шляхом не силової розправи, а інтеграції та асиміляції його у середовищі дрібної, але юридично повноправної, шляхти. Виразом такого самостійного, без впливу держави, процесу «формування громадянської свідомості» серед козаків історик бачив тенденцію серед реєстрового козацтва до признання йому політичних прав шляхти, що знайшло свій чіткий вияв під час елекційного сейму 1632 р., коли козаки вимагали долучити їх до виборів монарха [94, с. 215].

Слід вказати, що ідеї пошуку компромісу із козацтвом та юридичного врегулювання їх становища у соціальній структурі польсько-литовської

держави були популярні серед істориків, що мали критичний підхід до оцінок історичного досвіду польського народу. Такими зокрема були прихильники ідеї «історичного песимізму» із грона вчених із Краківської історичної школи та ініціатора процесу переосмислення польської історичної пам'яті О. Гурка. Прикладовими тут можуть бути погляди М. Бобжинського. Корифей Краківської історичної школи вважав, що українське козацтво було однією із важливих і найбільших військових груп у Речі Посполитій, що впливала на польську зовнішню політику й стала детермінантою її війн. Краківський історик вважав, що польсько-литовська держава за панування Сигізмунда III, постійні війни цього монарха «примножили стихію, котра у війні шукала собі зайняття та хліба, а здоровіші розуми в народі, які були відрізані від внутрішньої політики, пригнули в військовому шаленстві утопити відчуте розчарування та передчуття близького занепаду» [61, с. 146]. Усі ці досвідчені у військовому ремеслі люди, й ціла «спільнота перевіреного у війнах козацтва», вимагала війн. Саме такий стан соціуму Речі Посполитої у першій половині XVII ст., як вважав історик, диктував особливості політичного життя у регіоні та розвиток усього історичного процесу. Козацтво, як частина цього військового стану, потребували лише юридичного закріплення їх становища, тобто при рівняння їх у правах до шляхти, як це колись уже було зроблено із литовським боярством при впровадженні Городельської унії 1413 р. [61, с. 160]. Однак влада Речі Посполитої була нездатна до таких кроків, адже перебувала під повним впливом шляхти, яка хотіла перетворити козацтво у підданих собі селян, які б працювали у їх латифундіях. Відзначимо, що чимало критичних зауважень щодо ролі магнатських господарств у соціально-економічному житті польсько-литовської держави містяться в неопублікованих працях М. Бобжинський, що зберігаються у архіві Ягеллонського університету [16], а також у листуванні вченого із іншими колегами [31; 32]. Також історик наголошував на вазі проблеми конкуренції між різними способами колонізації та господарського освоєння степових просторів Наддніпрянщини. Він вказував, що в Україні зіткнулася дрібні господарства козаків із магнатськими

латифундійними володіннями, які намагались поширити свій контроль на землі, де уже існували ці козацькі господарства. Таким чином в Україні розгорався не лише соціальний, але й економічний конфлікт [61, с. 159].

Також і серед істориків, що симпатизували соціалістичному політичному рухові, чітко артикулювалась шкідлива для Речі Посполитої лінія дій магнатів у стосунку до загалу українського населення й козаків, як їх провідної верстви. Зокрема на це звертав увагу А. Слівінський, що бачив у своєрідному соціальному егоїзмі аристократичних еліт, які всілякими способами намагались підкорити собі населення України, що було «неспокійне, войовниче, нездатне погодитись із своїм приниженим становищем», джерело фатальних для польсько-литовської держави подій середини XVII ст. [172, с. 205]. Саме їх він бачив винуватцями розпалювання соціальної ненависті в регіоні, яка лише накопичувалась й чекала миті для загального вибуху у їх помсті кривдникам.

Також на шкідливому пануванні магнатів у суспільно-політичному житті Речі Посполитої вказував О. Гурка, що був одним із знакових науковців із середовища прибічників політичного табору «санації» [38]. Історик різко критикував правлячі еліти польсько-литовської держави за їх соціальний егоїзм та політичну недалекоглядність, коли влада та олігархія самі руйнували державу й не спромоглися до зрівняння козацтва у правах до шляхти у відповідь не лише за їх видатні військові заслуги, але й не помічаючи майбутню користь у такому кроці для держави. Варто відзначити, що дослідник бачив суміжність інтересів королівської влади та українського козацтва, яким було вигідне усунення магнатського панування, а козаки могли стати союзниками монархів у боротьбі проти шляхетської олігархії й стати опорою докорінних суспільних реформ. Також історик чітко артикулював твердження про спричинення колонізаційною політикою магнатів та влади в Україні великого соціального конфлікту, що переріс у криваві війни із місцевим населенням, а зокрема козацтвом [82, с. 24]. Слід вказати, що О. Гурка також різко критикував й польську історіографію, зокрема й, у його виразі, творців «кубалівсько-

корзонівського методу», що конструювала патріотичну картину минулого, яка, згідно із його спостереженнями, не відповідала реальним фактам.

Відзначимо, що позиція О. Гурки зазнала жорсткої критики з боку тогочасних польських істориків. Його погляди опоненти саркастично називали «одкровеннями» й вважали шкідливими для народу адже підважували самі підвалини національної візії минулого із усіма її героями Польщі та патріотичними образами минулого. Така гостра полеміка у вченого відбувалася зокрема із З. Лясоцьким [121] та С. Закшевським [196; 197]. Відзначимо, що багато цікавих матеріалів щодо розгортання даної дискусії можна відшукати у зібранні документів З. Лясоцького, що містяться у архіві Польської академії наук у Кракові [33]. Зокрема серед таких слід вказати дослідження історика, які чітко позиціонують його як послідовного борця за героїзацію польських діячів XVII ст. [33, к. 10-14].

Особливості політики Речі Посполитої щодо українського козацтва у першій половині XVII ст. проаналізував польський інтелектуал та політичний діяч Л. Васілевський. Він наголошував на гострій та фатальній для польсько-литовської державі розбіжності у політиці влади щодо визначення кількостей козацтва. Так він вказував на «неприпустимість» встановлення кількатисячного реєстру при фактичній чисельності козаків у 20–30 тис., яких ця ж сама королівська влада постійно закликала до участі у своїх війнах [190, с. 14]. Він вказав на дисонанс між певним упривілейованим становищем реєстровців і позбавленням прав величезних мас позареєстрового козацтва, яке було змушено діяти «на власну руку». Також дослідник відзначив, що поступово серед реєстрових козаків, які мали певні права, «почала з'являтися потреба здобуття політичних прав шляхти», що вилилось у їх ініціативі щодо участі у виборах короля Речі Посполитої після смерті Сигізмунда III в 1632 р. [190, с. 14]. Поруч із цим вчений відзначав різноманітність чинників, що не дозволяли врегулювати відносини із козацтвом, серед яких він виділив опір магнатів щодо будь-яких спроб розширити права козаків. У даному контексті слід відзначити, що Л. Васілевський, був одним із близьких співпрацівників

Ю. Пілсудського та одним із головних архітекторів польської східної політики у 1918 – 1921 рр., що базувалася на ідеях федералізму та тісної співпраці народів на просторах між Балтійським та Чорним морями. У своїх працях він особливий наголос робив на польсько-українській співпраці, як запоруці успішної оборони від московської загрози із часів польсько-литовської держави до Другої Речі Посполитої. Зокрема, це можна простежити також і у невиданих працях інтелектуала та його документах, що містяться у Архіві Нових актів у Варшаві [47].

Поруч із вивченням місця козацтва у суспільному житті Речі Посполитої, польські історики, підкреслюючи неабияку вагу релігії у екзистенції людей ранньомодерної епохи, звертали увагу й на історію взаємовідносин між православною церквою та українським козацтвом. Вчені закономірно виділяли ці дві сили як визначальні у формуванні нової соціальної реальності, яка складалася в Україні на протязі XVII ст., й вказували на ключовій ролі вирішення проблем їх існування у Речі Посполитій для усієї майбутньої долі як українських земель, так і усієї польсько-литовської держави. Слід відзначити, що багато польських дослідників бачили чужими для Речі Посполитої, як козацтво, так і православну церкву, й розглядали їх як у тій чи іншій мірі але все ж сили, котрі несли загрозу ладу у польсько-литовській державі.

Коротку згадку про роль релігійного чинника у історії українського козацтва залишив у своїх дослідженнях А. Левицький. Історик зараховував «справу схизматицької релігії», поруч із економічним утиском магнатів та їх бажання перетворити українське селянство на кріпаків по західноєвропейському зразку, до ключових факторів, що стали причиною козацьких повстань. Вчений вказував, що після Берестейської унії розпочався запеклий конфлікт між уніатами та православними, до якого було залучено козацтво, котре до того «було байдуже до справ віри й у більшій половині було навіть несхизматицьке» [125, с. 238]. Таким чином вчений доволі зважено оцінював становище українського соціуму в XVII ст. й не уникав критики дій правлячого стану Речі Посполитої.

У дусі неоромантичних підходів до поділу історичних персоналій та людей загалом на «своїх» та «чужих», «добрих» та «поганих», героїв та антигероїв, Л. Кубаля зображав і православну церкву в Україні як «злу» «темну» силу, яка несла із собою насилля, варварство та різноманітні загрози позитивним силам – католицькій церкві, полякам та самій Речі Посполитій. Вчений, який у такому ж дусі зображав і козацтво й стверджував, що «так само небезпечними, а може й гіршими за козаків, були схизматицькі попи», наголошував на великій загрозі співпраці між обома цими силами. Він стверджував, що православне духовенство всюди «проповідували вбивства та винищення жидів, католицьких ксьондзів та шляхти» [118, с. 5]. При цьому історик вказував, що протилежна сторона була цілком невинною й православ'я насправді не зазнавало жодних утисків із боку влади, а шляхта лише навпаки будувала церкви.

Подібно проблеми українського суспільства та самого козацтва зображав О. Яблоновський, що був переконаним у відсталості українського народу й вважав різноманітні кроки польської влади по інтеграції православ'я у лоно католицизму та різноманітні починання у суспільно-політичній чи економічній сферах, як такі, що вели Україну до цивілізаційного поступу. Звернемо увагу, що О. Яблоновський був представником польського шляхетського роду й виховувався у традиціях польської винятковості, що часто транслиував й у своїх поглядах. Вчений із великим скепсисом відносився до християнської релігійності українських козаків та їх щирій відданості інтересам православної церкви. Виходячи із антиукраїнських упереджень він вважав українське козацтво найбільш аморальною та варварською суспільною групою у всьому населенні цілої Речі Посполитої. Так він наголошував, що «сумнівним є те, чи був ще в Речі Посполитій якийсь інший клас, який би стояв на нижчому за них [козаків. – Р. Б.] рівні суспільного і морального розвитку» [94, с. 217]. Поруч із цим він додавав, що лише православне духовенство у часи до Берестейської унії було ще більше за козаків аморальне та перебувало у ще більшому за них «здичавінні». Таким чином у баченні О. Яблоновського, усі групи українського соціуму, які не піддавалися швидкій та охочій асиміляції в польському

середовищі й намагалися зберегти свою ідентичність вважалися повністю морально нищими, дикими, а отже й не лише ворогами прогресу, але й супротивниками добра як такого. У даних своїх тезах він навіть посилався на авторитетне для нього судження якогось неназваного з імені «поважного російського історика», який казав, що «у козак немає у собі жодної моральної основи» [94, с. 217]. Що ж до самого питання рівня релігійності українських козаків історик відкликався до твердження «православного українного пана Адама Киселя, який писав про козаків як про людей без віри – «*religionis nullius*», а навіть на свідченнях Станіслава Сарніцького, який вважав, що козаки були в більшості представниками мусульманства [94, с. 218]. Поруч із цим він вважав за значно пізнішу вигадку, що нібито на території Запорізької Січі у XVI та першій половині XVII ст. існувала будівля Церкви Покрови Пресвятої Богородиці [94, с. 217]. Її гіпотетична відсутність мала слугувати історичу підтвердження повного релігійної байдужість українського козацтва.

Поруч ж із цим О. Яблонівський наголошував на повній симпатії та підтримки козацтва із боку усієї маси нижчого православного духовенства в Україні. Так він наголошував, що маси духовенства, яке рішуче виступало проти церковної унії, вдалися перш за все до тактики «підносити до рангу героїв, що посвятили себе вірі батьків й потоптаних прав народу, різноманітних оборонців сваволі тобто козацьких «свобод» [94, с. 218]. Історик вважав, що задля цього духовенство цілеспрямовано сформувало та поширило по Україні легенду про страту поляками С. Наливайка шляхом його спалення у мідному бичу. Цей сюжет, за спостереженнями дослідника, був запозичений із грецької міфологізованої історії про бика для виконання страт створеного сицилійським тираном Фаларисом у другій половині VI ст. до н.е. Також він зазначав про існування легенди про страту К. Косинського через його замурування поляками живцем у кам'яному стовпі. Це все, на думку історика, було частиною «чорної пропаганди» сконструйованої ворогами Польщі, а особливо погано освіченими та ворожими до Західної цивілізації та усього її поступу православними священиками. Також вони творили із козацьких лідерів мучеників православ'я,

що, на думку вченого, лише розпалювало ворожість українців до поляків й підбурювало їх до збройних виступів й винищення усього польського.

В даному контексті варто відзначити, що О. Яблоновський у дусі поглядів багатьох польських дослідників, зокрема представників варшавського історичного середовища, які вважали більшість проблем Польщі спричиненими іноземними інтригами, розглядав й історію відновлення православної церкви в Україні, яку бачив чужим, а часто навіть небезпечним для польсько-литовської держави організмом. Так історик вважав, що сам український народ в першій половині XVII ст. не мав сил та не був здатний відродити свою православну церкву. Тому він наголошував, що «це була справа цілої Грецької церкви, справа усіх її вірних, без різниці національності: греків, болгар, волохів та ін., бо в Речі Посполитій вирішувалась доля усієї східної віри» [94, с. 223]. У підсумку він стверджував, що «в руських землях Речі Посполитої тоді відбувалася завзята битва між Константинополем й цілою східною ортодоксальною ієрархією, що за ним стояла, з двома їх смертельними ворогами – реформацією та Римом» [94, с. 223].

Вказував на вагому роль українського козацтва у міжконфесійній боротьбі на теренах України й дослідник історії католицької церкви ксьондз Я. Фіялек. У своїй неопублікованій праці «Унія. Грецька та руська церкви» дослідник багато уваги звертав на діяльність Константинопольського патріархату по відродженні ієрархії православної церкви в Україні, що він доволі традиційно для польської історіографії бачив як ворожі щодо Польщі інтриги й боротьбу із цивілізаційним поступом, який він розумів у входженні інших церков у лоно римо-католицької церкви. Козаків вчений також бачив знярядям у руках цих іноземних ворогів, що під гаслами захисту православ'я насправді боролися проти як проти католицтва як такого, так і проти самої Польщі [34, арк. 580-604].

Відмовляв козацтву у розумінні релігійних та церковних проблем К. Ходиніцький. Він вважав, що «важко навіть припустити, щоб вони могли орієнтуватися у складній справі ієрархії; грабувати маєтки єпископів, топити

намісників уніатського митрополита в ім'я захисту православної церкви – до цього вони були завжди готові – але в справах відновлення ієрархії напевно не вони відіграли роль ініціаторів» [68, с. 420]. В контексті даної проблеми дослідник ставив під сумнів позицію М. Грушевського, який, спираючись на меморіал І. Борецького, вказував на значну роль у цих подіях козацтва. Також вчений був схильний «не надавати великої ваги» козацькій протестації з 1610 р., згідно із якою Військо Запорізьке солідаризувалося із іншими станами українського суспільства у питанні боротьби за захист православної віри. Історик у всіх цих документах бачив руку православного духовенства, яке, на його думку, вигадувало такі ідеї й хотіло перекласти на козаків відповідальність за різні події, які могли не подобатись владі. Таким чином вчений ледь не повністю маргіналізував самостійну роль козацтва у подіях відновлення православної церковної ієрархії в Україні й вважав, що ці кроки були організовані Стамбулом та Москвою [68, с. 420]. Таким чином К. Ходиніцький підтримував доволі традиційну для польської історіографії ідеологію про релігійну байдужість козаків, яка була буцімто наслідком їх вкрай низького культурного рівня, а також про «ворожі інтриги» сусідів, що різними способами намагались порушити гармонійне життя народів Речі Посполитої.

Поруч із цим К. Ходиніцький звертав увагу на вагоме значення релігійного питання у подіях середини 1620-х рр., коли король Сигізмунд III намагався припинити втручання козаків у міжконфесійний конфлікт та їх виступи на підтримку відновлення офіційного статусу православної церкви у польсько-литовській державі. У підсумку після поразки М. Жмайла у боях під Куруковим озером королівські комісари відмовились вносити у договір козацькі вимоги, щодо «заспокоєння стародавньої грецької віри». Вони відмовляли козакам, як світським особам, права втручатися у релігійні справи й стверджували, що православ'ю ніякі утиски не чиняться. Відмову від вирішення релігійного питання в угодах із козаками, на думку історика, «ще неоднораз буде ускладнювати стосунки Польщі із Запоріжжям» [68, с. 461]. Також науковець вказував, що проблеми прав православ'я не були вирішені й на наступному

сеймі 1626 р., який цілком відсторонився від цих справ, попри звернення гетьмана М. Дорошенка.

Також К. Ходініцький вважав, що українське православне духовенство та козацтво вели підступну й дволику політику проти Речі Посполитої й постійно змовлялися із Москвою. Особливо активно, на думку історика, це відбувалося в 1625 р. Він наголошував, що «старання про підтримку Москви не перешкоджали митрополиту й козакам покійно й плаксиво просячи жебрати звертаючись до польського сейму підтвердження прав православної церкви» [68, с. 447]. Він вважав, що на вимогу І. Борецького козаки на перше місце у своїй петиції до сейму 1625 р. висунули вимогу затвердження королем Київської митрополії. Відмову польських правлячих кіл виконати вимоги козаків вчений пояснював неприхильним ставленням до них та православного духовенства, викликаним «хвилюваннями на релігійному тлі», до яких січовики вдалися в Києві, вбивши міського вїйта Теодора Ходіку за закриття православних святинь та спроби передати їх уніатам. Від подальшої рішучої боротьби за права православ'я козаків та духовенство утримала, як вважав вчений, поразка повстання М. Жмайла та укладення Куруківської угоди.

Слід відзначити, що К. Ходініцький, подібно як і представники Варшавської історичної школи, робив наголос на визначальній ролі «інтриг» іноземців й у пізнішій історії православної церкви та українського козацтва. Так він вважав, що в кінці 1620-х та на початку 1630-х рр. шведський король Густав Адольф намагався сформувати своєрідну коаліцію із московським царем Міхаїлом, воєводою Трансільванії Бетленом Габором та константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом задля залучення на свій бік українських козаків у боротьбі проти Речі Посполитої. Дослідник стверджував, що патріарх погодився видати козакам наказ, щоб вони підтримали починання Швеції. Також він вказував, що у шведського й трансільванського правителів існувала ідея «звільнити козаків із під влади Польщі й утворити із них самостійну республіку, що була б під контролем сусідніх держав» [68, с. 519]. За посередництвом Лукаріса вони хотіли підняти козаків на повстання, адже

вважали, що саме цей час є найбільш відповідним для здобуття політичної та релігійної свободи. Такі акценти дозволяли К. Ходиніцькому зобразити як українське православ'я, так і Військо Запорізьке знаряддями ворожих до Польщі сусідів й зображувати їх фактичними ворогами держави, що служили інтересам чужинців.

Відзначимо, що в українській історіографії Д. Дорошенко у своїх викладах історії контактів між козацтвом та Трансільванією й Швецією. Український історик відзначав, що константинопольський патріарх виступав лише посередником у переговорах Бетлена Габора із козацтвом в 1629 р., після чого Лукаріс помер. Однак в переговорах 1631 р. уже шведський король вислав своїх таємних посланців безпосередньо на Січ. Метою цієї місії було не підбурення козаків проти Речі Посполитої, а залучення їх підтримки для кандидатури Густава Адольфа на виборах короля Польщі, а також їх найм на війну проти Австрії [234, с. 219].

В. Собеський вказував, що після смерті П. Сагайдачного «щораз більше козаків об'єднувалося із православним духовенством і проти Польщі було підбурене» [92, с. 242]. Проявом цього дослідник бачив те, що «козаки час від часу нападали на шляхетські двори, на Київ та інші міста, й це не відбувалося без намови попів» [92, с. 243]. Так саме при допомозі козаків митрополиту І. Борецькому вдалося вигнати із Києва уніатського митрополита Й. Рутського. Також, як вважав історик, обидві ці сили «оглядалися на Москву». Вчений відзначив, що митрополит вислав до царя Міхаїла у 1624 – 1625 рр. луцького єпископа Ісака з проханням взяти Україну та Запоріжжя під свою опіку. Усі ці «змови» із іноземними ворогами Польщі змусили короля видати указ про формування «комісії до справ козацтва» на чолі із С. Конєцпольським. Вимога комісарів припинити контакти із іншими державами й видати осіб, які їздили у Москву, викликала відмову козаків та їх супротив на чолі із Марком Жмайлом. Поруч із цим В. Собеський вказував, що уже після закінчення повстання 1625 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський радив «заспокоїти грецьку віру, бо через релігійні свободи уся чернь до них [козаків. – Р. Б.] йде» [92, с. 246].

Основоположник «Нової Краківської школи» вважав, що І. Борецький до кінця 1620-х рр. усвідомив зменшення підтримки справи православної церкви українськими магнатами. Історик вважав, що причини цього відсторонення шляхти й можновладців від православ'я знаходились в успіхах унійної церкви, яку підтримував король Сигізмунд III. Також В. Собеський згадував про успіхи проповіді єзуїта Бембуса, який проповідував на спільному синоді православних та уніатів у Львові в 1629 р. ідею про «крипто-кальвінізм» константинопольських патріархів, що знаходило зацікавлення серед православної шляхти. Через це І. Борецький, скориставшись із виведення польських військ із України в Пруссію, що «зменшило на певний час авторитет польської влади» почав шукати підтримки серед козаків. Повернення ж коронних військ «додало оливи до вогню й попи проголошували, що Конецпольський привів війська для того, щоб винищити всіх православних» [92, с. 244]. Також історик вважав, що саме православне духовенство підняло у 1630 р. козаків на повстання й надало їх боротьбі виміру релігійної війни.

Інший націонал-демократичного руху В. Конопчинського вважав жорстку міжконфесійну боротьбу між уніатськими церковними ієрархами та духовенством не затвердженої православної церкви важливим чинником, що провокував козацтво до жорсткої антипольської позиції. Історик стверджував, що як духовні особи, так і влада, що була їх покровителями, вдавалися до насильницьких заходів переведення православних в Унію і цим лише недалекоглядно розпалювали ворожнечу. Він відзначив також заходи римо-католицького духовенства, що бажало перевести уніатів прямо на латинський обряд. Особливо напруженим, на його думку, був 1623 р., коли єзуїти захопили православну Острозьку академію й заснували на її основі свою колегію, натомість у Вітебську православні маси вбили уніатського ієрарха Й. Кунцевича. Однак, як наголошував науковець «ця кров не витекла надаремно – вона розпалила серця уніатів, що занадто пишалися своєю матеріальною та політичною перевагою, й схилили їх митрополита В. Рутського повернутись до ідеї поєднання із православними» [103, с. 279]. Однак концепції об'єднання

уніатів та православних в окремому Київському патріархаті, незалежному від Константинополя, розбилися об опір православного митрополита І. Борецького, братств та народних мас. Дослідник стверджував, що такі значні сили православне духовенство черпало із їх фізичної підтримки козацтвом, яким «позичали свою духовну зброю, й перші та другі простягали руки до Москви з проханням взяти їх під свою опіку» [103, с. 279]. У час такого гострого протистояння по українських землях розійшлися десятки тисяч озброєних козаків, що повернулися із Хотинської війни й уже не мали над собою авторитету, яким був померлий П. Сагайдачний. Вони, у момент вступу в дію польсько-турецьких мирних домовленостей, взяли за напади на Туреччину, що за собою тягнуло татарські набіги. Історик стверджував, що «кожному було помітно, що козаки не виступають жодним захистом прикордоння, до не нападають на Крим, а лише провокують татарські напади» [103, с. 279]. Тоді ж стало відомо і про «зрадницьку поїздку луцького єпископа Ісака до Москви», що, на думку В. Конопчинського, показувало усю шкідливість діяльності православної церкви та козацтва для Речі Посполитої.

Інакших позицій оцінював взаємодію Війська Запорізького та української православної церкви діяч Польської соціалістичної партії, й творець федералістичної концепції взаємовідносин народів Центрально-східної Європи Л. Васілевський. Дослідник, що послідовно виступав за співпрацю польського та українського народу, без антиукраїнських упереджень звернув увагу на активізацію контактів та взаємовигідної співпраці між козацтвом та православним духовенством, що поступово посилювалася від 1600 р. й до середини XVII ст. Особливо він відзначив факт поєднання козаками на виборах короля в 1632 р. їх вимог отримати право приймати участь у елекції монарха та затвердження офіційного статусу православної церкви. Дослідник робив акцент на важливій ролі нижчих прошарків православного духовенства, яке, через загрозу поширення церковної унії, намагалось знайти політичну опору у козацтві й через це «підтримувало їх морально й таким чином надавало їх рухові в певній мірі національний характер» [190, с. 15]. У даному контексті

Л.Васілевський відзначив, що саме релігійна ідентичність у ранньомодерну епоху було найяскравішим виразником національної ідентичності та самобутності. Також він звертав увагу й на своєрідний розкол у середовищі самого українського православного духовенства, коли широкі маси священнослужителів та монахів дедалі більше покладалося на козацьку підтримку, натомість найвищі церковні ієрархи, що за його оцінками «майже повністю полонізувались й були лояльні до короля і Речі Посполитої, тримались осторонь козаччини та її рухів» [190, с. 15]. Л. Васілевський також робив наголос й на зростаючій популярності козацтва та його змагань за права серед широких суспільних прошарків українського народу, який, на його думку, із XVI ст. переживав період національного відродження, що у значній мірі був спричинений конфліктом між православ'ям, унією та протестантством.

Інший, поруч із Л. Васілевським, історик із грона симпатиків політичного табору маршала Ю. Пілсудського Я. Волінський відстоював відмінні від позиції свого колегу погляди й підходив до проблем історії України, а зокрема козацтва та православної церкви, із польських шовіністичних традицій. Так як шкідливу для Речі Посполитої змову грецького православ'я та українського козацтва історик зобразив відновлення православної ієрархії в Україні в 1620 р. й зобразив це як акт «сваволі», подібний до таких, якими польські вчені розуміли й козацькі військові походи [193, с. 73]. Втім, як і історики старших поколінь, дослідник вважав, що козаки відчували значну байдужість до справ церкви і навіть у вимогах Війська Запорізького визнати нову ієрархію висловлених на переговорах із королем в 1621 р. й вважав, що насправді вони цілком не були зацікавлені проблемами релігії й внесли цей пункт лише завдяки великим проханням єпископів. Поруч із цим Я. Волінський наголошував на жорсткій позиції козаків у їх ставленні до церковної унії та їх погрозах у бік тих православних діячів, що готові були зблизитись із уніатською церквою наприклад на Київському синоді 1629 р. Відвертий союз між Військом Запорізьким та православною церквою бачив у подіях 1630 р. Вчений вважав, що відразу після початку повстання Т. Трясила до нього приєдналося

православне духовенство, яке «заохочувало його до боротьби за права та свободи козаків й одночасно кидаючи гасло «заспокоєння грецької віри» за його, Тараса, допомогою» [193, с. 87]. Саме у цих подіях історик бачив основу для формування «глибших ідейних підвалин й притягувати до козацтва маси на заклик оборони пригніченої релігії, через що уже поставала примара громадянської війни», відвернути яку вдалося в 1632 р. [193, с. 88]. Таким чином можемо вказати, що ряд вчених із гона прихильників маршала Ю. Пілсудського і його ідей про федерацію народів між Балтійським та Чорним морями на основі компромісу й спільних інтересів, все ж часто перебували під впливом польської імперської ідеології та різноманітних антиукраїнських упереджень, через призму яких сприймали й історію козацтва та православ'я у XVII ст. Гасла про необхідність пошуків компромісу між різними націями при будівництві Другої Речі Посполитої, як спільної для них батьківщини, розходились як з реальною політикою більшості польських державних діячів щодо українців, так і з ставленням до історії польсько-українських взаємин й формуванням образу українця у свідомості поляків.

Багато уваги польські історики звертали на роль українського козацтва у подіях сеймів 1632 р., на яких вирішувалася доля повернення православної церкви офіційного статусу у Речі Посполитій. Так К. Ходиніцький вважав, що козацьке питання, яке стало наріжним у дебатах сейму 1632 р., вимагало також вирішення проблеми становища православної церкви у Речі Посполитій. Причину такої ваги козацької проблематики у цей час вчений пояснював потребами залучення якомога більшої кількості січовиків на війну проти Московії. Релігійне ж питання самі козаки висували як головне серед представлених посланцями Війська Запорізького у своєму зверненні до сейму та короля. Так представники козацтва відзначили утиски щодо можливості православним сповідувати власну віру й висловили побоювання, що й вони можуть у майбутньому зазнавати таких же обмежень. Таким чином вони просили «щоб король, як він про це клявся їм на попередньому сеймі, заспокоїв їх грецьку віру, відповідно із привілеями попередніх королів» [68, с. 540-541].

Однак король Сигізмунд III відмовився вирішувати дане питання, яким змушений був займатися уже його син, після смерті свого батька, що сталася уже кільканадцять днів після сейму.

Ю. Г. Краєвський зараховував проблему врегулювання становища православної церкви в Речі Посполитій однією із ключових, що піднімалася під час вибору Владислава на короля польсько-литовської держави. Він відзначив прибуття на елекційний сейм 1632 р. від Війська Запорізького, що вимагали гарантії свободи віросповідання. Також вчений згадав, що дану справу ускладнювала подія пов'язана із попереднім подібним посольством, коли посланці, що отримали відмову від коронного сейму, були страчені самими ж козаками. Він вказував на ролі самого майбутнього короля Владислава IV якому вдалось уникнути нового загострення ситуації й заспокоїти козаків. Окрім активної позиції козацтва у даних подіях, історик робив наголос на послідовній рішучій позиції православної шляхти на чолі із Адамом Кісілем, яких підтримували протестанти Речі Посполитої, що домагалися відновлення прав православної церкви [92, с. 254]. Також Ю. Г. Краєвський згадував про обіцянки влади Речі Посполитої щодо «поруки безпеки їх релігії» у 1635 р., у часи приготування до війни із Швецією. Ці кроки, разом із збільшенням реєстру до 5 тис., а також будівництвом фортеці Кодак, мали відвернути козацтво від походів на Туреччину, а отже загрози турецьких ударів у відповідь [92, с. 266].

У баченні В.Томкевича польській владі у 1632 р. вдалось розв'язати проблему політичної співпраці української православної церкви та Війська Запорізького. Ініціатором змін політики Речі Посполитої щодо православної церкви він бачив великого коронного гетьмана С.Конецпольського, який бачив необхідність даного кроку в момент безкоролів'я та початку війни із Московією. Польський командуєчий вважав, що «через заспокоєння релігійних вимог православ'я позбавити козаків їх моральної опори, яку їм давала церква» [177, с. 41]. Цю ідею, як вказував історик, підтримував Владислав IV, який офіційно визнав митрополита і єпископів та провів поділ церковних будівель між уніатами й православними. Це, на його думку, принесло корисні

результати, адже духовенство тепер «зайнялося справами церкви й протягом довшого часу перестало підтримувати козаків» [177, с. 42].

Серед різних сторін діяльності українського козацтва, котрі «створювали багато клопотів для Речі Посполитої», М. Сокольницький, Г. Мосціцький та Я. Цинарський називали «змови козаків із Москвою й тамтешнім православ'ям» [153, с. 697]. Втім, у чому полягали дані контакти й які конкретно мали результати вчені не зазначали. Підсумовуючи історію козацтва за часів Сигізмунда III та відносин між ними та владою Речі Посполитої вчені відзначили, що тоді «над організацією козацтва працював цілий ряд комісій, було видано багато інструкцій та розпоряджень, але усе це не дало бажаних результатів й козацьке питання залишилось нерозв'язане» [153, с. 697].

Слід відзначити, що в українській історіографії М. Грушевський відзначав, що з 1632 р. відбувся відхід козацтва від справ релігії, «й на цілий ряд років входять в межі своїх класових, чисто козацьких інтересів» [232, с. 200]. Причину цього вчений вбачав здебільшого у специфіці лінії поведінки самого вищого православного духовенства, що очолило церкву в 1632 р., яка вирізнялася дистанціюванням від козацтва й зближенням із шляхетськими елітами Речі Посполитої, із яких вони самі й походили. Поруч із цим слід відзначити, що у сучасній польській історіографії існує погляд про те, що козаки й надалі продовжували приймати активну участь у міжконфесійному житті. Так зокрема М. Дроздовський відзначає, що Військо Запорізьке й після прийняття сеймової конституції 1635 р., яка остаточно підтвердила свободу віросповідання для православних, чітко артикулювало проблеми захисту православної церкви у своїх зверненнях до влади [357, с. 192-196]. Також вчений звертає увагу на вагому роль гасел боротьби за православну віру у повстаннях 1637 та 1638 рр.

Отже, можемо відзначити, що польські історики, які працювали у період із кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни різнопланово оцінювали місце українського козацтва у суспільно-політичному та релігійному житті українських земель та Речі Посполитої загалом. В історіографії відбувалася

певна конфронтація стереотипів, що мали свої корені у давніх станових упередженнях, які були відображені у польських історичних джерелах XVII ст., а також сформувалися під впливом політичної кон'юнктури кінця XIX – першої третини XX ст., із спробами критично, у дусі нових ідейних та наукових віянь, переосмислити образи минулого.

3.2. Козацькі виступи на чолі із М.Жмайлом та Т.Трясилом і спроби врегулювання конфлікту

Польські дослідники, як уже зазначалося у попередньому розділі, бачили у перших понад двох десятиліттях XVII ст. період стрімкого зростання як чисельності козаків та їх військового досвіду, здобутого у війнах Речі Посполитої та самостійних походах на володіння Османської імперії, так і активного усвідомлення ними своєї сили, ваги у військово-політичному становищі Центрально- та Східноєвропейського регіону та значимості наданої ними допомоги для польсько-литовської держави. Чимало істориків виходячи із культурних стереотипів польського соціуму XIX ст. й намагаючись культивувати ідеї сарматизму, поляків як вибраного «шляхетського народу» (тепер уже на зламі XIX і XX ст. вбачаючи у всіх верствах польського народу «наслідників» цього аристократизму), здебільшого оцінювали такі зміни у самосвідомості козаків крізь призму моделей уміщених у польських історичних джерелах XVII ст., що трансливали бачення проблеми шляхтою. Таким чином в історіографію кінця XIX та першої третини XX ст. проникали стереотипи із свідомості польських аристократів минулого із їх «соціальним егоїзмом» у ставленні до всіх хто не вписувався у їх станову модель світу, а тим більше – загрожував її усталеному порядку. Саме такими більшість істориків, слідом за шляхтою XVII ст., бачили у козаках, із їх вимогами отримання «оплати» за надані у війнах видатні послуги (за оцінками самих же дослідників) лише «свавільників». Так, як уже підкреслювалось, вчені постійно наголошували на зростанні у період з 1600 до 1621 рр. козацької «гордині», «самовпевненості» та «сваволі», що стали підґрунтям для їх наступних повстань.

У поясненні причин вибуху збройного конфлікту між українським козацтвом та Річчю Посполитою у 1625 р. польські дослідники намагались різнобічно показати цю козацьку «сваволю». яку у контексті внутрішнього життя в польсько-литовській державі, так і у зовнішньополітичному її вимірі. Так Ю. Шуйський наголошував на незалежній зовнішньополітичній активності М. Жмайла, що постійно нападав на турецькі володіння на Чорноморському побережжі й вів самостійні переговори із Кримом та Москвою. Продовження козацьким очільником морських походів, як і в попередні десятиліття, викликало невдоволення султана і його погрози Речі Посполитій війною. Така «сваволя» козаків, як вважав краківський історик, змусила С. Конецпольського до силового приборкання Жмайла [167, с. 264]. В загальних своїх спостереженнях Ю. Шуйський стверджував, що козаки у цей час були джерелом постійної небезпеки для Речі Посполитої, котрих він прирівнював до татар. Так він вважав, що влада мусіла платити козакам утримуючи реєстрове Військо Запорізьке, як і татарам, щоб відкупитися від їх нападів на прикордонні землі й відвертати їх від походів на турецькі володіння. Історик вважав, що саме відсутність відповідного фінансування для реєстрового козацтва ставило під загрозу дотримання мирного договору 1621 р. із Туреччиною, що і призвело до збройного конфлікту із Січчю.

Продовжував вказувати на «сваволю» козаків у зовнішній політиці й А. Левицький. Історик також наголошував на загрозі мирним відносинам між Польщею та Туреччиною, причиною чого були козацькі напади на османські володіння. Таким чином вчений показував що самі дії січовиків змушували польську сторону їх же придушувати. Поруч із цим, із позицій Краківської історичної школи науковець критично оцінював й соціальні відносини у Речі Посполитій, де панувало магнатське землеволодіння, а усіма привілеями у соціально-економічній сфері володіла лише шляхта. Бажання аристократів перетворити мешканців України у кріпосних селян за зразком Західної Європи спричинилось до відкритого опору, котрий А. Левицький оцінював як «стан війни між шляхтою та пересічним населенням, що постійно зберігався на

українському прикордонні» [125, с. 238]. До причин конфлікту між козацтвом та Річчю Посполитою історик додавав також фактор релігійного протистояння між православними і католиками. Втім, у загостренні цієї боротьби він звинувачував саме православне духовенство, яке звабило на свій бік козаків, що раніше «були байдужі до справ віри й у більшості не належали до схизматиків» [125, с. 238].

У історіографії бездержавного періоду чітко артикульованою причина загострення у відносинах між Річчю Посполитою та українським козацтвом була у дослідженнях М. Бобжинського, що звертав увагу на соціально-політичні суперечності в польсько-литовській державі. Як представник критичного щодо суспільно-політичних традицій Першої Речі Посполитої підходу виробленого Краківською історичною школою, науковець подав доволі зважену оцінку дій та бездіяльності польських правлячих еліт щодо козацького питання й визначив їх роль у вибуху козацьких повстань. Історик у своїх неопублікованих нотатках до університетських лекцій наголошував на непослідовності політики владних кіл, які за потреби заохочували значне зростання козацтва, намагались задобрити його обіцянками всіляких привілеїв та оплат, дозволами оселення на королівських та шляхетських землях [16]. Однак уже в моменти миру намагались різко скоротити чисельність Війська Запорізького від використовуваних у війнах десятків тисяч до 1 тис й обмежували їх права, що повторювалось не водночас. Вчений акцентував увагу на тому, що польсько-литовська держава не лише відчувала потребу в козаках, але й мала можливість їх використати із значною користю для себе. Умовою такого успішного довгострокового використання козаків від бачив у можливому прирівнянні козацької «лицарської старшини» у правах до шляхти. Такий акт М. Бобжинський порівнював за його історичною значимістю та користю для держави із Городельською унією 1413 р., що передбачала інтеграцію литовського боярства у середовище аристократів Королівства Польського. Невід'ємним елементом такої реформи у соціальній сфері він бачив й офіційне надання королем земель козакам на Наддніпрянщині. Однак

це, як наголошував історик у дусі ідей «історичного песимізму», суперечило бажанням та інтересам магнатів, що «були збіжними із переконаннями усієї польської шляхти». Ці еліти, що «засновували там майже власні держави», тепер мали б поступитися своїми амбіціями на привласнення українських земель, натомість навпаки бажали лише перетворення козаків у закріпачених селян, що стали б робочою силою у їх маєтках. У підсумку науковець вказував, що «замість Городельської унії надано козакам «реєстр», тобто визначення платні, волі та військової організації для певної кількості козаків, щоби решту більш міцно привести до підданства, що призводило лише до братовбивчих війн» [61, с.161].

Таким чином ми можемо прослідкувати у поглядах представників Краківської історичної школи еволюцію від доволі безкритичного слідування за традиціями стереотипного бачення «козацької сваволі», як причини повстань у візіях польських історичних джерел XVII ст., якого дотримувався Ю. Шуйський, що у значній мірі перебував ще під впливом романтичної історіографії, до чіткої критичної позиції М. Бобжинського, котрий вбачав причини конфлікту у вадах устрою Речі Посполитої, у чому яскраво проявлялись постулати «історичного песимізму» вченого.

Своєрідною противагою таких поглядів представників Краківської історичної школи були позиції вчених із наукового середовища Варшави, які здебільшого відкидали «власні провини» польського народу й намагались шукати причини проблем Польщі у ворожих діях зовнішніх сил, до яких вони зараховували і козацтво. Так О. Яблонівський наголошував, що у підсумку подій Хотинської війни «незмірно зросла гординя та сила козаків». Це у свою чергу породило у польських політичних колах бажання остаточно впокорити козаків. Втім, польських еліт утримувала від такого кроку присутність П. Сагайдачного на чолі козацтва. Однак смерть цього вправного політика, що вмів шукати порозуміння із владою Речі Посполитої, швидко відкрила перед правлячими групами таку можливість й полегшила її завдання. Виконати ці плани взявся С. Конєцпольський, що виступив проти запорожців на чолі із

Жмайлом [94, с. 214]. Супротив цій збройній акції польських військ О. Яблоновський характеризував як повстання проти Речі Посполитої й ще один прояв козацької «сваволі».

Інший знаковий варшавський історик – Т. Корзон – у дусі виразних антикозацьких поглядів та слідуючи за стереотипами польської шляхетської історіографії XVII ст. взагалі не брався шукати якогось пояснення козацьких виступів політичними, соціально-економічними чи релігійними чинниками, а бачив їх причину виключно у нібито бажанні козаків лише вбивати та грабувати. Так «гвалти» у Києві 1623 р., що завершилися вбивством київського вйта, він пояснював лише авантюрним характером козаків, що були спрагли кровопролиття, й не згадував про конфесійну основу конфлікту. Іншою причиною протистояння 1625 р. дослідник бачив у козацькій «сваволі», яка проявилась у їх морських походах 1624 – 1625 рр. на турецькі володіння. Таким чином у діяльності королівської комісії підкріпленої армією на чолі із гетьманом С. Коноцьпольським він бачив «можливістю лише збройною рукою» «відвернути військо запорізьке від ходіння на море й привернути їх до порядку та на користь Речі Посполитій» [110, с. 309]. Історик стверджував, що козаки постійно чинили «важкі злочини проти закону» й були невдячні за те, що їх буцімто обдарували «волею життя й вживанням свого майна», хоч і вони не були шляхтою [110, с. 310]. Доказом цього досліднику мали слугувати слова комісарів звернених до запорожців у яких звучали дані тези.

Відзначимо, що подібні підходи Т.Корзона по пошуку причин козацьких повстань й повного ним схвалення розправ над повстанцями піддав обґрунтованій критиці ще в 1890-х рр. корифей української історичної науки В. Антонович. Київський історик тоді висловив зауваження щодо підходів свого варшавського колеги у оцінках гайдамацьких рухів XVIII ст. й козацьких повстань XVII ст. Різноманітні судження про вроджену сутність козацтва та українського селянства як бузувирів, розбійників та чудовиськ, що лише бажали проливати кров усіх, хто був багатший, освіченіший чи кращий за них, а проведені проти них репресії були повністю справедливі й заслуговують лише

схвалення, В. Антонович називав дуже далекими від справжньої науки [212, с. 233]. Український вчений наголошував на необхідності шукати причини повстань у ситуації, що склалася у самій Речі Посполитій, де посилювався соціальний та економічний гніт, панувало безправ'я народних мас та релігійні переслідування.

Інший представник Варшавської історичної школи – В. Смоленський – також бачив причину повстання М. Жмайла у розгулі його «сваволі». Історик стверджував, що козацький очільник вів самостійну зовнішню політику, що проявлялося у його походах на Туреччину й дипломатичних контактах із Москвою та Кримом. У даному контексті він фактично повністю повторив тези висловлені ще Ю. Шуйським. Однак поруч із цим основний наголос він робив на нібито злочинах козаків на чолі із Жмайлом проти уже самих мешканців України, коли козацький очільник «грабував прикордонні воєводства, нарікаючи на утиски божих церков та стародавньої грецької релігії» [142, с. 200].

Не менш критично й упереджено бачив причину повстання 1625 р. Ф. Равіта-Гавронський. Як прояв такої «сваволі» козаків він називав перелік вимог які нібито козаки висунули тоді перед владою. Такими він називав вимогу «збільшити оплати із 40 до 100 тис., заспокоєння релігійної боротьби, повернення їм попередніх вольностей, а також приєднання Борисполя до маєтностей Трахтемирівського шпиталю, вимагали права стацій для усіх козацьких військ у всіх маєтках, де б їм подобалось, свободи служити «чужим панам» [138, с. 68]. Ці вимоги дослідник характеризував як «гарантію нового конфлікту». Подібно до інших істориків, ще однією причиною повстання Ф. Гавронський бачив самовільні морські походи козаків, а спроби покарати їх організаторів – приводом до козацьких виступів. У контекст небезпечної для Польщі діяльності козацтва дослідник вписував й союз між Січчю та кримським калгою Шагін Гіреєм. Він вважав, що «в особі татар козаки знаходили послідовних спільників у сваволі» [138, с. 70]. Таким чином у його баченні загрозовою була не лише антитурецька спрямованість такого союзу,

яка могла спровокувати нову війну з Портою, але й потенційна підготовка до спільного козацько-татарського виступу проти Речі Посполитої – «прецедент на майбутнє, який відкрив ворота для постійного втручання татар в польські справи» [138, с. 70]. Також, як вважав дослідник, у цей час, за посередництвом митрополита І. Борецького, козаки вступили у переговори із Москвою у результаті яких вони обіцяли «шукати покровительства в Москві» й уже на сеймі Речі Посполитої московські та козацькі посланці виступали із спільними вимогами припинити переслідування православних. Наслідком таких змов ворогів Польщі Ф. Гавронський бачив вибух насилля між православними та уніатами у Києві, у якому важливу роль відігравали козаки. Його дослідник бачив прологом до повстання М. Жмайла й наголошував, що «за плечима цих безладів стояв козацько-татарський союз» [138, с. 72].

Такі антикозацьких стереотипів, що походили із XVII ст. й побутували в польській історіографії на зламі XIX та XX ст., знайшли свій вплив й на позицію міжвоєнного дослідника історії Війська Запорізького В. Томкевича. Так він вважав, що усвідомлення козаками своєї сили та значимості, яке сформувалося у перші два десятиліття XVII ст., штовхало козаків до рішучої боротьби за розширення своїх прав, збільшення реєстру та оплати. Втім, їх дослідник характеризував як хаотичні, що мало у його візії демонструвати саму сутність козацтва як людей без чітких політичних, релігійних поглядів, етнічної свідомості й взагалі із низьким рівнем культури та організації. Також історик звертав увагу на «сваволю» козаків у їх починаннях на зовнішньополітичній арені – самостійних військових експедиціях, втручанні у міжусобну боротьбу в Кримському ханстві, а особливо у спробах їх дипломатичних контактів із Московією. Серед вимог королівських комісарів висунутих перед козаками В. Томкевич робив наголос лише на припиненні контактів між Військом Запорізьким та Московським царством, конкретним же кроком мало стати видання у руки гетьмана С. Конєцпольського «царських агентів» та усієї своєї переписки із царським урядом [177, с. 38]. На це козаки відповіли відмовою, що у свою чергу змусило польську сторону вжити силу для впокорення Січі.

Важливими для польських істориків у їх пошуках причин козацьких повстань, а зокрема й виступу 1625 р., були акценти на ролі у них чиннику релігійного конфлікту. У даному контексті слід відзначити, що дослідники здебільшого намагались зобразити протистояння між католицьким та православним населенням Речі Посполитої, та підтримку останніх козаками, не як наслідок обмеження релігійних свобод чи зростання нетолерантності у ставленні до церков, що не мали статусу державних, а як результат іноземних інтриг. Особливо активно такі ідеї розробляли історики, що симпатизували ультраправому руху націонал-демократів. Так вчені робили акценти на тому, що конфлікт в Україні посилювався не через втрату православ'ям свого офіційного статусу, а як наслідок втручання турецьких султанів, московських царів чи шведських королів за посередництвом Константинопольського патріархату. Зокрема на це звертав увагу В. Конопчинський, який вважав що після 1623 р. православне духовенство на чолі із митрополитом І. Борецьким та українське козацтво відмовлялося йти на будь які компроміси із уніатами й владою Речі Посполитої, адже надіялись на допомогу Москви й постійно виступали із проханнями взяти їх під свою опіку [103, с. 279]. Також вчений робив наголос на «зрадницькій поїздці луцького єпископа Ісака до Москви», що мало бути свідомою цією антидержавною діяльністю православ'я та козацтва, їх участі у змові ворогів Речі Посполитої, а отже й показувати як закономірною та справедливою усю збройну акцію проти Січі в 1625 р. Історик, оминаючи згадки про супровід королівської комісії 17-тисячним військом, стверджував, що комісари «даремно доводили вождеві реєстровців Жмайлу, що козакам добре ведеться, адже вони мають земельні маєтки й різноманітні свободи, лише не володіють шляхетським званням; даремно їм докоряли незліченними насильствами, зрадами та вибриками, навіть здійсненими над попами» [103, с. 279]. Козаки не бажали дослухатись до слів королівських посланців й просто ними знехтували, що у його баченні просто змусило С. Конецпольського застосувати силу.

Також на ролі релігійного чинника у вибуху повстання М. Жмайла вказував і К. Ходиніцький. Вчений вважав, що влада Речі Посполитої у цей час була вельми стурбована зростанням сили Війська Запорізького та його залучення до справи боротьби за права православної церкви. Так король Сигізмунд III у листі до королівських комісарів наказував їм «утримати козаків від втручання у справи релігії» й вони «мали припинити свої політичні інтриги під претекстом підтримки православної віри й припинити усі контакти із єпископами, котрі собі привласнили цей статус без королівської на те волі» [68, с. 459]. Влада, як відзначив вчений, скористалася послабленням козацтва внаслідок попередніх поразок, які вони зазнали від турків під час своїх походів на Чорне море, й вирішила «приступити до врегулювання козацького питання, що уже кілька років відкладалося, а також було піднято справу православ'я». Таким чином комісія на чолі із коронним гетьманом С. Конецпольським під час переговорів із гетьманом М. Жмайлом під Криловом закидала Війську Запорізькому приймання у себе осіб, «що називали себе патріархом єрусалимським і тих що називали себе турецькими та московськими царьками», а також закидала козакам, що вони «наперекір королівському праву встановлюють осіб на становища митрополитів і єпископів», а також за різноманітні «насилля» [68, с. 460]. Таким чином вимагали покарання винних у всіх цих випадках. На ці закиди козацтво дало відмову й просили, щоб король заспокоїв «стародавню релігію грецьку». Це все й призвело до збройного вирішення проблеми у боях біля Курукового озера.

Відзначимо, що в українській науці на роль релігійного чинника в повстанні 1625 р. звертав увагу зокрема С. Рудницький. Втім, окрім наведених різноманітних фактів зокрема у боротьбі проти уніатів у Києві на початку 1625 р., він відзначив що у правлячих колах козакам приписували й різноманітні вигадані злочини, як вбивство Й. Кунцевича в Полоцьку [299, с. 8].

М. Антонув вказував, що правлячі кола Речі Посполитої бачили лише варіант примушення козаків прийняти їх вимоги під погрозою застосувати збройну силу. Саме тому для своєрідного підкріплення королівської комісії

було висунуто й регулярні війська, що мали стати вирішальним аргументом польської сторони у їх козацькій політиці. Однак у 1623 р. гетьману С. Конецпольському не вдалося реалізувати такі наміри, адже йому довелося використати коронні війська для протидії татарським нападам у цей та наступний 1624 рік. Також й козаки не перейшли тоді до рішучої збройного виступу, адже усі свої сили направили на допомогу татарському калзі Шагін Гірею у його боротьбі за владу у Криму. Однак уже в 1625 р. польська влада взялась за реалізацію своїх попередніх задумів. В змалюванні М. Антонува показана розгорнута картина міліарних приготувань польської сторони й цим вчений вказував, що влада не шукала консенсусу через взаємні поступки, а лише хотіла безкомпромісної реалізації своєї позиції й на цьому шляху надавала перевагу збройному вирішенню проблеми. Історик відзначив, що скликаючи комісію до вирішення питання Війська Запорізького сейм бачив єдину запоруку її ефективності у військовому супроводі [54, с. 4]. Слід відзначити, що наводячи конкретні факти небажання польської сторони вести реальні переговори, а лише погрозами чи застосуванням зброї досягнути свого, М. Антонув сам не робив таких висновки. Подібне твердження вченого могло б у його праці небажано підважити образ Речі Посполитої як толерантної держави, де панували діячі, які керувались високими моральними та цивілізаційними цінностями, а не особи що дбали про вузькі інтереси свого стану й не мислили широкими категоріями гуманності й далекосяжними інтересами загального блага. Натомість історик звертав увагу на зовнішньополітичний бік приготувань Речі Посполитої до розв'язання «козацького питання». Він вказував, що небезпеку для польських сил становили татари, яким недавно допомагали запорожці й тапер могли підтримати уже Військо Запорізьке у його боротьбі. Також й сама Османська імперія могла скористатися із внутрішнього конфлікту й відкрити новий фронт бойових дій. Для уникнення такого розвитку подій С. Конецпольський вислав посланців до хана та султана, щоб запевнити собі їх нейтралітет [54, с. 10-11].

Польські історики у своїх дослідженнях зобразили й розгортання збройної акції армії Речі Посполитої проти Війська Запорізького у 1625 р. і його дій у відповідь. У змалюванні М. Бобжинського повстання М. Жмайла показано фактично релігійною боротьбою між православними та католиками. Вчений у своїй короткій згадці про ці події 1625 р. наголошував, що Жмайло оголосив себе борцем за інтереси православної церкви від польських зазіхань. Історик лише відзначив, що польська сторона змушена була збройно протидіяти повстанцям й через криваві битви коронний гетьман С. Конецпольський зміг приборкати козаків, результатом чого стало обмеження чисельності Війська Запорізького до реєстру в 6 тис. козаків, очолювати яких мав лояльний М. Дорошенко[61, с. 161].

Доволі короткий опис військових дій у боротьбі між козаками та коронним військом у 1625 р. подав Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник вказував, що у С. Конецпольського було недостатньо сил для боротьби проти Війська Запорізького, адже у його розпорядженні було лише 8 тис. армія й він змушений був зволікати із початком наступальних дій до моменту накопичення підмоги із місцевої шляхти. Також історик відзначив, що реєстрові козаки відмовились підтримати жодну із сторін. Ф. Гавронський, щоб показати козаків як підступного, але насправді доволі боягузливого, суперника, робив наголос на затягуванні козаками переговорів у час, коли вони також збирали свої сили. Остаточою отримавши відмову М. Жмайла зменшити Військо Запорізьке та припинити селитися поза межами королівщин, С. Конецпольський, що уже зібрав 20 тис. війська, розпочав наступ. Першою перемогою коронної армії вчений бачив бій над р. Цибульником, де поляки з різних боків вдарили на козацький табір й змусили Жмайла відступити до Курукового озера. Фінал військової кампанії він описував як «здобуття поляками однієї позиції за іншою», однак при цьому все ж згадав, що лише важкі умови зимової кампанії змусили козаків прийняти польські вимоги, натомість збройної перемоги С. Конецпольський таки не здобув [138, с. 73].

Найбільш розгорнутий опис бойових дій під час повстання 1625 р. залишив Т. Корзон, що спеціально висвітлив їх у ході своїх військово-історичних досліджень. Вчений, який традиційно для представників Варшавської історичної школи прославляв польських полководців, намагався показати гуманність польської сторони, й наголошував, що розпочавши бойові дії проти козаків гетьман С. Конецпольський постійно «лагідно та ввічливо» закликав їх прийняти вимоги королівських комісарів. Однак у його змалюванні козаки не прийняли цієї щирості й «виступили в поле», що заставило гетьмана вдатись до застосування сили. Попри такі акценти історик через наведені факти зобразив такі події, що розгорталися саме як напади польських військ на окремі загони козаків, а ці ж у відповідь лише оборонялися, пропонували перемир'я й вирішення конфлікту на переговорах із М. Жмайлом. Однак усі такі дії козаків історик, що бажав зобразити агресором саме січовиків характеризував як військово хитрість й вважав, що запорожці очікували допомоги із боку татар на чолі із Шагін Гіреєм. Не отримавши її, Жмайло таки відмовився виконати вимоги комісарів, що підштовхнуло Конецпольського до наступу. При описі боїв проти повстанців Т. Корзон безкритично повторював свідчення польських джерел XVII ст. й вказував, що козаків було «20 а може й до 40 тисяч», а їх втрати в лише одному бою над р. Цибульником оцінював у 8 тис. вбитих. Описуючи відступ козацького табору до Курукового озера дослідник стверджував, що повстанці у боях проти 1,5 тис. загону Станіслава Потоцького двічі втратили по 2 тис. козаків. Попри такі доволі традиційні для польської історіографії XIX та початку XX ст. акценти на нібито неймовірно великі втрати Війська Запорізького, Т. Корзон таки змалював успішні оборонні дії козаків й відсутність у С. Конецпольського більших успіхів. Зокрема вчений змушений був визнати, що відступ повстанців відбувся вдало й новий табір М. Жмайло заклав біля Курукового озера на таких вигідних для нього позиціях, що польська сторона повністю занехаяла спроб його штурму. Лише обстріл з гармат, як вказував історик, змусив козаків «вимагати милосердя й вислати посланців на переговори» [110, с. 311].

Коротко, але з подібними акцентами, змалював події боротьби між повстанцями та коронними військами уже В. Томкевич у своїх дослідженнях 1930-х рр. Вчений відзначив, що після невдалих переговорів, козаки вдалися до втечі й польські війська змушені були їх переслідувати. Їм вдалося оточити повстанський табір над р. Кременчуком, де запорожці, за його оцінками, понесли значні втрати. Така рішуча і переможна, у баченні дослідника, позиція гетьмана С. Конецпольського принесла йому успіх. Результатом боротьби В. Томкевич бачив примушення повстанців до переговорів й їх згоду прийняти запропонований польською стороною договір [177, с. 38].

Найбільш науково зваженим образ подій повстання 1625 р. подав у своєму дослідженні М. Антонува. Однак історик ставив собі за мету висвітлити лише події початкового етапу конфлікту й переговорів між ворогуючими сторонами, тому залишив нам лише опис перших бойових зіткнень. На відміну від більшості польських науковців, що наголошували на конфронтаційній позиції козацтва, що лише посилювалося й вдавалось до все нових збройних акцій, вчений відзначив, що Військо Запорізьке не мало наміру виступати проти коронних військ. За його оцінками козацтво взагалі було тоді не готове до боротьби, адже зазнало втрат під час морського походу 1625 р., а значна їх частина тоді приймала участь у іншій такій експедиції. Наступаючою стороною М. Антонув показав коронні війська, яким належала ініціатива у початку усього цього збройного протистояння. Історик вказав, що окремі групи козаків взагалі уникали боїв й намагались лише відступити перед наближенням військ С. Конецпольського. Подібно й М. Жмайла науковець оцінив як командуючого, що постійно зволікав й цим втратив ініціативу. Варто відзначити, що його М. Антонув характеризував як особу до цього невідому, а тому й можливо без більшого досвіду командування, що й не міг похвалитися якимись перемогами. Науковець стверджував, що спроби козаків згуртувати свої сили підштовхнули С. Конецпольського напасти на них [54, с. 14].

Доволі неоднозначними у польській історіографії були характеристики результатів переговорів на Куруковому озері та оцінки досягнутих там

домовленостей. Так О. Яблоновський, що у своїй історії України постійно робив акценти на видатній цивілізаторській ролі польської колонізації Наддніпрянщини, робив наголос на приборканні козацтва, яке нібито перешкоджало мирному освоєнню краю. Так він вказував, що обмеження реєстру до 6 тис. змушувало усіх «виписників повернутись до спокійних занять під владою старост та панів» [94, с. 214]. Таким чином, у його баченні, польська влада сприяла перетворенню напівкочових, зацікавлених лише у грабунку та війні, козаків на мирних землеробів, не згадуючи про їх фактичне перетворення у безправних кріпаків у маєтках магнатів. Доволі зважено О. Яблоновський вказував, що попри визначені у домовленостях умови, які могли б призупинити вибух нових збройних конфліктів, правлячі еліти та козаки мали обмежені можливості їх виконати й не завжди бажали це робити. Зокрема вчений закидав владі Речі Посполитої непослідовність між встановленням жорстких меж реєстру й реальними її діями щодо закликів якомога більшої кількості людей вступати у шерехи козацтва на службі у війні проти Швеції [94, с. 214].

У баченні Т. Корзона, який постійно намагався показати С. Конєцпольського поміркованим політиком, що керувався гуманними цінностями та високими ідеалами, Куруківська угода поставала як вигідна для козацтва. Серед таких її умов, які повстанці змогли «випросити» у гетьмана, історик називав збільшення реєстру до 6 тис. та «викреслення пункту про видачу ватажків». Свідченням досягнутого компромісу вчений бачив скинення із «старшинства» Марка Жмайла та вибір на його місце Михайла Дорошенка. У підсумку науковець вказував, що усі наступні кроки по укладенню списку реєстрових козаків та затвердженню договору сеймом пройшли швидко та успішно й «насправді наступили заспокоєння України, активізувалася колонізаційна праця, множились нові міста» [110, с. 311-312].

Учень Т. Корзона В. Конопчинський також, слідом за своїм вчителем, позитивно оцінював Куруківську угоду. Так він вважав, що тоді владі Речі Посполитої вдалося взяти козацтво під свій контроль та використовувати його на свою користь. Особливе значення історик надавав персональним змінам у

керівництві Військом Запорізьким, коли схильних до бунтів січових лідерів було замінено на лояльних осіб на чолі із М. Дорошенком [103, с. 280].

Доволі скептичним в оцінках Куруківської угоди був Ф. Равіта-Гавронський, який був прихильником не домовленостей із козаками, а рішучої силової розправи над ними. Дослідник бачив у цих подіях «одну із чисельних збройних перемог, але відсутності перемоги над духом козацької сваволі» [138, с. 73]. Це він пояснював тим, що хоча із реєстру й було виключено «усіх прийшлих осіб, що склали найбільш авантюрну та неспокійну стихію», але не було вирішено що із ними робити. Цих людей, яких Ф. Гавронський нараховував на 40 тис., він характеризував як «найбільш відчайдушних готових на все, вихованих у сваволі та серед грабежів» [138, с. 74]. У підсумку він стверджував, що Куруківські домовленості лише породили розкол серед козацтва на «два війська – реєстрове та вільне, що криво одні на одних дивилися». Це у свою чергу лише поглиблювало взаємну ненависть між мешканцями України, яка ставала причиною наступних збройних конфліктів.

У ключі ідеології прихильників табору Ю. Пілсудського, що звертали увагу на потребу спільної роботи усіх народів на благо «спільної батьківщини Речі Посполитої» намагався розглядати Куруківську угоду В. Томкевич. Так він бачив її важливою подією у спробах реорганізації козацтва відповідно до служби на користь Речі Посполитої. Вчений вважав, що із реєстрового війська тоді фактично було утворено прикордонну варту від татар, на чолі із підпорядкованим коронному гетьману «старшим» й старшиною, яких докладно підбирав сам С. Конєцпольський. Також історик звернув увагу на специфіці становища козаків, що не потрапили у реєстр – «випищиків, яких він нараховував на бл. 45 тис. Дослідник вважав, що з них було сформовано своєрідний військовий «резерв», члени якого тепер склали окрему соціальну групу т.зв. «непослушних людей» на яких не покладалось обов'язків «послушенства» тобто панщини [177, с. 39]. Однак таким особливим статусом вони могли користуватися лише на теренах королівщин. У свою чергу небажання шляхти бачити серед мешканців їх земель таких «непослушних»

осіб та загроза перетворення там випищиків у кріпаків, змушувала їх покидати власні землі у межах приватних маєтків й переселятись у королівщини, де не завжди їм знаходилося місце [181, с. 108]. У підсумку В. Томкевич стверджував, що умови Куруківського договору породили появу величезного пласту незадоволених козаків, які, не потрапивши у реєстр, втікали на Січ. Там почав «формувався резерв козацтва, який не мав що втрачати, але був готовий шукати легкої здобичі». Через це січове братство «стало опорою та надією усіх буремних намірів» [177, с. 40], моральним авторитетом серед населення, на протигагу реєстровим козакам, яких тепер сприймали зрадниками козацької справи.

Не менше цікавила польських дослідників історія козацького повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила, у змалюванні якого у історіографії спостерігається як повторення багатьох підходів по зображенню подій попереднього повстання 1625 р., так і чимало нових ракурсів спостереження та спроб його оцінити із врахуванням специфіки еволюції історичного процесу.

Короткі згадки про повстання Т. Федоровича (Трясила) залишили у своїх працях представники Краківської історичної школи. Так Ю. Шуйський показував козацьке повстання 1630 р. у широкому контексті міжнародної політики цього періоду, зокрема у відносинах із Кримським ханством та Османською імперією. Вчений стверджував, що Польща, через війну претендентів на престол, мала чудовий шанс взяти під свій контроль Крим, а у 1629 р. здобула перемогу над татарами у битві під Монастириськами. Однак вчений вважав, що вона була змарнована подіями наступного козацького повстання [167, с. 264]. Короткі замітки про повстання 1630 року вміщені у працях А. Левицького. Зазначаючи про виступ під проводом Трясила історик стверджував, що він був придушений гетьманом Конецпольським. Втім, він відзначив, що документи, які мали регулювати становище козаків після повстання, були їм нав'язані польською владою силою й «стали причиною нових бунтів» [125, с. 235].

Причину повстання 1630 р. М. Бобжинський бачив у тому, що ні козацька, ні польська сторони «не вмiли» дотримуватися попереднiх договорiв, а саме пунктiв угоди 1625 р. Висвiтлюючи конкретнi подiї, якi призвели до вибуху нового конфлiкту, вiн називав «суворi дiї Конецпольського та впровадження на Україну польських вiйськ». Саме це на його думку викликало нове повстання, яке переросло у «жахливi, смертоноснi бої». Оцiнюючи таке розгортання подiй iсторик зазначив, що для польської науки висвiтлення їх є вельми дражливим й викликає бажання їх замовчувати, адже вони не мають у собi жодного слiду хвалебних iсторичних вчинкiв, якими б варто гордитися. Так вiн наголошував, що про польсько-козацьку боротьбу «радi би польськi iсторики промовчати, чiтко вiдчуваючи, що перемоги здобутi над козаками не приносили народовi слави, як i не давали державi користей» [61, с. 161].

Представники варшавського наукового середовища намагалися показати повстання Трясила як один iз модельних прикладiв анархiчного, варварського та мотивованого спрагою вiйн бунту козацтва. Так А. Яблоновський показував повстання 1630 р. як у значнiй мiрi протистояння конструктивної частини козацтва, що вiрно служила високим iдеалам Речi Посполитої, та бунтiвних войовничих мас, що керувалися лише iнстинктами. Однак помiркованi козаки, на чолi з Грицьком Чорним, були занадто слабкi. Командуючий козакiв не зміг запанувати над їх бунтiвною вдачею, «його вороги вибрали собi очiльником Тараса Трясила, а його пiдступно вбили й виступили проти коронного вiйська». С. Конецпольському, як зазначав iсторик, довелося втрутитись у цю криваву вакханалiю й знову силою втихомирювати бунтiвникiв. Так пiд Переяславом йому вдалося «привести до послуху [козакiв. – Р. Б.] й змусити прийняти умови Курукiвської угоди, лише пiднявши реєстр до 8 тис.» [94, с. 214].

Т. Корзон видiляв козацьке повстання 1630 року, як таке, що вiд попереднiх вiдрiзнялося своїм релiгiйним забарвленням. Iсторик стверджував, що «простолюд та козакiв заслiплювала теологiчна ненависть (*odium theologicum*) православних до унiатiв та латинникiв» [110, с. 313]. У цьому вiн звинувачував митрополита Iова Борецького, що виступав проти

міжконфесійного порозуміння і підігривав такі настрої у суспільстві. Додатковим фактором дослідник називав розповсюдження духовенством чуток нібито поляки планують на Великдень 1630 р. винищити усіх русинів, які не приймуть католицьку віру і що митрополит, через це, уже втік з Києва.

Продовжили подібно, як і представники Варшавської історичної школи, розглядати повстання 1630 р. й нове покоління краківських істориків, що відійшли від тез старшого покоління своїх колег й критикували постулати Краківської історичної школи. Так В. Собеський вважав фактор загострення міжконфесійної боротьби на українських землях ключовим у вибуху нового повстання, приводом до якого стала передислокація коронних військ із Прибалтики на Наддніпрянщину й «попи доливали масла в вогонь проголошуючи, що Конецпольський привів війська щоб весною перебити усіх православних» [92, с. 244].

До подібних акцентів, що і Т. Корзон, звертався в підходах до розгляду причин повстання 1630 р. і його учень – професор краківського університету В. Конопчинський. Так в своїх працях міжвоєнного періоду він вказував, що повстання спровокували звинувачення єзуїтом Бембусом константинопольського патріарха у «крипто-кальвінізмі», що були виголошені на соборі уніатського та православного духовенства у Львові в 1629 р. Іншим фактором, що, як вказував дослідник, здійснював «прикре та болюче враження», було повернення кварцяних військ Конецпольського на українські землі. Це призвало до розповсюдження «попами» чуток, що «тепер латинники в пень виріжуть усіх православних» [103, с. 280].

Цікаві спостереження над подіями 1630 р. зробив дослідник історії православної церкви в Речі Посполитій Я. Волінський. Вчений розділяв вибух повстання на чолі із Тарасом Трясилом та боротьбу за права православних. Вчений вважав, що лише після початку збройного виступу «до вождя заколоту чимдуж поспішили посланці православного духовенства, заохочуючи його до боротьби за права та свободи козаччини й одночасно кидали гасло «заспокоєння грецької релігії» за його, Тараса, допомогою» [193, с. 87].

Піддавшись таким закликам очільник козаків і справді «помістив на знамені повстання, що підіймалося, пункт про оборону православної церкви» й через це надав своєму виступу проти Речі Посполитої ширшої ідейної основи, яка далеко виходила поза межі станових інтересів козаків. Однак вчений все ж зазначав, що релігійний чинник мав надзвичайно велике значення для розпалювання повстанських настроїв серед населення України. Він вказував, що напередодні повстання православним духовенством велася активна агітація проти церковної унії. Тоді нижчі церковні ієрархи використали розташування коронних військ на українських землях, для поширення чутки, що польська армія спроваджена у ці краї для повного винищення православної віри та козацтва. Таким чином, як вважав історик, «зручно поєднувалось справу збереження козацтва із забезпеченням існування православ'я» [193, с. 87].

Ідучи в загальних оцінках характеру повстання на чолі із Тарасом Трясилом за висновками своїх попередників В. Томкевич стверджував, що цей збройний конфлікт було першим, який розгортався під релігійними гаслами. Історик стверджував, що із початком збройного виступу православне духовенство звернулося до козацтва із закликом виступити в обороні віри. Така ідея була підтримана Трясилом, який, задля зміцнення авторитету повстанців та розширення суспільної бази підтримки свого виступу, охоче взявся до «релігійної війни». Гасла виступу на захист православ'я, як наголошував вчений, сприяли значному напливу добровольців у повстанські шерехи із числа селянства та міщан [177, с. 40].

У своєму спеціальному дослідженні, присвяченому подіям повстання 1630 р., слідуючи за припущеннями висловленими ще П. Кулішем, В. Томкевич схилився до думки, що козацтво само вдалося висувати гасла захисту православної віри, адже бачило великий запит у суспільстві на такі дії. Також вчений, вивчаючи усе коло світських та духовних українських можновладців, виключив із переліку осіб, які б могли пропагувати ідею релігійної війни, ледь не усю шляхту та церковних ієрархів. Серед можливих причетних до подібних дій він бачив лише лубенського владику Ісаю Копинського, що був найбільш

гострим противником релігійного порозуміння, та «неосілу шляхту, яка не мала що втрачати» [181, с. 111].

У своєму загальному популярному нарисі історії козацтва В. Томкевич зображав головною причиною повстання 1630 року незадоволення козаків-випищиків умовами Куруківської угоди. Окрім небажання козаків ставати підданими королівських старост, їх незадоволення викликало виокремлення реєстровців в особливу групу, яких вони вважали зрадниками своїх станових інтересів. Історик наголошував на поглибленні конфлікту між обома частинами козацтва і буквальному бажанні випищиків знищити реєстровців. Саме такі обставини і започаткували виступ 1630 р., коли за наказом Трясила було викрадено і в жорстокий спосіб вбито командуючого реєстрових козаків Григорія Чорного. Під час самого повстання, як вказував В. Томкевич, боротьба повстанців проти реєстрових козаків, що після втрати командирів у більшості перейшли на їх бік, не припинилась. Вчений стверджував, що однією із основних вимог Трясила перед королівською владою була видача «зрадників», які залишалися вірні владі Речі Посполитої [177, с. 41].

Слід звернути увагу, що у своїх вузько направлених дослідженнях окремих подій з історії козацтва, як зокрема й у праці присвяченій повстанню 1630 р., яка вийшла у світ в 1930 р., В. Томкевич подавав збалансовану наукову картину історичних процесів, уникаючи різноманітних емоційних шаблонів. Натомість у своїй загальній праці з історії козацтва, що вийшла друком в 1939 р., він часто транслював різноманітні анти козацькі стереотипи. Можемо припустити, що дослідник міг слідувати за трендом наростання серед польських мас антиукраїнської пропаганди, що посилювалась від початку 1930-х рр. й досягла значного рівня напередодні Другої світової війни. У спеціалізованих дослідженнях, які були спрямовані здебільшого до читачів у науковому середовищі, В. Томкевич намагався дотримуватися наукової об'єктивності та чітко слідувати за фактами. Однак уже в популярних нарисах, читачами яких мали бути широкі прошарки польського соціуму, він відображав традиційні

польські патріотичні підходи до висвітлення подій та повторював популярні історичні міфи, що закріпились у історичній свідомості польського народу.

Для вивчення історіографічного образу повстання 1630 р. важливим є співставлення різноманітних описів конкретних подій розгортання збройного конфлікту, які знайшли своє відображення у працях польських дослідників, що дозволяє простежити їх еволюцію та взаємовпливи.

Подаючи короткий опис військових дій під час повстання 1630 р. Ю. Шуйський стверджував, що після вбивства «коронного отамана Грицька» козаки здійснили похід на території, де розташовувались на зимових лежах польські війська. Там вони здійснили масову різанину, яка, за твердженнями дослідника, носить назву «Тарасової ночі» [167, с. 264]. У своїх згадках про вирішальні бої повстання 1630 р. Ю. Шуйський звертався до коротких характеристик Переяславської битви. Вчений вважав, що гетьману С. Конецпольському вдалося у ній погамувати повстанців. Втім він зазначав, що в одній цій битві полягло більше польського війська ніж у всій війні проти Пруссії в 1630 р. [167, с. 265].

Ледь не дослівно за Ю. Шуйським повторював його тези про розгортання повстання 1630 р. варшавський історик В. Смоленський. Так він вказував, що виступ розпочався із вбивства козаками «королівського отамана Грицька», після чого «у польському війську, що розташовувалось на зимових лежах, вчинили різанину, названу від імені очільника бунтівників «ніччю Тараса» [142, с. 200]. У відповідь на такі дії гетьман С. Конецпольський «знову побив їх під Переяславом, але цей погром окупив великими втратами в людях».

Досліджуючи військові дії між силами Речі Посполитої та козацтва в 1630 р. Т. Корзон стверджував, що повстанці вирушили із Чортомлицької Січі «до городової України» під приводом захисту православного населення від різанини, яку начебто поляки планували провести весною цього ж року. Вчений у своєму описі подій повністю оминув військові дії повстанців проти коронних військ, що розташовувались на Правобережжі, й вказав, що вони відразу направились під Переяслав [110, с. 313]. Історик зосередився виключно на боях

під Переяславом, які все ж висвітлив доволі поверхово і не без тенденційних акцентів та висновків. Усі ці події, які він згідно із літературними віяннями назвав «Тарасовою ніччю», вчений охарактеризував як різанину, винуватцем якої був Трясило. Втім, даючи такі характеристики історик навпаки робив наголос на буцімто однозначній перемозі коронних військ. У таких своїх висновках польський історик відкликався до думки П. Куліша, що нібито «повалив ці фантазії [про розгром поляків – Р. Б.], документами довівши, що Конецпольський з 8 тис. жовнірів облягав 37-тисячне козацьке військо протягом 3 тижнів й змусив його до покірної капітуляції» [110, с. 314].

Подібно описував розгортання повстання й історик із кола націонал-демократів В. Собеський. Він вважав, що на заклик Т. Трясила (Федоровича) зібралися козаки, що після вбивства вірного Польщі Грицька Чорного, «Здійснили криваву Тарасову ніч – різанину дрібних польських загонів розташованих на кресах й кинулись на шляхетські двори» [92, с. 245]. У цей же час козаки підтримували контакти із Москвою. Це все змусило С. Конецпольського, якому король «радив чинити лагідно», приступив до більш рішучих дій. У змалюванні В. Собеського відсутні згадки про великі втрати й неоднозначні для польської сторони результати боїв й все висвітлено як однозначний тріумф коронного гетьмана. Так історик вказував, що переправившись через Дніпро обліг під Переяславом козацький табір й через 3 тижні змусив повстанців «просити пробачення» й скинути із гетьманства Трясила.

У дусі польських істориків, що, починаючи від представників Варшавської історичної школи й у подальшому у працях дослідників симпатизуючи рухові націонал-демократів, часто намагались змалювати масштабні змови ворогів польського народу, які буцімто постійно плели свої змови проти Польщі, змалював повстання Т. Трясила В. Конопчинський. Так він вказував, що в кінці лютого 1630 р. «козацькі змовники стягнули свої загони до свіжо вибраного отамана Тараса Федоровича». Ці сили потаємно напали на польські коронні війська та шляхетські двори й по всій Україні вчинили масову різанину в

«криваву Тарасову ніч 1 червня 1630 р.». Дослідник зазначав, що реєстрові козаки, яких Польща намагалася настановити на шлях конструктивної служби державі, відразу у своїй більшості підтримали повстання. При цьому історик вказував, що повстало 2/3 реєстровців, а загальне число повсталих козаків сягало 40 тис. Повстанці відразу висунули перед владою максимальні вимоги необмеженого реєстру. Така самовпевненість козаків, як стверджував дослідника, була зумовлена вірою у підтримці із боку Москви. Проти такої кількості повстанців гетьман Конецпольський міг виставити лише 6 тис. кварцяного війська та 2 тис. вірних йому реєстровців. Усіх їх, як вважав історик, польський головнокомандувач «вмів чудово і без суворості використати», адже король, як стверджував дослідник, заборонив вимагати від повстанців видати їх ватажків [103, с. 280]. В описі бойових дій під Переяславом, В. Конопчинський стверджував, що коронний гетьман обліг козацький табір й за 3 тижні таких дій змусив повстанців прийняти нову угоду. Таким чином у його описі подій не знайшлося місця жодним згадкам про козацькі перемоги, а дії польських військ змальовані як тріумф поміркованої м'якої сили далекоглядних та гуманних польських політиків над хаотичною козацькою кровожерливістю. Таким чином на зображенні В. Конопчинським подій 1630 р. відобразились націоналістичні підходи прибічників польського політичного руху націонал-демократів, що часто конструювали патріотичний міф Першої Речі Посполитої як країни польських героїв та носіїв високих цінностей.

Докладну наукову картину розгортання військових дій у 1630 р. подав В. Томкевич у своєму спеціальному дослідженні повстання Т. Трясила. Так він в деталях змалював дії повстанських сил на Правобережжі у боротьбі проти кварцяних військ в районі Корсуня. Історик змалював успіхи дій проти окремих польських підрозділів й пояснював невдачі останніх відсутністю належного командування й невідповідністю до масштабних військових дій. Цікаво, що історик відзначив жорстокість обох воюючих сил, що на шляху винищували усі поселення, де мешканці підтримували цю або іншу сторону. Тут дослідник

намагався звернути увагу на репресії випищиків над сім'ями реєстрових козаків, що проживали в околиці [181, с. 116]. Аналізуючи тактику та стратегію обох армій В. Томкевич наголошував, що зосередження усього командування в руках прибулого у район бойових дій Миколи Потоцького привела до зміни у діях сторін коли козаки припинили переслідування коронних військ й повернули на схід, до Дніпра плануючи переправитись на Лівобережжя, натомість коронні війська рушили вслід за ними. Втім, особливо відзначив науковець прославленого у польській історичній та науковій літературі як одного із найвидатніших польських державних мужів та полководців гетьмана С. Конецпольського, що перейняв на себе командування коронними військами уже на заключному етапі протистояння – в боях під Переяславом. У даному контексті слід відзначити, що у своїй пізнішій популярно-науковій історії козацтва В. Томкевич оцінював кроки Т. Трясили пов'язані із перенесенням військових дій на Лівобережжя як військову хитрість зумовлену бажанням заманити польські війська подалі від своїх тилів й підставити їх під удар московської армії, яку він закликав на допомогу своїми обіцянками передати у підданство царя усе Задніпров'я. Однак Конецпольський перервав такі їх контакти й обложивши табір повстанців під Переяславом [177, с. 41].

Цікавою для аналізу дослідницького інструментарію В. Томкевича є його характеристику історичних джерел, у яких містилась інформація про три тижні боїв під Переяславом. Відзначимо, що у висновках дослідника прослідковується певна тенденційність у підході, коли особливою недовірою він ставився саме до українських та московських джерел, які показували значні масштаби поразки польської сторони. Найбільшої його критики зазнав Львівський літопис, свідчення якого, хоч і охарактеризовані істориком як найбільш детальні, він називав як невірогідні. Також науковець засумнівався у свідченнях московського агента Гладкого, який, хоч і цілий час перебував у центрі подій (у таборі повстанців), але, як зазначав Томкевич, «черпав свої відомості виключно з розповідей козаків» [181, с. 118]. Слід звернути увагу, що дослідник відкидаючи свідчення джерел, що вказували на значні втрати

коронних військ, водночас в інших місцях повністю довіряв польським джерелам, які навіть у невеликих локальних сутичках постійно рахували вбитих повстанців на багато тисяч [181, с. 117]. Навіть реляції свідків подій з польської сторони, що доносили про них до Варшави й розповідали про значні втрати коронної армії, Томкевич характеризував як «занадто однобокі, адже беруть до уваги лише польські втрати» [181, с. 118]. Також історик намагався применшити поразки у різних боях, вказуючи, що у приватних листах С. Конєцпольський про них не згадує. Втім, за відсутності більш докладних свідчень польських джерел, В. Томкевич змушений був визнати, що втрати коронних військ мусіли бути значними, адже у Варшаві звіти гетьмана приховали від розголошення й цитуючи джерело вказати, що у польській армії «окрім рядових жовнірів, шляхетних лицарів загинуло більше ніж за цілу пруську війну» [181, с. 123].

В описі подій, що слідували за битвою під Переяславом Т. Корзон взагалі у своєму докладному дослідженні «Історія війна та війська в Польщі» оминув факт укладення нової угоди між козацтвом та владою Речі Посполитої. Усе це дослідник подав, як акт милості гетьмана С. Конєцпольського над переможеними повстанцями. Не наводячи жодних умов порозуміння, він лише відзначив «шляхетний вчинок» польського головнокомандуючого, який «нікого не карав», а лише затримав в арешті Т. Трясила до вирішення його долі королем. Однак уже в іншій своїй праці – «Історія Польщі» – Т. Корзон стверджував, що Трясила було страчено за повстання проти Речі Посполитої [111, с. 158].

В. Собеський бачив в Переяславській угоді фактичне повторення умов Куруківського договору й робив наголос на пунктах, які у його баченні мали вказувати на поразку повстання. Такими він називав видачу повстанцями своїх очільників, долю яких мав вирішити сейм, переказ С. Конєцпольському усіх гармат та захоплених козаками полонених, й призначення ним нового козацького «старшого» Тимона Михайловича. Як акт ласки коронного гетьмана він визначав збільшення реєстру на 2 тис. осіб. В загальних оцінках

домовленостей представник т.зв. «нової Краківської історичної школи» звертався до характеристик шанованого багатьма польськими інтелектуалами за свої скептичні до козаків погляди П. Куліша, який визначав польську сторону як носія гуманних цінностей. Так він цитував українського дослідника, який казав, що дані події показали, «що польські пани є людьми, а не левами й тиграми» [246, с. 389].

Переяславську угоду 1630 р. В. Конопчинський бачив наслідком продуманої та толерантної політики гетьмана С. Конецпольського, якому такими діями «вдалося не допустити в Україні до Жовтих Вод, а також до вибуху загального повстання, яке готувала пропаганда попів» [103, с. 280]. Такими поміркованими позиціями польської сторони дослідник називав умови договору за якими «розбійницьких ватажків повинні були вислати на сейм, повернути полонених та гармати, а реєстр встановити на 8 тис.».

Висвітлюючи переговори повстанців із С. Конецпольським В. Томкевич подав розгорнутий опис вимог коронного гетьмана, що, попри важке становище коронних військ, вирізнялися непримиренними позиціями. Зокрема гетьман вимагав видати Трясила; повністю зберегти усі пункти Куруківської угоди; знищити човни та покарати усіх, хто здійснює морські походи; встановити очільником козацтва призначену гетьманом особу; компенсувати усе втрачене реєстровими і коронним військом майно; усі козаки, що не потрапили до реєстру, мали відразу розійтися по домівках [181, с. 121]. У відповідь повстанці відмовились видавати своїх очільників; Куруківську угоду оголошували такою, що була нав'язана їм силою і тепер самі хочуть укласти реєстр і вибрати собі очільників; повернути здобич відмовлялися, бо також зазнали матеріальних втрат. Натомість з реєстровими козаками повстанці обіцяли помириться, а у вибуху війни звинувачували Грицька Чорного та чутки про кривди над православною вірою [181, с.122].

В. Томкевич вважав, що козаки легковажно поставились до Переяславського договору й не були налаштовані виконувати його. Він зазначав, що присягу на його тексті склали лише козацький гетьман Тиміш

Михайлович та канівський полковник Левко Бут, «решта ж жартом обійшла присягу й розійшлася по домівках» [181, с. 125]. Відразу після цих подій козаки почали скликати чорні ради й відмовлялися визнавати владу нав'язаного їм, лояльного Короні, командуючого.

Оцінюючи Переяславську угоду В. Томкевич вважав її «номінальним повторенням Куруківської, але фактично перемогою козаків» [177, с. 41]. Також він характеризував її як «більш паперову, ніж усі договори, які уклались до того часу» [181, с. 125]. Вчений зазначав, що гетьман Конецпольський не міг змінити затверджені сеймом умови договору 1625 року, тому збільшення реєстру на 2 тис. обіцяв лише від власного імені. У цю кількість мали ввійти саме учасники повстання, що означало не лише їх повну амністію, але й здобуття усього бажаного – тобто свого фінансування. Ці умови сейм не затвердив, назвавши угоду комедією. Тоді ж і сам С. Конецпольський висловився проти збільшення кількості реєстрових й виступав за заспокоєння напруженої ситуації на українських землях через поступки на користь православної церкви. Також гетьман зазначив, що для погамування козацтва необхідно позбавити їх власного командування («старшого») й підпорядкувати владі місцевих старост. В результаті сейм 1631 р. не виконав обіцянок Конецпольського й не збільшив реєстр. Однак вже на початку 1632 р. козаки звернулися до влади Речі Посполитої із петицією, що не можуть поміститися в кількість 6 тис., тому змушені збільшити кількість реєстрових до 8 тис. [181, с. 128]. На такий доконаний факт Сигізмунд III змушений був погодитись, бажаючи здобути собі прихильність козаків напередодні війни із Москвою.

Я. Волінський вважав, що придушення повстання 1630 р. (яке, за його висловом, відбулося «з великим трудом») цілком не вирішило складної ситуації в Україні. Причину цього вчений бачив в існуванні в країні «потаємного ферменту», тобто населення, охопленого бунтівними настроями. З іншого боку історик наголошував на значимості іноземних впливів та втручань. Він стверджував: «за кордоном – в Москві та Константинополі – оформлювалось переконання, що це повстання, яка ще не обсохло від власної крові, мало саме

релігійний характер» [193, с. 88]. Ці держави постійно розпалювали міжконфесійний конфлікт серед населення Речі Посполитої, використовуючи його на власну користь, послаблюючи тим міжнародне становище Польщі. Таким чином, згідно із спостереженнями науковця, взаємозв'язок церкви та козацтва творило небезпечний прецедент, який міг вилитись у нову велику релігійну війну, у якій козацтво могло отримати глибокі ідейні основи для своєї боротьби, що приваблювали б у їх шерехи маси православного населення.

В даному контексті відзначимо, що в українській науці П. Куліш особливо активно відстоював думку про заохочення козаків українським православним духовенством до об'єднання із Москвою, а особливо у ході подій 1630 р. [267, с. 167]. Втім, відзначимо, що й свої головні твори він писав крізь призму ідеї зображення процесу «воссоединения» України з Московією.

Відрізнявся від загальноприйнятої у історіографії версії подій та її відображення у джерелах образ повстання 1630 р. у працях відомого викладача Львівського університету А. Шельонговського [4, арк. 71]. У його баченні повстання зазнало поразки та було польською стороною придушене збройним шляхом. Але, як показував це дослідник, у своїх кінцевих заходах влада вдавалася не до жорсткого обмеження козацтва, а лише до страти його очільників. Так він вважав, що Тараса Трясила було внаслідок цього страчено [163, с. 50].

Аналізуючи історіографію повстання 1630 р. слід звернути увагу, що ці події не висвітлював у своїх працях найбільш плідний польський історик козацтва Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник його наукового доробку Е. Коко слушно відзначив, що Гавронський цілеспрямовано замовчував цілий ряд подій, що «не приносили польській стороні слави» [378, с. 168]. Одними із таких були бої проти козацьких повстанців Т. Трясила, де польські війська зазнали значних втрат й фактично політично програли. Таким чином, через свідому вибірковість, яка руйнує причинно-наслідковий зв'язок у ретроспекції минулого, значно слабне й науковий рівень головної праці Ф. Равіти-

Гавронського – «Українська козаччина» – у якій змальовувалась уся історія козаків [138].

Таким чином можемо відзначити, що козацькі повстання 1625 та 1630 рр. здебільшого розглядались у польській історіографії як результат зростаючої сили козацтва та породженої нею «сваволі». Дослідники наголошували, що існування Війська Запорізького, що тоді активно включається й у соціально-політичну та релігійну боротьбу, почало прямо загрожувати Речі Посполитій й винесло питання рішучого «розв'язання» козацької проблеми у ранг першочергових завдань польсько-литовської держави.

3.3. Повстання І.Сулими, П.Павлюка та Я.Остринина у зображеннях істориків

У польській історіографії велику увагу приділялось 1630-м рр. у історії українського козацтва та України загалом, котрі польські дослідники розглядали як час переходу влади Речі Посполитої до рішучої політики спрямованої на взяття Війська Запорізького під свій контроль, скорочення його чисельності та перетворення значної частини козацтва у сільське піддане населення, що відбувалося на тлі розширення магнатської колонізації та всевладного панування на Наддніпрянщині. Тому у багатьох дослідженнях багато уваги зосереджувалось на подіях козацьких повстань, що були результатом посилення соціально-політичного конфлікту між панівними та підвладними групами населення України.

Ключовим для польських дослідників був аналіз переплетіння різноманітних факторів міжнародної політики та суспільно-політичної ситуації в Україні, що склався за результатами повстання 1630 р., у їх поєднанні із зміною правителя на престолі Речі Посполитої із консервативного католика Сигізмунда III на більш поміркованого Владислава IV.

Так одним із найбільш ранніх досліджень із тих, що вийшли у світ в цікавий для нас період розвитку польської історичної науки кінця XIX ст. – 1939 р., й у якому багато уваги було присвячено козацькому повстанню 1635 р.

та обставинам його вибуху, була праця М. Дубецького. На його поглядах залишили відбиток віяння епохи романтизму із конструюванням емоційних образів минулого, а також доволі безкритичне ставлення дослідника до свідчень джерел, які трансливали симпатичну для автора яскраву картину розвитку подій. Причини загострення ситуації у відносинах між козацтвом та Річчю Посполитою вчений розглядав у ширшому контексті польсько-турецьких стосунків першої половини 1630-х рр. Дослідник бачив дії козацтва, як щодо Османської імперії, так і у стосунку до Речі Посполитої виключно руйнівними. Він вказував, що козацькі походи на турецькі володіння постійно лише провокували напади турків і татар й наголошував на справедливості скарг Порти до королівського двору у Варшаві на такі вчинки запорожців. Вчений відзначив, що С. Конєцпольський під час зустрічей із командувачем турецьких військ Абази-пашею в 1634 р. особисто зобов'язався «остаточно підкорити козацьку сваволю», адже і сам вважав, що козацьке питання треба жорстко врегулювати. Під час нарад із королем великий гетьман отримав дозвіл спорудити на берегах Дніпра фортецю, яка мала стати на перешкоді контактам реєстрових козаків із Запоріжжям [76, с. 55]. Історик звертав увагу, що побудова фортеці на Дніпрі була давньою мрією гетьмана, що в кінцевому результаті посприяло швидкій реалізації цього проекту. Однак поруч із такими доволі скептичними поглядами на козаків, саме рішення сейму 1635 р. щодо спорудження замку науковець називав спробою магнатів (яких він теж критично характеризував як «зіпсутих успіхом, повних гордині й легковажного ставлення до козацьких вимог») дешево купити собі мир на Низу [76, с. 56]. Серед інших сеймових постанов, які вчений характеризував, як суворі щодо козацтва, він називав скорочення реєстру до 7 тис. та заборону шляхті, під загрозою кари баніції, приймати участь у козацьких походах.

Різноманітно вивчали причини загострення «козацького питання» у 1630-х рр. представники Варшавської історичної школи. Так початок 1630-х рр. А. Яблоновський розглядав як час кристалізації серед козацтва громадянської свідомості. Вчений зазначав, що у середовищі поміркованих («осілих»)

реєстрових козаків оформилось бачення «необхідності здобути важливе для них признання політичних прав шляхти» [94, с. 215]. Виразом цього, як вказував історик, був виступ під час безкоролів'я 1632 р. козацького «старшого» Івана Петражицького-Кулаги з вимогою допустити козаків до участі у виборах короля. У цей же час Військо Запорізьке у своїх петиціях до влади вимагало гарантій прав для православної церкви. Однак цьому рухові протистояв радикальний нурт «бунтівного козацтва», яке лише бажало далі здійснювати грабівницькі набіги. Петражицький, за оцінками історика, став жертвою цієї войовничої стихії й після його вбивства запорожці знову розпочали напади на турецькі володіння. Щоб зупинити ці свавільні військові походи влада Речі Посполитої вирішила спорудити на порогах Дніпра Кодакський замок.

Натомість на інші події у відносинах влади із Військом Запорізьким зробив Т. Корзон. Він вважав, що хороші стосунки між козацтвом та владою Речі Посполитої після повстання 1630 р. були налагоджені у 1633 р. Саме тоді, у часи московсько-польської війни, на заклик влади під Смоленськ прибуло 30–40 тис. козаків. У ході цих військових дій вони відзначились великою мужністю та багатьма видатними вчинками. У цей же час запорожці перебували і у війську гетьмана С. Конєцпольського, що розташовувалося під Кам'янцем й діяло проти турецько-татарських сил Абази-паші. Участь у цих війнах дозволила забезпечити фінансуванню значну частину козаків, що задовольняло їх потреби. З іншого боку Військо Запорізьке ефективно використовувалось на службі Речі Посполитій [110, с. 314–315].

Т. Корзон вказував, що безпосередньою причиною козацького виступу 1635 р., який знову розладнав співпрацю між козаками та Річчю Посполитою, налагоджену під час війн попередніх років з Москвою, Швецією та Туреччиною, було бажання влади вберегти корисні мирні договори укладені в 1634 р. Вчений цитував постанову сейму січня-березня 1635 р., яка оголошувала, що Річ Посполита бажає усьому світу засвідчити своє уміння дотримуватися договорів і тому візьметься погамувати морські походи Війська Запорізького. З цією метою реєстр був скорочений до 7 тис. козаків й визначено

смертну кару кожному «бунтівникові або ініціатору чорної ради» [110, с. 315]. Старостам українських воєводств наказувалось не дозволяти козакам готувати деревину на спорудження човнів, накопичувати запаси їжі та озброєння. Натомість спорудженням фортеці Кодак планувалося перервати зв'язок Запоріжжя із «городовою Україною» й позбавити її постачання харчів та боєприпасів [111, с. 158].

Інший представник Варшавської історичної школи В. Смоленський бачив причини конфлікту 1635 р. у виконанні Річчю Посполитою умов польсько-турецького мирного договору 1634 р. Згідно нього королівська влада мала зупинити козацькі походи на землі Османської імперії і для цього гетьман С. Конєцпольський збудував на берегах Дніпра фортецю Кодак. Втім запорожці на чолі із І. Сулимою відразу здійснили нічний штурм твердині, її гарнізон перебили, а усе озброєння та реманент забрали. У відповідь на це коронний гетьман поквапився на Наддніпрянщину й «пострахом змусив козаків видати Сулиму», котрого після цього було страчено [142, с. 200].

Аналізували обставини, що призвели в середині 1630-х рр. до нового збройного конфлікту в Україні й представники Краківської історичної школи. Зокрема А. Левицький розглядав причини повстання 1635 р. на тлі спроб влади Речі Посполитої зупинити козацькі морські походи на землі Османської імперії. Це він пов'язував із виконанням Річчю Посполитою умов польсько-турецького мирного договору. Саме для цього владою і було збудовано фортецю Кодак на дніпровських порогах. Втім, її появу дослідник розглядав скоріше приводом до виступу, причинами ж його він бачив переплетіння суспільно-економічних чинників (спроб магнатів закріпачити український простолюд) та релігійної боротьби довкола прав православної церкви [125, с. 329].

Помірковано й у ключі комплексного вивчення різноманітних суспільних факторів, що породжували конфліктні ситуації в Речі Посполитій, розглядав причини нових повстань М. Бобжинський, у поглядах котрого простежується послідовне бачення процесів крізь призму ідей «історичного песимізму». Зокрема історик вивчав повстанські рухи на українських землях 1630-х рр. у

контексті невдалих спроб Владислава IV врегулювати міжконфесійний конфлікт у Речі Посполитій між православними та католиками. Історик зазначав, що після повернення частини церков від уніатів до православних та із відновленням офіційного статусу Київської митрополії та ряду епархій, у короля з'явився проект тіснішого включення православ'я у структури Речі Посполитої та послаблення його зав'язків із іноземною православною ієрархією. Так він планував допровадити до розриву Київської митрополії із Константинопольським патріархатом, виокремлення її в самостійну патріархію в межах Речі Посполитої й об'єднати її із уніатською церквою. Однак під тиском папи Урбана VIII король змушений був відмовитись від такого проекту, «залишивши уніатську та східну церкви у становищі воюючих сторін». Це у свою чергу, як вважав вчений, посилювало вибухову ситуацію, що «відіграла найгіршу роль у соціальному русі, що проростав на південно-східному прикордонні Речі Посполитої» [61, с. 167].

Іншу причину нових масштабних збройних виступів в Україні М. Бобжинський бачив у парадоксальній на перший погляд залежності суспільно-політичного конфлікту у цей час із «безумовною любов'ю до миру», яку сповідувала шляхта. Вчений вказував, що аристократія Речі Посполитої за будь яку ціну, навіть за кошт справжніх інтересів держави, намагалась зберегти мир, щоб присвятити усі сили приватному збагаченню, яке найкраще їм вдавалось на українських землях. Шляхта боялася війни, яка могла перешкодити господарському освоєнню України, накладала на неї військові обов'язки та витрати. Саме тому на сеймі 1635 р. вона добила рішення про «упокорення козаків, підпорядкування їх владі старост, спорудження фортеці Кодак та було наказано гетьману Конецпольському розташуватись на Україні із військами готовими придушити будь-який опір» [61, с. 167]. Таким чином шляхта ставала на шлях не лише призупинення військових експедицій козаків, що загрожували новою війною з турками та татарами, але й старалася силою перетворити їх у робочу силу у власних маєтках.

Певні інші акценти на обставини загострення відносин між козацтвом та Річчю Посполитою у першій половині 1630-х рр. робили представники сформованої на противагу Краківській історичній школі т.зв. «Нової Краківської школи», що симпатизували ідеям націонал-демократії. Так В. Собеський вписував події довкола повстання І. Сулими у контекст планів короля Владислава IV щодо великої війни проти Османської імперії, походу на Балкани для визволення південнослов'янських народів. Він вказував, що реалізація такого задуму була неможлива без допомоги козаків. Тому державі треба було здобути їх прихильність, що «було справою не легкою, адже за довгі роки миру на Україні вони зросли та розмножились – був страх, що їх стихійна, перетікаюча за край та буйна сила не кинеться на південь, але рушить на панів» [148, с. 131]. У нападі козаків на фортецю Кодак у 1635 р. він бачив помсту за встановлені владою обмеження їх самостійної політики й ліквідувати саму твердиню, як таку одну із прямих перешкод на цьому шляху.

Інший представник нового покоління краківських істориків В. Конопчинський вказував, що після повстання Трясила серед козацтва сформувалися два «суперечливі напрямки чи по-інакшому відтінки». Перший із них представляла заможна та освічена старшина, що схилялася до союзу із Польщею. Вчений відзначив, що їй бракувало лише надання владою шляхетства, щоб поєднати їх за принципом «вільні з вільними», як це вдало було проведено у випадку унії XIV – XV ст. Польщі із Литвою та польської шляхти із литовським боярством. Втім влада не вдалась до такого кроку й зневажливими відповідями на такі прохання козацтва ледь не призвела до нового повстання. Лише поширення чуток про можливий напад татар призупинило виступ, а наступне використання козаків у московській війні дало вихід їх войовничій енергії. Іншу групу козацтва, на думку вченого, складала козацька чернь, що схилялася до Москви й була піддатна на усілякі заклики до боротьби за захист православної віри. Укладення нового миру із Туреччиною, як вказував історик, знову розпалило ситуацію в Україні, адже згідно із ним сейм на початку 1635 р. видав ряд постанов, що мали на меті зупинити

«козацьку сваволлю». Зокрема козакам погрожували, у випадку порушення ними миру із Туреччиною, відібрати усі привілеї, старостам наказали запобігати накопиченню козаками боєприпасів та спорудженню чайок, містам – перешкоджати втечам населення на Січ, а шляхту, яка б приймала участь у козацьких походах, прирівняно до зрадників. Також було вирішено зменшити реєстр до 7 тис., з яких тисячу вибирати мала сама влада. Додатково було видано наказ розпочати будівництво фортеці на Кодакському порозі [103, с. 312].

Інший симпатик націонал-демократичного руху А. Шельонговський вказував, що політика магнатів та заможної шляхти на українських землях була вкрай ворожа до можливості становлення вільного селянства, а тим більше появи «селянської шляхти», як вчений називав козацтво, що вимагало надання їм шляхетських прав. Аристократи, як відзначив історик, бажали мати у своєму підданстві звичайних селян, таких самих, як у інших частинах Речі Посполитої. Таким чином влада взялася за придушення такого соціального руху козацтва. Першим заходом на цьому шляху бачилось недопущення морських походів козаків, що призводили до розпалювання конфлікту із Туреччиною. Тому, після укладення мирного договору із султаном Мурадом IV, на дніпровських порогах було збудовано фортецю Кодак [163, с. 50].

Із властивою йому антипатією до козацтва і проблем українського народу у Речі Посполитій розглядав причини повстання 1635 р. Ф. Равіта-Гавронський, що намагався не помчати негативу у політиці Польщі та її еліт у соціально-економічній, політичній та релігійній сфері. Так він стверджував, що до нового конфлікту призвело існування величезної кількості випищиків, що не попали у козацький реєстр й були «на все готові, виховані у сваволі та грабунках» й почали прибувати на Січ задля нової сваволі чи прямого виступу проти Польщі [138, с. 74]. Саме для того, щоб перервати зв'язок цих мас воїнів із Запоріжжям й не допустити їх наплив на Січ і було споруджено фортецю Кодак. Втім, вона «виявилася дуже незручною для козаків» й вони, на чолі із Сулимою, незабаром після спорудження, зруйнували її й вибили увесь гарнізон.

Із антикозацьких позицій оцінював ситуацію, що склалася на початку 1630-х рр., О. Чоловський. Він вважав, що саме тоді настав час рішучого «приборкання козацької сваволі», коли «державні потреби» Речі Посполитої винесли це питання на рівень першочергових завдань сьогодення. Адже, на його думку, не можна було уже терпіти «безперестанні вибрики та гвалти, яких ареною було усе нижнє Подніпров'я, коли ця сваволя приносила державі немало клопотів» [72, с. 2]. Осердям та джерелом усього цього «лиха» дослідник вважав Запорізьку Січ, у підкоренні якої він бачив можливість підризу усіх сил козацтва. Історик стверджував, що далеке розташування Січі та її «авантюрний характер» ускладнювали можливість збройної інтервенції на її територію. Тому як єдину можливість він оцінював розрив контактів Січі із заселеними землями («волостями»), звідки за Пороги надходили люди, припаси, зброя та деревина для човнів. Натомість єдиним способом реалізувати такий план він бачив у проекті коронного гетьмана С. Конецпольського по будівництві фортеці на дніпровських порогах. Цей а також інші, за виразом О. Чоловського, «сурові постанови проти козащини», затверджені на сеймі січня-березня 1632 р. він зазивав «прийнятими через турботу про мир» [72, с. 5]. Таким чином історик із позиції дослідників, що бачили у винищенні козацтва благо для польської держави, оцінював політику Речі Посполитої на початку 1630-х рр. у доволі типовому шовіністичному ключі. Відзначимо, що О. Чоловський мешкав у Львові й на його погляди вливало місцеве польське політичне середовище, яке боролось за збереження польського панування в українському регіоні.

В. Томкевич намагався показати козацьке питання у першій половині – середині 1630-х рр. у контексті врегулювання становища православної церкви у Речі Посполитій. Історик вважав, що визнання королем Владиславом IV нової православної церковної ієрархії та розподіл храмів між православними та уніатами «дало хороші результати, адже східне духовенство зайнялося тепер справами церкви й протягом довшого часу перестало підтримувати козаків» [177, с. 42]. Таким чином, на його думку, було розірвано вибуховий союз

козацтва та духовенства, який збурював релігійну війну серед усього українського суспільства. Козаків, яких вдалось заспокоїти через виконання найбільш дражливих для них проблем, влада змогла завербувати на війну проти Московії. Втім, зайняти таким чином войовничих запорожців вдалось лише тимчасово й після укладення московсько-польського договору вони знову почали вдаватись до морських походів проти Османської імперії. Тоді сейм, як вказував науковець, спробував погамувати козаків через скорочення реєстру до 7 тис. й будівництво фортеці Кодак на Дніпрі.

Представник нового покоління польських інтелектуалів, які оцінювали минуле із перспектив федералістичних концепцій політичного табору маршала Ю. Пілсудського, Л. Васілевський розглядав комплекс соціально-політичних факторів розвитку українського населення 1620 – 30-х років. Вчений вважав, що на початок 1630-х років у середовищі реєстрових козаків сформувалася ідея здобуття політичних прав, якими володіла шляхта Речі Посполитої. Це проявилось після смерті короля Сигізмунда III в 1632 р. коли реєстровці виступили із вимогами участі у виборах короля. Також у вони висували і інші вимоги щодо питань, які турбували увесь український народ, а саме затвердження прав православних церковних ієрархів. Таким чином, як характеризував такі дії козаків історик, «козаки з'єднували у єдине свої станові вимоги із ширшими політичними потребами» [190, с. 15]. Однак, як вважав науковець, магнати не дозволили центральній владі врегулювати ці відносини із козацтвом й чинили послідовний опір розширенню козацьких прав. Це у свою чергу призводило до все нових козацьких збройних виступів, які дедалі більше впливали й на реєстровців. Відзначимо, що Л. Васілевський був активним діячем соціалістичного руху й Польської соціалістичної партії (ППС), що виступала за рівноправну співпрацю з українцями й відкидала різноманітні імперські та право-націоналістичні ідеї у міжнаціональних стосунках. Через призму такого підходу він й робив наголос на вадах польської політики щодо українців у XVII ст. й з позицій соціаліста звертав увагу на проблеми соціального гніту в Першій Речі Посполитій.

Не випадково чи не найбільш докладний образ нападу козаків на чолі із І. Сулимою на фортецю Кодак подав М. Дубецький у своїй історії цієї прикордонної твердині. Вчений навів дані про події, що стали приводом для нападу запорожців на замок – вторгнення польських вояків із кодакського гарнізону, на чолі із королівським комісаром Пжиялговським, на Самарський православний монастир. Історик припускав, що жовніри могли здійснювати якісь заходи за рішенням суду і вирішили «обшукати» святиню. Монахи чинили цьому опір, але все ж були розбиті, а їх монастир – розграбований. Однак на зворотному шляху на загін Пжиялговського вдарили козаки, розгромили його, а самого королівського комісара повісили. При цьому М. Дубецький порівнював Пжиялговського із іншим відомим призвідником кривавих подій – Д. Чаплинським – й називав останнього винуватцем уже наступної розправи із гарнізоном Кодака [76, с. 75-76]. У даному контексті проявляються значні впливи на творчість історика ідей романтизму, у яких значне місце відводилося ролі в історії окремих яскравих постатей. Особливі акценти у змалюванні такого переплетіння подій із особистісним фактором робилося на емоціях, що керували персоналіями у їх вчинках, таким чином саме їх часто бачилось рушієм подій та процесів.

Після таких дій гарнізону Кодаку, як вказував М. Дубецький, проти фортеці виступив загін козаків на чолі із І. Сулимою. Козацького очільника вчений називав «широко прославленим своїми переможними походами на море, де в одному із щасливих зіткнень здобув значний добуток – аж триста турків з їх кораблем, яких послав в подарунок папі Павлові V, за що отримав ікону та благословення Святого Отця» [76, с. 77]. Для І. Сулими він не шкодував хвалебних епітетів, називаючи «лицарським запорожцем», знаним не лише при дворі султана, але й славним у Ватикані. Також і цього разу він повертався із Чорного моря й «із подивом дізнався, що весною збудована на порогах твердиня, стоїть перепорою для усіх козацьких походів на море без відома та дозволу Речі Посполитої». Історик наголошував, фортеця, яку будували кілька місяців, не протрималась й кількох годин, а її штурм тривав від

опівночі й до перших світанкових променів. При цьому більшість гарнізону було вирізано, а коменданта Маріана схоплено й перетворено у мішень для лучників. Однак здобуття замку, як зазначав науковець, припало на час, коли Польща уклала мирний договір із Швецією й із Прибалтики в Україну повернулося військо на чолі із гетьманом С. Конецпольським. «Через це козаки, – як вказував М. Дубецький, – побоюючись більш значної помсти за вересневу подію, видали Сулиму, котрий головою заплатив за свій зухвалий вчинок» [76, с. 78]. Однак, за спостереженнями дослідника, попри ці події гетьман С. Конецпольський не змінив своєї жорсткої політичної лінії щодо козацтва й взявся більш докладно відновлювати фортецю Кодак. Підсумовуючи долю замку, історик, що все ж вважав її бастіоном західної цивілізації та католицької віри на їх найдальших східних рубежах, навів яскраву легенду, що нібито на слова С. Конецпольського про неприступність твердині присутній там Б. Хмельницький відповів афоризмом: «що людська рука збудувала, вона теж зруйнувати може».

Інший автор історії фортеці Кодак О. Чоловський, попри те, що у вступі до своєї роботи вказував на відсутність доступу М. Дубецького до багатьох джерел і потребу розширення фактографічного образу подій, значно коротше зобразив події пов'язані із захопленням І. Сулимою фортеці. Львівський історик відзначив діяльність коменданта Жана де Маріона («Яна Маряна»), який «переступив через гетьманську волю, бо не лише перешкоджав козакам у проході, але й забороняв їм ловити рибу та полювати й деяких непослушних спіймав й закувавши в кайдани, близько двадцяти, тримав в ув'язненні» [72, с. 8]. Саме ці дії, як вважав вчений, «викликали зрозуміле незадоволення козаків». Натомість О. Чоловський уникнув згадати події пов'язані із нападом жовнірів із кодакського гарнізону на Самарський монастир, які описав М. Дубецький. Відсутність таких згадок можливо була мотивована їх негативним характером, що показували польську сторону як звичайних насильників та грабіжників, котрі розпалювали релігійний конфлікт. Це не вписувалося в усталений у польській історичній свідомості образ «толерантної»

Речі Посполитої, який пропагувало багато польських дослідників. Натомість О. Чоловський старався показати як порушників порядку та «свавільників» виключно козаків на чолі «відомим нападником турецьких побережж» І. Сулимою. Вчений відзначив суперечність у свідченнях джерел про події самого штурму фортеці і вказав на описи її захоплення як несподіваним нічним нападом, так і після боїв із гарнізоном, що зайняли певний час. Знищення фортеці та її гарнізону за оцінками О. Чоловського «відкрило очі на грізну небезпеку того, що козацька сваволя бажає бути визнана як дозволена й підзаконна» [72, с. 9]. Також історик вказав на особисту зацікавленість С. Конєцпольського у покаранні козаків, котрі знищили Кодак, що був його дітищем. Вчений вважав, що звістка про наближення «грізного гетьмана» викликала серед козаків «переляк» й реєстровці, щоб уникнути боротьби, схопили Сулиму та п'ять його полковників та видали їх владі.

Певні подробиці перебігу повстання І. Сулими навів В. Конопчинський. Вчений розповідав, що владі Речі Посполитій не вдалось реалізувати план будівництва фортеці Кодак, адже ще до завершення робіт та встановлення там гармат, на замок напали козаки й винищили його гарнізон із 200 чол. Ватажка запорожців, І. Сулиму дослідник називав відомим очільником походів на Чорне море. Також він зазначав, що цей напад здійснили не реєстрові козаки, адже ці зберігали повну вірність Речі Посполитій й після повернення гетьмана С. Конєцпольського із війни в Прибалтиці самі «придушили винних, а ватажків видали уряду» [103, с. 312]. Науковець не оминув згадати, що попри заступництво короля Владислава IV, Сулиму таки було страчено. Після цих подій Кодак було до 1639 р. відбудовано, а його гарнізон сформовано із найкращих воїнів. У підсумку В. Конопчинський зазначав: «замок стеріг не лише мирні стосунки з Туреччиною, але і обороняв польську цивілізаційну працю від нападів татар та козацьких вибухів» [103, с. 312].

У певній мірі змішаний образ історичних подій пов'язаних із козацькими повстаннями 1630-х років подав А. Шельонговський у своєму загальному нарисі всесвітньої історії. Вчений вказував, що напад козаків на фортецю

Кодак викликав реакцію влади, яка вирішила уже жорстко обмежити ціле козацтво. Однак при цьому він зауважував, що влада «уже не задовільнилася стратами очільників руху». Він стверджував, що наслідком знищення Кодацького замку він називав запровадження «гострої сеймової конституції 1638 р.» [163, с. 50]. Таким чином у такому фрагментарному зображенні подій А. Шальнговським перемішались факти пов'язані із різними повстаннями як 1635, так і уже наступного 1637 р. Спроби вченого подати максимально стислий образ історичного процесу призвів вибірковості, а у наслідок чого й до порушення хронології подій та помилок.

Коротку згадку про повстання 1635 р. залишив А. Слівінський. Вчений бачив його наслідком політики придушення козацтва, яку сповідували «українські пани», й бажанням сейму й гетьмана Конецпольського взяти під контроль усі військові рухи запорожців. Це підштовхнуло «одного із найзухваліших козацьких вождів, славного своїми морськими походами Сулиму» зібрати загін козаків й знищити Кодацький замок [172, с. 203]. Він несподівано вдерся до твердині, вирізав гарнізон й, як вважав історик, посадив на палю коменданта Маріона, а також засипав рови й зрівняв вали. Вчений також вказував, що на звістку про ці події у різних місцях України почали вибухати «бунти», але похід армії Конецпольського призвів до їх затухання.

В. Томкевич, як і більшість польських істориків, лише побіжно торкнувся у своїх дослідженнях подій козацького виступу 1635 р. на чолі із І. Сулимою. Вчений вказував, що козацтво бачило усі останні дії влади Речі Посполитої (скорочення реєстру та будівництво фортеці на Дніпрі, яка мала не пропускати човни у низ по ріці) як кривду. Саме тому вони знищили ще не добудований Кодацький замок, вирізали його гарнізон та розпочали напади на турецькі володіння. Історик не згадував про дії коронних військ спрямованих на придушення цього виступу та покарання винних у знищенні Кодаку. Натомість він вказував, що лише через нові погрози із боку Туреччини відповісти на козацькі набіги війною, влада «спробувала погамувати сваволю», що і викликало уже повстання 1637 р. [177, с. 42].

Як чи не найбільші за своїми масштабами та значимістю для подальшої долі козацтва, які не могли оминати своєю увагою провідні польські дослідники історії козацтва та Першої Речі Посполитої, були повстання 1637 та 1638 рр. Їм у польській історичній літературі були присвячені як різні за інформаційним наповненням та глибиною аналізу згадки у загальних працях з історії польсько-литовської держави, так і дочекалися окремих спеціальних досліджень польських науковців.

Дещо обмежені за своєю інформативністю були описи повстання 1637 р. на чолі із Павлом Бутом (Павлюком) у працях представників Краківської історичної школи. Так А. Левицький у своєму дослідженні згадав повстання Павлюка лише зазначивши, що він був розбитий у битві під Кумейками гетьманом Миколою Потоцьким й «найбільшим ворогом козаків» князем Яремою Вишневецьким. Тут вчений вказав, що Павлюка, як і очільника попереднього повстання Сулиму, козаки після поразки видали ворогу. Такі вчинки повстанців дослідник, із певною дозою скепсису щодо козацтва, називав звичайною формою поведінки козаків [125, с. 239].

Видатний краківський історик М. Бобжинський бачив повстання Павлюка наслідком жорстких обмежень накладених на козацтво сеймовою постановою 1635 р. Також він вважав, що козаків до виступу спровокувало впровадження на Наддніпрянщину коронних військ, що мали слугувати погрозою розправи над будь якими проявами опору. У наслідок цього пригнічене козацтво «підняло жажливі бунти» задля оборони своїх свобод і лише після «кривавих битв та різанин» М. Потоцькому вдалося перемогти Павлюка [61, с. 167].

Дещо широкую картину подій змалювали представники Варшавської історичної школи. У повстанні 1637 р. А. Яблонівський бачив дуже небезпечний для Речі Посполитої прецедент приєднання реєстровців, що до цього часу зберігали вірність Речі Посполитій, до січовиків, які виражали у собі бунтівну стихію українського населення. Причину цього він називав відсутність оплат реєстровим козакам за їх участь у попередніх шведській та московській війнах. Це все різко зменшило рівень вірності реєстровців, що

почали схилитися на бік повстанців, які на чолі із Павлюком підняли повстання на Запоріжжі. Однак це все не перешкодило гетьману М. Потоцькому розбити повстанців під Кумейками та змусити до покори під Боровицею [94, с. 215].

Доволі коротко зобразив повстання 1637 р. Т. Корзон, який здебільшого ширше висвітлював інші війни із козаками у своїй «Історії війн та війська в Польщі». Корифей Варшавської історичної школи вказував, що після повстання 1635 р. становище українського козацтва, в тому числі і реєстрового, значно погіршувалося. Уже в скаргах до сейму у листопаді 1636 р. козаки наголошували по постійних фактах заборони старостами мешкати як на шляхетських землях, так і на королівщинах, вкиданню їх до в'язниць та відсутності виплат реєстровцям уже за 4 роки [110, с. 316]. Вчений відзначив, що із початком повстання 1637 р. козаки вибрали собі нову старшину «на чолі із отаманом Павлюком тобто Павлюхою», що на відміну від попередньої (вбитих повстанцями «старшого» Саву Кононовича й писаря Теодора Онушкевича), були готові до збройної боротьби. Нагадаємо, що подібні звороти із вказаними перекрученими іменами та прізвищами козацьких ватажків слугували польським дослідникам у конструюванні негативного образу козаків, як дикунів та варварів, що відомі лише за прізвишками. В описі бойових дій Т. Корзон обмежився згадками, що проти козаків було вислано польського гетьмана М. Потоцького, який розбив повстанців під Кумейками після чого обліг у Боровиці й голодом заставив видати Павлюка з чотирма іншими «ватажками розбійників». Підсумував повстання історик описом того, як Потоцький «наказав вбити на палю кількасот схоплених козаків, вважаючи, що цим відлякає від бунту сотні тисяч» [110, с. 317], оцінюючи такі дії із закономірною дозою скептицизму.

В. Смоленський бачив повстання П. Павлюка як один із уже традиційних для цього періоду історії Речі Посполитої «козацьких бунтів», що лише на певний час затухали й, зібравши нові сили, на чолі із новим очільником, знову «підносили знамено бунту». Історик вважав, що у 1637 р. одночасно були підняті два виступи – один козацький на Запоріжжі, а інший – селянський на

теренах українських воєводств. Проти козаків-повстанців виступив польний гетьман М. Потоцький, котрий «провів битву під Кумейками й змусив козаків видати Павлюка, що повторив долю Сулими» [142, с. 200].

Уже традиційно для себе Ф. Равіта-Гавронський шукав причину уже повстання 1637 р. у діях «свавільних» козаків, що не входили у реєстр і у його баченні являли собою найбільш дикий кровожерливий елемент українського населення, що був готовий вбивати вже навіть своїх. Так початок повстання П. Павлюка він показував, як боротьбу випищиків проти реєстрових козаків. Так першою дією повстанців у змалюванні дослідника був удар на сили гетьмана реєстрових козаків Томіленка, що перебував у порозумінні із Павлюком, не чинив йому опору й передав усі клейноди та артилерію. Втім частина реєстровців не приєдналася до повстання й обрала собі гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича. Після того, як останній не пристав на пропозиції приєднатися до повстанців, прихильники Павлюка схопили у Переяславі старшину реєстрових, а самого Кононовича Павлюк стратив [138, с. 74]. У баченні завжди тенденційного до козацтва Ф. Равіта-Гавронського єдиний план П. Павлюка у повстанні 1637 р. полягав у «знищенні в краю усього, що тільки вдасться». Саме для реалізації такого свого задуму він укладав союз із донськими козаками й татарами. Щоби ж залишитись безкарним він хотів прийняти підданство московського царя. Усі ці внутрішні чинники та можливе втручання зовнішніх сил робили повстання 1637 р., згідно з оцінками дослідника, дуже небезпечним.

Ф. Равіта-Гавронський змальовував у своїх працях картину пропаганди та ведення українськими повстанцями у XVII ст. своєрідної «інформаційної війни» й висвітлював це із властивою йому крайньою тенденційністю й називав «звичними козацькими методами: брехні та взаємного обману». Він зазначав, що провідники повстання та різні його підбурювачі, будучи чудово обізнані у психології простолюду, використовували для підбурювання войовничих настроїв різноманітні чутки. Так тоді, для підняття бойового духу повстанських мас, повсюди розповідали, що козаки розгромили коронну армію, а для

розпалювання ненависті – що поляки спалили церкви у Корсуні. Також Р. Гавронський зазначав, що козаки у війську розповідали, що король нічого не знає про ці військові дії й шляхта розпочала їх самовільно [138, с. 75].

Характеризуючи особливості повстання 1637 р. Ф. Равіта-Гавронський відзначав значну роль у ньому селянства та нижчих суспільних прошарків. Дослідник наголошував, що «в цій війні вперше окреслились впливи козацького загалу чи т.зв. «черні», котра привласнила собі повну владу, вибирала гетьманів, скидала із посад їй неугодних й не раз диктувала гетьману свою волю» [138, с. 75].

Акценти на соціальній сутності повстання та схильність характеризувати його та наступний виступ 1637 р. як «селянську війну» були притаманні для представників «Нової Краківської історичної школи» й симпатиків політичного руху націонал-демократів. Такі підходи у значній мірі були зумовлені великим інтересом істориків із зазначеного кола до різноманітних соціальних процесів, що проходили у Першій Речі Посполитій.

В. Конопчинський вважав, що протягом років, що передували виступу 1637 р., важко віднайти свідчень посилення утисків селян панами. Також тоді, як стверджував історик, «минули найважчі для православних роки після Берестейської унії». Таким чином причини попередніх повстань, а саме боротьба за права православ'я та гніт над селянством, у цей час були фактично зведені до мінімуму. Натомість, історик прослідкував зародження іншого джерела конфлікту – посилення колонізації незайнятих просторів та наростання боротьби за землю. Він стверджував, що тоді на українських землях осідала, «щораз більша народна маса, яка складалась із буйних ризикантів, злочинців-втікачів, перемішаних із вільним міським населенням, що звикло осідати на магдебурзькому праві». Саме ці люди, що ще й звикли озброюватись проти татарської загрози, «коли замість здобичі та свободи зустрічались із примусом, вибухали полум'ям бунту» [103, с. 313]. Приводом же до повстання П. Павлюка науковець бачив заборону козакам продукувати алкоголь та запізнення із виплатами грошей для реєстровців.

Інший симпатик націонал-демократичного руху А. Шельонговський прямо називав козацькі повстання XVII ст. та саму національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького «селянською революцією». Вчений вважав, що протягом першої половини XVII ст. на українських землях сформувався потужний прошарок «напіввільного селянства», що колонізував степи й користувався пільговим періодом 20–40 років звільнення від усіляких повинностей. Поруч із ним існував й військовий прошарок козацтва, «котре висували претензій до звання лицарства», який історик також характеризував як «селянську шляхту» [163, с. 50]. Однак, як наголошував вчений, існування таких вільних груп населення не толерували магнати, що бажали бачити у них лише своїх підданих, як і у інших регіонах Речі Посполитої. Таким чином науковець прямо стверджував, що велика аристократія взялася придушувати цей рух вільних селян й шукала для цього різноманітних приводів.

Слід звернути увагу, що й в українській історіографії кінця XIX та початку XX ст. звертав на масовий «народний» характер повстання П. Бута (Павлюка) М. Грушевський. Вчений, що продовжував традиції народницького напрямку в українській історіографії називав події 1637 р. «народною війною, якої ще не бачила Польща» [232, с. 258]. Він вказував, що «козацька агітація розхитала маси» й середні та нижчі стани суспільства вступили на захист як православної віри, так і самого українського народу, якому за чутками тоді загрожувала небезпека винищення.

Цілком інакші причини повстання Павла Бута (Павлюка) віднаходив прибічник політичного табору Ю. Пілсудського В. Томкевич. У своїх дослідженнях він зазначав, що козацький рух спочатку мав характер спротиву козацтва щодо лояльного ставлення козацької, а особливо реєстрової, старшини. Тоді, як відзначив історик, Павло Міхнович, «повсюди відомий як Павлюк», спочатку напав на Корсунь й вивіз звідтам на Січ артилерію, а в серпні захопив «старшого реєстровців» Кононовича та ряд інших «козацьких офіцерів» й розстріляв їх під Боровицею [175, с. 240]. Після цього Павлюк прийняв титул «гетьмана Війська Запорізького» й розіслав універсали до

населення України приєднуватись до його війська. У цей час сили Речі Посполитої були зайняті обороною кордону на Дністрі проти загрози із боку Туреччини. Тоді уся безпека шляхти та польського панування на Наддніпрянщині залежала лише від реєстрових козаків, позиція яких тоді почала вагатися й вони частинами переходили на бік повстання. Користаючись із цього Павлюк захопив Чигирин та Черкаси, зайняв значні частину Лівобережжя та Правобережжя до р. Рось. За наказом короля Владислава IV Конецпольський мав поступати якомога обережніше й уникати кровопролиття, щоб врегулювати конфлікт мирним шляхом. Натомість коронний гетьман не вірив у можливість переговорів й, хворіючи, передав командування польному гетьману М. Потоцькому.

Оцінюючи дії П. Павлюка В. Томкевич стверджував, що очільник повстання «не був добрим стратегом і, як показала битва під Кумейками, не набагато кращим тактиком» [175, с. 243]. Він не пішов по шляху Т. Трясила, займаючи Лівобережжя, й не рушив на більш заселенні терени Правобережжя, де би міг посилити свої війська масами черні та «випищиків». Натомість козацький гетьман вибрав дещо посереднє, зробивши Черкаси місцем концентрації своїх сил, провівши мобілізацію на малозаселених землях лівого берега Дніпра й межиріччя Росі та Тясмину. Такі його дії історик пояснював переговорами із Москвою та Кримом, від яких він очікував військової допомоги. Також йому не вдалося зібрати під своїми знаменами усіх реєстровців (лише 3 із 7 полків майже в повному своєму складі приєднались до повстанців, з решти ж на їх бік перейшло тільки по кілька сотень). Це дослідник пояснював репресіями Павлюка щодо старшини реєстровців, які відлякали значну їх частину. На основі спостережень над традиційною козацькою стратегією В. Томкевич припускав, що ватажок повстанців планував відкласти активні бойові дії вже на наступну весну, провівши за зиму мобілізацію й вдаючись до партизанської тактики дій на Лівобережжі. Це, на його думку, підтверджувала паніка у рядах повстанців на звістку про наступ коронних

військ, що проявилась у ряді гарячкових та хаотичних дій козаків, які були не готові до такого розвитку подій.

В. Конопчинський змальовуючи події повстання 1637 р. зазначав, що товариш загиблого І. Сулими, П. Павлюк на чолі випищиків напав на Черкаси й, захопивши там артилерію, повернувся на Січ. Після цього він провів наступ на Корсунь, де роззброїв гетьмана Томіленка й приєднав до своїх сил «частину реєстрових та великі натовпи гайдамаків». Після цього, у серпні, на Лівобережжі «партизани Скидана та Биховця» в Боровиці винищили старшину реєстрових козаків. Дослідник вважав, що повстанці не ставили собі за ціль «визволити край із чужинської неволі, але хотіли лише погуляти на Чорному морі, а після цього піддатися Москві» [103, с. 313]. Король Владислав IV спочатку бажав погасити конфлікт «лагіднішими методами», але внаслідок розширення повстання, жертвами якого ставали все нові маєтки польської шляхти, змушений був вислати на його придушення коронні війська. Головнокомандуючого цієї карної експедиції М. Потоцького історик характеризував як «кращого придушувача, ніж вождя» [103, с. 313]. Зображаючи битву під Кумейками 16 грудня 1637 р., В. Конопчинський зазначав, що там польському 4-тисячному війську протистояло 20-тисячна армія повстанців. Однак коронне військо, за оцінками науковця, переважало за озброєнням, що і забезпечило перемогу над силами Павлюка. Після цього козаки відступили до Боровиці, де були обложені й піддані значному артилерійському обстрілу. Це змусило їх до капітуляції й встановлення новим отаманом Іллі Караїмовича, натомість «капітуляції» від імені нової старшини підписав писар Війська Запорізького Б. Хмельницький.

У своєрідному соціалістичному дусі описував події повстання 1637 р. А. Слівінський. Його він змалював як масовий бунт селян, що «грабували двори й жорстоко мстилися схопленій шляхті» за усі утиски, які вона їм чинила у попередні десятиліття [172, с. 204]. Вчений вважав, що це «море полум'я» охопило саме Вишнівеччину на Лівобережжі. Поруч із цим він наголошував, що Павлюк оголосив себе «гетьманом його королівської милості», чим вказував

на позитивне взаємне ставлення між козацтвом та Владиславом IV. Історик також із долею засудження описував криваву розправу Потоцького над повстанцями й відзначив, що усі ці заходи не заспокоїли України.

Описуючи військові дії 1637 р. Ф. Равіта-Гавронський зазначав, що на їх початку гетьман М. Потоцький намагався зібрати військо об'єднавши коронні сили та реєстрових козаків, яке «мало протистояти грабункам та вбивствам». У відповідь на це полковник повсталих козаків Карпо Скидан закликав усіх добровольців збиратися у Мошнах для чинення супротиву армії Речі Посполитої. Також туди із Черкас вирушив і Павлюк із основними силами та артилерією. Під Кумейками вороги зустрілися у бою. Після першого успіху коронних військ, коли польська сторона розірвала повстанський табір, козакам вдалось відбити наступ й зімкнути табір та продовжити відступ у напрямку на Боровицю [138, с. 75]. І уже там 20 грудня повстанці були оточені й остаточно змушені до капітуляції.

Доволі суперечливо Ф. Равіта-Гавронський описував поведінку очільника повстання П. Павлюка. При описі бойових дій спочатку дослідник стверджував, що Павлюк та старшина втекли із козацького табору, коли той вперше було розірвано коронним військом. Втім уже далі, презентуючи фінальні події повстання під Боровицею, історик вказував на присутність у повстанському таборі Павлюка, якого там було скинено із гетьманства й замінено «якимось Каїрським». Після цього він знову продовжував стверджувати, що польське військо «облягало Павлюка» [138, с. 75].

Розповідаючи про фінал повстання 1637 р. Ф. Равіта-Гавронський свідомо замовчував темні сторінки діяльності польського війська та його командуючих. Так він жодним чином не згадав про обіцянки гетьмана М. Потоцького помилувати повстанців в обмін на капітуляцію та видачу своїх очільників, що коронний гетьман не виконав й за його наказом у повстанському таборі було вчинено кривавий погром. Натомість дослідник розповідав, що у відповідь на прохання про милосердя, польський командуючий вимагав лише видати йому Павлюка, Томіленка та Скидана, «іншим же було пробачено» [138, с. 76].

Страту козацького ватажка Ф. Равіта-Гавронський зображував як справедливу кару за злочини – стверджуючи, що йому «відтято голову на тому самому місці, де він позбавив життя Кононовича». Натомість Скидану вдалося втекти й так уникнути правосуддя. Таким чином Ф. Равіта-Гавронський всіляко намагався показати польську сторону, як максимально милосердну й шляхетну навіть до невдячних варварів-злочинців.

Як один із елементів триумфу Речі Посполитої над бунтівним козацтвом Ф. Равіта-Гавронський показував умови на яких польська сторона приймала капітуляцію повстанців. Він стверджував, що автором усіх домовленостей із козаками був А. Кисіль, який назначив нового очільника реєстрових козаків (якого він називає «Ільшешем Карасімовичем») та сам написав «Боровицьку угоду». Згідно неї козаки визнавали усі провини (те, що приймали до своїх рядів посполитих й напали на коронне військо). Видавши Павлюка й визнавши владу І. Караїмовича, вони мали вислати посланців до короля, щоб «благати про дальше милосердя». При цьому Ф. Гавронський не оминув зазначити, що даний документ, як військовий писар, підписав Богдан Хмельницький [138, с. 76].

Найбільш докладне у польській історичній науці, до виходу в 2007 р. праці М. Гавенди [376], дослідження битви під Кумейками здійснив уже в міжвоєнний період В. Томкевич. У своїх спеціалізованих дослідженнях 1930-х рр. дослідник відійшов від давнішого способу зображення минулого задля патріотичного «зміцнення сердець», притаманного Т. Корзону чи Ф. Равіта-Гавронському, й провів сучасний для свого часу науковий аналіз. Вчений відзначив складність ситуації у яку попали повстанці несподівано зустрівшись із усіма силами коронної армії й змушені були прийняти бій у невідповідному місці й не встигли приготуватися до оборони. Втім, він вказав на запеклість боїв, коли одна частина повстанців вела рішучу оборону, що уможливило значним іншим частинам їх війська вдало відступити. Причину поразки повстанців під Кумейками дослідник бачив результатом ряду помилок. Серед них він виділяв погане знайомство Павлюка із силами ворога та з теренами

бойових дій. Тому, як вважав історик, козаки вибрали хибну тактику лобового удару замість спроб обійти ворога із флангів. Натомість через незнання ландшафту повстанці змушені були виконувати тривалі лишні маневри табором на марші, що й призвело до можливості задати по них удару під час походу. Вину у цьому В. Томкевич покладав на козацьку кавалерію, що не провела розвідки території та сил ворога [175, с. 260].

Прославляючи польську армію та її полководців В. Томкевич робив наголос на їх нібито гуманізмі. Дослідник розповідаючи про переслідування повстанців після їх втечі із табору й вказуючи на відсутність сил для повного винищення відступаючих все ж у підсумку пояснював це небажанням Потоцького «проливати кров» «бо це ж була насправді громадянська війна й сьогоднішній ворог міг в інших обставинах стати цінним союзником» [175, с. 256]. Такі підходи були доволі властиві для В. Томкевича, що у всіх своїх працях показував польських полководців як великих державних мужів. Відзначимо, що історик був симпатиком політичного табору «санації» й слідуючи завданям ним ідейним курсом прославляв роль лідера в історії Польщі, що мало нав'язувати й до авторитарної сучасності, коли у Другій Речі Посполитій панували у ролі «вождів народу» маршал Ю. Пілсудський та його наступник Е. Ридзь-Смігли.

Особливо цікавими є загальні висновки зроблені В. Томкевичем над місцем битви під Кумейками у історії. Так вчений відзначив роль польської піхоти, яка відіграла вирішальну роль у вдалому результаті наступу коронної армії на козацький табір, він робив наголос на винятковому розвитку подій, коли вдалося здобути укріплення запорожців штурмом й називав це «здавалось би неможливим вчинком» [175, с. 261]. Однак історик відзначив, що цей успіх мав для польської сторони негативні наслідки, адже у М. Потоцького виробилося легковажне ставлення до козацтва, що пізніше мало принесло йому трагічні результати у 1648 р. Вчений навіть висловив цікаву гіпотезу, що М. Потоцький здійснюючи свої маневри у кампанії під Корсунем розраховував повторити свій досвід із Павлюком, але «нажаль Хмельницький не був

Павлюком, а під Корсунем знайшов гетьман собі не Кумейки а Круту Балку» [175, с. 261].

Слід відзначити, що В. Томкевич також провів аналіз історіографії досліджень битви під Кумейками. Зокрема він високо оцінив вивчення проблеми М. Грушевським і вважав його опис подій найбільш на той час докладним. Однак закидав йому та іншим українським історикам недостатню критичність, а також відсутність спеціального погляду на події через призму військової тактики та стратегії [175, с. 239].

Фінал повстання В. Томкевич висвітлив уже в своїй загальній історії козацтва. У цьому популярному нарисі він відійшов від чіткого наукового стилю своїх спеціалізованих наукових статей й у націоналістичному дусі підкреслював «жахливі поразки» повстанців, коли жменька із 4 тис. коронних військ розбивала 18 тис. козаків вбивши із них 6 тис. Це за його висновками призвело до остаточного «падіння духу» серед козацтва, що капітулювало під Боровицею, видали Павлюка й «передали себе на ласку гетьмана» [177, с. 43].

Окремо увагу польських дослідників привертала заходи центральної влади по «вирішенню козацького питання» й спробах ліквідувати Військо Запорізьке як явище, можливість чого, у їх оцінках, з'явилася саме в 1638 р.

Затверджену сеймом «Ординацію Війська Запорізького» А. Левицький вважав результатом «роздратування шляхти», яку вивели із рівноваги козацькі повстання. Вчений наголошував на важких умовах «суворої конституції», як він називав цей сеймовий документ. Серед пунктів постанови він зазначав, що козакам було відібрану усі привілеї, юрисдикції, прерогативи, доходи, бажаючи таким чином перетворити їх у селян. Поруч із цими заходами проти повстанців, влада пригнічувала й «до цього часу завжди вірних реєстрових козаків, відібравши у них їх резиденцію в Трахтемирові й можливість обирати собі отаманів, а також підпорядкувавши владі особливого комісара» [125, с. 239].

М. Бобжинський у своїх працях показував, що шляхта фактично використала повстання Павлюка як претекст, щоб «відібрати козакам усі права та доходи, бажаючи мати тих, кому військова доля вберегла життя,

перетвореними на селян поспільством» [61, с. 167]. Вчений зазначив, що влада все ж не ліквідувала козацтво як явище, залишивши 6 тис. записаних у реєстр козаків, нав'язавши їм створені собою військові структури на чолі із призначеними королем комісаром та полковниками. Виконанням цих постанов зайнялися Конєцпольський та Потоцький, що взялись перетворювати козаків у панських підданих.

А. Яблоновський оцінював «Ординацію Війська Запорізького» «здавалось би остаточним ударом по козацтву» [94, с. 216]. Однак вчений у своїх працях порушив хронологію подій й вважав її наслідком повстання Острянина, а не Павлюка. Він вказував, що «козакам було відібрано самоуправління» шляхом призначення представників шляхетського стану на усі вищі посади у війську, яким мав керувати визначений коронним гетьманом комісар. Історик зазначав, що «Ординація» «може і була із тогочасних суспільно-політичних умов доцільна та розумно обдумана, але бракувало їй глибшої, непорушної основи». Далі він конкретизував: «річ очевидна, що для того, щоб серед козаків запровадити порядок, треба було саму Річ Посполиту шляхетську впорядкувати і хоча б таку-сяку, але справжню, владу запровадити, однак це було неможливе» [94, с. 216].

В. Смоленські показував «Ординацію Війська Запорізького» наслідком вражень, які вчинили на сейм Речі Посполитої козацькі повстання Сулими та Павлюка. Основною позицією цього документу вчений вважав перетворення усіх українських козаків, що не увійшли у склад реєстру, у селянство. При цьому, як зазначав історик, усі козацькі поселення із їх землями мали увійти в склад приватних шляхетських маєтків у межах яких вони знаходились, натомість усі мешканці цих поселень зобов'язувались до виконання робіт на панщині та до сплати усього переліку данин. У своїх дослідженнях науковець не оминув зазначити, що сеймова конституція 1638 р. із усією жорстокістю обійшлась і з реєстровими козаками, що увесь час зберігали вірність Речі Посполитій. Серед цих утисків він називав ліквідацію посади виборного

отамана й доручення керівництва над реєстровими визначеного сеймом комісару, що ніс відповідальність перед коронним гетьманом [142, с. 201].

У працях В. Собеського знайшлися лише побіжні згадки про «Ординацію Війська Запорізького», у яких вчений зазначав, що нею козаків перетворювали у селянство. Це, як наголошував вчений, значно ускладнювало можливість порозуміння між Річчю Посполитою та запорожцями й послаблювало можливість використати їх у задуманій королем Владиславом IV війні проти Туреччини. Такі рішення сейму навпаки підштовхували козаків до пошуку союзників у Кримському ханстві, із яким вони почали входити у контакти уже на початку 1640-х рр. [148, с. 131].

Більше інформації про особливості «Ординації Війська Запорізького» подав у своїх дослідженнях В. Конопчинський. Він бачив її не лише наслідком козацьких повстань, що підривали польсько-турецьке мирне співіснування та спрямовували войовничу енергію козацтва на польську шляхту та «цивілізаційну працю» Польщі на південно-східному прикордонні, але й плодом «мстивих інстинктів кресових аристократів». Саме «догоджаючи» магнатам, сейм, як вказував історик, видав новий документ, що клав початок новій політиці щодо козацтва. Серед умов «Ординації» науковець називав скорочення реєстру, заборону вибирати власного гетьмана, встановлення на чолі козаків визначеного сеймом комісара. Всі землі реєстрових козаків мали зосереджуватись довкола Трахтемирова, натомість з усіх інших володінь козаки мали відтепер платити данину та виконувати панщину. Усіх же козаків, що опинилися поза реєстром, мали перетворити у селян. Усі реєстрові козаки мали отримати від коменданта фортеці Кодак паспорти, натомість «тих, що тинялися без дозволу, мали карати смертю». Подаючи загальну характеристику усіх заходів спрямованих на придушення повстань В. Конопчинський наголосив, що «годі ж згадувати, що погамування бунту супроводжувалося чисельними жорстокостями» [103, с. 314].

Цікаву картину придушення козацького руху «Ординацією Війська Запорізького» 1638 р. подав А. Шельонговський. Основним пунктом цього

документу вчений вважав обмеження кількості реєстрових козаків до шести тисяч, над якими командує призначено комісара шляхтича Петра Коморовського. Решту ж козаків, як вважав історик, здавалось би владі вдалося роззброїти та перетворити їх у селян («ушлоріс»). Однак «цей селянин зброю досконало приховав, тому насправді це не було ніщо інше, як розселення по хуторах та містечках сорока тисяч досконалих, тренуваних воїнів-піхотинців» [163, с. 50]. Тоді ж, як стверджував науковець, серед козацтва з'явилася ідея союзу із татарами. У підсумку А. Шельонговський наголошував, що «цей рух, до того суспільно-політичний, віднайшов також своє культурно-релігійне забарвлення від часу суперечки, яка вибухнула на Русі між унією та православними по синоді у Бресті Литовському» [163, с. 50].

Особливу серед польських істориків позицію в оцінках «Ординації» займав А. Слівінський, що розглядав її крізь призму своїх соціалістичних вподобань й доволі позитивного ставлення до козацтва. Вчений, що високо оцінював проекти суспільно-політичних реформ та зовнішньої політики Владислава IV, називав цю постанову сейму «ударом по політиці короля щодо козацтва», який був до них загалом позитивно налаштований та бачив у них цінне знаряддя у реалізації його планів. Також він критично оцінював «перетворення у селян кілька десятків тисяч вільних козацьких родин» [172, с. 135]. При цьому він відзначив, що «багатьох заслужених воїнів, людей закоханих у свободу, примушували виконувати повинності як і решта уярмленого народу» [172, с. 205]. Науковець оцінював монарха як захисника селян від насилля та утисків, толерантним до православ'я, котрий був «ніби створений для того, щоб буйну та войовничу козацьку стихію назавжди прив'язати до Речі Посполитої» [172, с. 202]. Однак на перешкоді цьому стояли пани, які «давалися взнаки» населенню України й примушували до повинностей. Це все, у його баченні, лише принесло «найбільш фатальні для Речі Посполитої наслідки».

В оцінках В. Томкевича сеймові постанови 1638 р. стали для правлячих еліт Речі Посполитої на чолі із коронним гетьманом С. Конецьпольським частиною проекту, що мав на меті поступову ліквідацію українського козацтва

як явища. Він відзначив, що на цей момент «козаки настільки набридли Речі Посполитій», що політики вирішили скористатися із ситуації й спочатку забрати у них усі привілеї та особливий статус й «усіх, хто вийшов цілим із війни, мати за перетворений у селян загал» [177, с. 43]. Дані кроки дослідник оцінював як позитивні для держави та населення України, адже розпочинали процес викорінення, в його оцінках, небезпечного для суспільства та його мирного розвитку фактору, яким було козацтво.

Поруч із вивченням козацького повстання 1637 р. та різноманітних спроб влади Речі Посполитої придушити розвиток українського козацтва польські історики не оминули своєю увагою й повстання 1638 р., на чолі якого стали Яків Острянин та Дмитро Гуня.

Лише побіжні згадки про повстання 1638 р. можна знайти у працях представників Краківської історичної школи. Так Ю. Шуйський вважав, що новий козацький збройний виступ був безпосереднім наслідком сеймових постанов 1638 р., що забирали козакам самоуправління й більшу їх частину перетворювали у звичайних підданих селян. Результатом повстання історик називав його криваве придушення С. Конєцпольський та Я. Вишневецьким. Вчений додатково вказував на вагу постанов королівської комісії, що діяла на Масловому Ставі в грудні 1638 р. й «підтвердила усі вироки, які мали підпорядкувати козацчину» й утвердила політику магнатської колонізації України й перетворення козаків у селян [167, с. 275]. Такі дії, затвержені Владиславом IV, дослідник характеризував як «дозвіл короля на встановлення політики великих панів» в Україні. У даному контексті згадаємо, що Ю. Шуйський, як співтворець Краківської школи, критично із позицій «історичного песимізму» оцінював політику еліт Першої Речі Посполитої. Подібно у дослідженні А. Левицького повстання Острянина та Гуні характеризується, як таке, що було наслідком затвердження сеймом «Ординації Війська Запорізького» із її важкими умовами, з допомогою яких влада Речі Посполитої хотіли перетворити козаків у підданих магнатам селян [125, с. 239].

У баченні А. Яблоновського повстання 1638 р. було однією із ланок у цілому ланцюжку «козацьких бунтів», що із кожним роком посилювалися. Вчений зазначав, що у цей час серед козацтва бунтівні настрої були настільки великими, що їх не заспокоїв навіть розгром виступу у попередній рік. Якщо тоді повстання Павлюка підтримували і реєстрові козаки Наддніпрянщини, то тепер його сили зосереджувались лише на Запоріжжі. Історик, у своєму короткому описі перебігу повстання, вказував, що повстанські війська на чолі із Острянином були розбиті у битві під Лубнами гетьманом М. Потоцьким. Після цього Острянину вдалось втекти на терени Московського царства, а на чолі козаків став «непересічний вождь Гуня». Він із рештками повстанців відступив до Дніпра та заклав укріплений табір на «Старцю» біля Сули. Однак і йому, як лаконічно вказав історик, «не вдалось вийти оборонною рукою» [94, с. 216].

В. Смоленський показував козацьке повстання 1638 р. відповіддю на сеймову конституцію відому як «Ординація Війська Запорізького». Вчений у своїй короткій згадці про цей виступ, називав його «зривом козацтва» й вказував, що його послідовно очолювали Острянин та Гуня. Однак він наголосив на його безплідності, що завершилось не лише придушенням повстання, але і відбудовою фортеці Кодак та перетворенням козацтва у селян. Ці всі заходи, в оцінках історика, призвели до стабілізації ситуації у якій суспільні відносини на українських землях визначалися саме положеннями «Ординації» [142, с. 201].

У баченні А. Слівінського причиною повстанні 1638 р. стала «нечувано недалекоглядна політика шляхти», яка докладала усі зусилля для того, щоб «загнати кілька десятків вільних козацьких сімей під ярмо важкого підданства й зробити із вільних людей пригноблених селян» [172, с. 205]. Слід відзначити, що історик робив акценти саме на економічних причинах усіх козацьких повстань й виділяв значимість соціальних утисків та визиску із боку магнатів у стосунку інші групи населення України. Таке його звернення до соціально-економічного підґрунтя конфліктів у певній мірі було зумовлено активною

участю А. Слівінського у соціалістичному русі, членством у ППС, ідеологія яких впливала й на його підходи до вивчення минулого.

Протилежну думку щодо причин повстання 1638 р. висловлював Ф. Равіта-Гавронський, що керувався у своїх поглядах правою націоналістичною ідеологією. Дослідник не бачив у ньому ні продовження повстанської боротьби, що розпочалася у попередній рік, ні збройного супротиву різноманітним спробам влади та українських магнатів обмежити козацтво. Новий виступ він розглядав як вияв «традиційних» козацьких сезонних грабіжницьких походів, що відбувалися щороку у теплу пору, як своєрідний промисел, для здобуття «військового хліба». Тож він знову ж наголошував, що «в цій акції, як і в попередній, не помітно жодних розумних планів – скоріше розпачливу колотнечу у власних сітях людей із непогамовним темпераментом, котрі не здатні запанувати над сваволею, що лише вміють бачити свою волю у буйному житті за рахунок інших» [138, с. 76].

Ф. Равіта-Гавронський вказував, що підіймаючись на нове повстання, козаки вибрали собі нового ватажка – Острянина – в оточенні якого опинився і один із керівників попереднього повстання Скидан, що ледь врятувався від страти. Повстанці, як вказував дослідник, відразу намагались надати своїм діям якнайширшого розмаху й для цього запрошували приєднатись до них донських козаків. Також листи були розіслані «до усіх попів та монастирів», щоби ті закликали населення до війни «нібито в обороні релігії» [138, с. 76]. Бажаючи показати усю непослідовність та безглуздість дій козацтва, Ф. Гавронський вказував, що вони вислали посланців до Папи Римського, «обіцяючи, що піддадуть йому усю Україну, а іменем Папи будуть здобувати міста та замки». Тут він не оминув наголосити, що «така безоглядна імпульсивність не дозволяла їм побачити суперечність між підданням Папі та нищенням костьолів й римо-католицького духовенства» [138, с. 76].

Цікаво, що в описах подій 1638 р. Ф. Равіта-Гавронський вдався до зображення певних містичних елементів. Дослідник зазначав, що Острянин «оточив себе чарівницями та чарівниками, щоби чинили інкантації на порох,

рушниці, повітря та вогонь» [138, с. 76]. Тут слід звернути увагу, що дослідник у подібному ж ключі описував і деякі епізоди з національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Зокрема він згадував, що гетьман часто скликав до себе чаклунок та наказував їм ворожити віщуючи майбутнє [137, с. 50]. Також він зазначав, що Хмельницький спеціально возив у своєму таборі відьом, які чарами намагалися впливати на долю бойових дій та сприяти перемозі козаків [137, с. 54]. Таким чином Ф. Гавронський хотів показати варварський напівязичницький характер козацтва, повністю чужий до християнської європейської цивілізації. На подібні підходи Ф. Гавронського у свій час звернув увагу ще М. Грушевський, який називав їх «апокрифічними свідченнями» що допомагали спотворити реальність відповідно до його антипатій [232, с. 223].

Картину організації повстання 1638 р. змалював у своїх дослідженнях В. Конопчинський. Вчений наголошував, що після попередніх повстань, які здебільшого розгорталися на Правобережжі, новий рух охопив саме Задніпровську Україну. Центром повстання він називав місто Голтву, яке належало до маєтностей князя Яреми Вишневецького. Козацький зрив очолив «наступник страченого Павлюка Остряниця чи Острянин», прізвище якого він пояснював походженням козацького лідера із міста Остер. Науковець відзначив значну роль маніфесту до населення України виданого Я. Острянином із Базавлуцької Січі 20 березня, який приваблював до шеревів повстанців все нові групи українців. Також історик звернув увагу на програмні пункти козацького керівництва, що «тепер менше акцентували на справах релігії, але більше на соціальних та національних питаннях, не оминувши й особисті кривди Острянина й применшуючи значення поразки Павлюка» [103, с. 314].

В. Томкевич вказував, що повстання 1638 р. фактично було продовженням виступу 1637 р. на чолі із П. Павлюком. Він відзначив, що значна група козаків у бл. 3 тис. осіб змогла відступити на Січ й готувалася там до продовження своєї боротьби уже з настанням весни 1638 р. Підсилив невдоволення населення та його готовність до боротьби й терор гетьмана М. Потоцького та

розквартирування коронного війська на зимові лежі у селах та містечках Лівобережжя [176, с. 22]. Поруч із цим варто відзначити, що в іншому своєму дослідженні – у популярній загальній історії українського козацтва – В.Томкєвич зображав цей виступ фактично спробою перешкодити запровадженню виробленої сеймом «Ординації Війська Запорізького» й наголошував, що він розпочався саме у дні оголошення цих постанов [177, с. 44].

У працях польських істориків знайшли своє відображення різноманітні за рівнем фактологічного наповнення, емоційною образністю та науковою цінністю образи розгортання бойових дій між козацтвом та коронними військами під час повстання 1638 р.

Доволі хаотичний опис бойових дій 1638 р. подав у своїх дослідженнях Т. Корзон. Вчений стверджував, що очільнику повстання «Яцьку Остряниці поспішив на допомогу Андрушка Гуня із Січі, що називав себе гетьманом військ його королівської милості запорізьких» [110, с. 317]. Як і у випадку із особливими формами подачі Т. Корзоном імені керівника повстання 1637 р., слід відзначити, що подібні перекручені форми імен козаків, що часто зустрічались у працях таких дослідників, як Т. Корзон чи Ф. Равіта-Гавронський, слідували тенденційній традиції їх відображення у творах шляхетських авторів, що ставились із підкресленою зневагою до своїх неаристократичних суперників. Подаючи їх у таких формах пізніші дослідники теж намагались створити викривлений образ козаків, як безрідних варварів. Варшавський історик вказував, що об'єднання повстанських військ не вберегло їх від поразки під Жовнином, де вони оточили себе оборонним табором й боролись проти наступу князя Яреми Вишневецького. Прибуття нових коронних військ на чолі із польним гетьманом Миколою Потоцьким змусило Остряницю відступити на більш вигідні позиції між Старцем й Дніпром. Навіть в оточенні, як підкреслив науковець, козацький лідер вимагав повернення давніх козацьких вольностей. Впевненості йому додавало очікування підмоги, яка наближалася на чолі із Філоненком. Однак, козаки, що йшли на допомогу

своїм товаришам, були розбиті, через що повстанців капітулювати. Т. Корзон оминув згадати про різноманітні репресії над учасниками повстання, але відзначив втечу Острянина та Гуні із частиною козаків «на Дон до Азову, де обоє ватажків знайшли безпечне укриття під владою московського царя» [110, с. 317].

Картину розгортання бойових дій під час повстання 1638 р висвітлив В. Конопчинський. В описі перших збройних зіткнень вчений зазначав, що 6 травня Станіслав Потоцький провів невдалий штурм на чудово укріплене місто Колки й, понісши значні втрати, змушений був відступити до Лубен. Там у свою чергу невдало наступав Острянин, що не дочекався приходу підмоги, яку вели Путивлець та Секеравий. Після цього уже польські війська взяли в облогу табір Путивльця, змусили повстанців видати його, а потім «взявши його табір через капітуляцію, зрадницько повбивали полонених» [103, с. 314]. Після цього князь Ярема Вишневецький взявся винищувати окремі загоны повстанців, зокрема розбив і війська Секеравого. Це значно ускладнило становище Острянина на Лівобережжі й змусило його відступати на південь. Після важких боїв під Жовнином він втік через московський кордон. Новим керівником повстання став Гуня, якого історик називав «хоробрим та добре обізнаним в інженерному мистецтві». Також він високо оцінював здобутки козацького очільника, наголошуючи, що він «витримував натиск 10 тис. жовнірів протягом півтора місяця». Науковець вказував на значній детермінації козаків, які до кінця боролися за свої права й рішуче стверджували, що «ми готові скоріше померти й один на одному голови свої покласти, а ніж мати такий мир, як із-під Кумейок». І тільки після поразки військ, що йшли на допомогу оточеним, повстанці погодились передати вирішення усіх своїх справ у руки королівській комісії, що засідала в Масловому Ставі.

Ю. Краєвський вказував, що початок бойових дій проти повстанців розвивався для польської сторони доволі невдало. Він відзначив, що коронні війська на чолі із Потоцьким вдалися до наступальних кроків й напали на повстанців під Голтвою, однак зазнали там значних втрат і змушені були

відступити у Лубни. Тоді козаки перейшли від оборонної тактики до наступальної й тепер уже самі вдарили на Лубни, де уже Острянин зазнав поразки. Втім значні втрати також і по польській стороні не дозволили Потоцькому розпочати переслідування козаків й заставили очікувати підходу підкріплення на чолі із Я. Вишневецьким. Дістатися до повстанського війська їм вдалось лише під Жовнином. Результат трьохденної там битви історик оцінював як такий, що заставив Остряницю «втратити будь яку надію й втекти із табору». Втім його, як відзначив вчений, замінив «досвідчений у боях Дмитро Тимошевич Гуня», що перевів повстанський табір над Старець й пробував домовлятися, але без результату [92, с. 278]. Науковець відзначив, що Д. Гуня пропонував скласти зброю в обмін на повернення козакам давніх вольностей, але М. Потоцький «не прийняв такі умови оголосивши, що вони через сваволю втратили вольності» [92, с. 278]. Це призвело до продовження запеклої боротьби, що тривала ще цілий липень та початок серпня 1638 р. й лише голод примусив повстанців до капітуляції. Ю. Краєвський, який не згадував про підступне винищення Потоцьким частини повстанців після утверджених умов капітуляції ще під час боїв під Лубнами, зобразив нібито вигідні для повстанців умови завершення бойових дій над Старцем. Так він вказував, що козаки були лише змушені здати зброю і їм дозволили розійтись по домівках, а також М. Потоцький погодився на формування козацького посольства до короля, яке могло там пожалітися на свої кривди. Також він відзначив факт втечі Острянина та Гуні не безпечні для них землі над Доном.

Змальовуючи хід бойових дій під час повстання 1638 р. Ф. Равіта-Гавронський намагався показати різноманітні тактичні дії обох сторін. Вчений зазначав, що на початку кампанії, коли козаки лише передбачали можливі збройні зіткнення, ними було споруджено захищений військовий табір біля р. Голтви. Коронне військо, прибувши у район бойових дій, вдалося до рішучого штурму козацьких шанців і, як стверджував дослідник, «2 тисячі трупом поклато». Відчуваючи силу ворожої загрози, Острянин вирішив відступити у напрямку на Лубни. Історик припускав, що у такому маневрі

повстанського очільника було помітно його спробу передислокуватись поближче до кордонів із Московським царством та Диким Полем, звідки він очікував приходу допомоги донських козаків. Він згадував, що у цей час ходили чутки, що на з'єднання із військом Острянина йдуть донські козаки на чолі із одним з помічників українського ватажка, Путивльцем. При цьому дослідник наголосив, що це все було «продуманим самообманом» [138, с. 77], адже ніяка підмога до повстанців не йшла й усе це мало лише слугувати зміцненню бойового духу повстанців перед лицем близької катастрофи. Втім, слід відзначити, що виклад подій у Ф. Гавронського часто виходив доволі суперечливим. Наприклад відразу після згадок про Путивльця та донських козаків він розповідав про втечу Острянина із повстанського табору й про вибір козаками нового очільника – цього ж самого Путивльця. Останній нібито зміцнив табір й продовжив оборону, однак після наступу коронних військ «став більш покірний» й розпочав переговори, після яких повстанці на вимогу гетьмана Потоцького видали Путивльця. Паралельно Ф. Равіта-Гавронський розповідав, що Острянин втік до Жовнина. Далі його розповідь про долю Острянина обривається. Після цього дослідник розповідав, що козаки, які зазнавали постійного тиску із боку коронних військ, обрали собі нового гетьмана – Дмитра Гуню. Його дослідник характеризував як «відомого авантюриста» й зазначав, що той був предтечею Б. Хмельницького в спробах укласти антипольський союз із Кримським ханством [138, с. 77]. Також він, як це зображав Ф. Гавронський, вів облудні переговори із гетьманом Потоцьким, просячи про милосердя, але й ставлячи різні вимоги із позиції «наче вони були переможцями», зокрема видати їм Іллю Країмовича та шість полковників реєстрового війська. При цьому Гуня продовжив відступ до Дніпра. Не отримавши там жодної підмоги, козаки відійшли до Старця де заклали потужно фортифікований табір. Там ватажок повстанців продовжував «обманювати» Потоцького затягуванням переговорів, очікуючи прибуття допомоги, яка таки прибула на чолі із Філоненком. Він, як вважав дослідник, привіз повстанцям харчів на два дні, але за це був нібито «у винагороду» вилаяний та побитий.

М. Потоцький зрозумів обман із боку козацьких ватажків й вирішив здійснити штурм табору. Це заставило повстанців здатися [138, с. 77].

Ф. Равіта-Гавронський подав власну картину завершення повстання 1638 р. Дослідник бажав зобразити усе у формі нового шляхетного вчинку представників влади Речі Посполитої до завжди невдячного, зрадливого варварського козацтва. Таким чином, через замовчування одних фактів та акцентах на інших, а також порушуючи послідовність подій, історія цих подій у значній мірі була змінена Ф. Гавронським до невпізнання. Так він показав останній штурм на козацький табір, як акцію ціллю якої було лише примушення повстанців до миру. Він свідомо повністю упустив факт вчиненої у повстанському таборі різанини уже після капітуляції повстанців. Таким чином у зображеній Гавронським картині подій відбулося нібито лише нове складення присяги, згідно якої реєстровці зобов'язалися викреслити із реєстру усіх «чужих козаків», а чернь – визнати владу «старшого» [138, с. 78].

Чи не найбільш розлогий та багатий на деталі опис повстання 1638 р. у польській історіографії XIX та першої половини XX ст. залишив В.Томкевич у своєму дослідженні життя Яреми Вишневецького, який приймав активну участь у придушенні цього козацького виступу. Окрім епізодів війни, пов'язаних з участю у них молодого князя, історик докладно висвітлив й суспільно-політичні обставини вибуху повстання, різноманітні кроки обох воюючих сторін у стратегічному та тактичному плані, роль у них командирів як польських, так і козацьких військ. Вчений докладно зобразив маневрову війну, яку вели козаки, переходячи на все нові території, уникаючи зіткнення із переважаючими коронними військами, й намагалися поширити повстання на інші регіони. Зокрема це відбувалося при перевазі польських військ у кінноті, від якої козакам, що рухались усім табором, вдавалось відриватись.

В. Томкевич відзначив вдалі маневри козацьких військ Я. Остянина на початку бойових дій, коли йому вдалось обманути польське командування, що очікувало нападу на Переяслав, натомість самому взяти під свій контроль терени між ріками Пслем та Ворсклою, де він отримав значну підтримку від

місцевого населення [176, с. 23]. Однак після перших успіхів повстанці зазнали кількох поразок. Зокрема тут варто відзначити висвітлення істориком подій пов'язаних із розправою польських військ над козаками під Ріпкою після їх капітуляції, що нерідко замовчувались у працях польських дослідників. Він вказував, що козаки загону Путивльця зустрілися з цілим польським військом й швидко були змушені капітулювати за умови видачі командирів. Про порушення польською стороною домовленості історик лише коротко згадав, що «польське військо, наперекір волі командування, не дотрималось договору: кинулося із зброєю на козацький табір й майже повністю його вирізало» [176, с. 24]. Така лаконічність й акценти на сумнівному небажанні цього із сторони М. Потоцького були спричинені не бажанням дослідника кидати тінь на польських воїнів й полководців, яких він здебільшого намагався прославляти.

Відзначимо, що і в тогочасній українській історіографії не було більш розлогих зображень зрадливої розправи коронних військ над повстанцями, що здались за умови збереження їм життя. Так лише згадав про цей факт В. Яворницький [322, с.171]. Лише М. Грушевський провів короткий аналіз світчень польських джерел й вказав, що жовніри вважали це помстою за втрачених товаришів і коней, «божою волею» і залякуванням інших повстанців. Він вважав, що дані події розгортались навколо русько-польського конфлікту при якому поляки вважали русинів варварів і безжально їх винищували, підтвердженням чому були слова учасника подій Ш. Окольського [232, с. 296]. Натомість у сучасній польській науці із гострими негативними оцінками таких дій, як «кривавих мордувань», виступив Р. Романський [465, с. 212]. Поряд із цим провідний сучасний польський дослідник подій повстання 1637 р. А. Боровяк прямо звинувачував у різанині М. Потоцького, що навіть і не думав дотриматись умов капітуляції повстанців [349, с. 98].

Цікаві акценти на значній ролі селянства у повстанні 1638 р. зробив В. Томкевич. Він вказував, що після перших невдач Я. Острянин хотів відступити із усім військом на терени підконтрольні Московському царству, куди він уже вислав свою сім'ю. Однак проти цього виступила чернь, яка хотіла

продовження війни. Тому козацький очільник зупинився у верхів'ях Сули, де до нього приєдналися великі маси селянства [176, с. 26].

Важливі загальні спостереження над роллю битви біля Старця у вивченні тактики й стратегії дій козацької й коронної армій зробив В. Томкевич. Вчений зробив наголос на неможливості здобути козацький табір штурмом через його майстерно збудовані потужні укріплення [176, с. 26] й вказував, що загалом польська армія не мала якоїсь дієвої моделі боротьби проти оборонної тактики козацтва, що показав історичний досвід з 1590-х рр. й до часів Хмельниччини. Польному гетьману Миколі Потоцькому, який приймав участь тільки у заключній фазі придушення повстання, не вдалось повторити свій успіх із під Кумейок у 1637 р., адже не було фактору несподіванки [175, с. 261]. Усі ж спроби штурмувати укріплений табір завершувались лише великими втратами наступаючих. Таким чином, як відзначив історик, вдалий для коронної армії результат змогли забезпечити лише артилерійські обстріли та тривала облога. Науковець вважав, що долю усієї кампанії вирішила невдача прориву до повстанського табору підкріплення, що везло із собою значні запаси провіанту та боєприпасів. Попри усі маневри та контрудари козаків, загін підкріплення зазнав значних втрат й зміг доставити провізію лише на два дні. В результаті цього козацький табір охопила «депресія», зневірений Д. Гуня потаємно покинув табір, а після капітуляції «козаччина була на 10 років опанована» [176, с. 35]. Цікаво, що у подібних виразах й такими ж оцінками висвітлив події й тогочасний український історик Д. Дорошенко. Він взагалі не згадував про підступні погроми повстанців й вважав, що «на цей раз фінал кампанії був тихий і мирний» [234, с. 225].

Таким чином дослідження В.Томкевича ми можемо характеризувати як найбільш вдалий та детальний аналіз розвитку козацького військового мистецтва у часи повстань 1637 – 1638 рр., який з'явився у польській історичній науці аж до початку XXI ст. Більшою докладністю характеризуються лише найновіші праці польських істориків М. Гавенди [376] та А. Боров'яка [349].

У загальних оцінках польськими істориками козацьких повстань 1620 – 1630-х рр. А. Левицький стверджував, що внаслідок них суспільне становище в Україні стало ще більш неоднозначне та повне суперечностей. Так вчений стверджував, що в часи наступних десяти років миру бурхливо розквітла колонізація Наддніпрянщини. Однак, цитуючи сучасника цих подій, перемишльського єпископа Пясецького, він вказував, що «ця зміна у житті козаків була корисна для приватних осіб, але шкідлива для Речі Посполитої» [125, с. 239]. При цьому історик відзначив, що король Владислав IV був противником таких змін у становищі своїх підданих та країни.

Характеризуючи наслідки козацьких повстань та політику по придушенню козацтва М. Бобжинський стверджував, що «на незмірних просторах України, на землі польською та козацькою кров'ю зрошеній, під покровом навмисне збудованої над Дніпром фортеці Кодак почали знову підноситись гігантські фортуни Вишневецьких, Конецпольських, Калиновських, Потоцьких» [61, с. 168]. Він звертав увагу, що шляхта спроваджувала на Наддніпрянщину єзуїтів, що займалися «католицькою пропагандою». Таким чином влада та правлячий стан лише поглиблювали свою фатальну політику, що ставила на перше місце тимчасові та приватні інтереси, понад далекосяжні потреби держави та цілого народу.

Підсумовував польську політику в Україні в кінці 1630-х та в 1640-х рр. М. Дубецький у своїй праці «Дві миті із історії польської колонізації на Пониззі». Усю її вчений характеризував як цивілізаційну місію Польщі в Україні. Зокрема в усіх спробах взяти українське козацтво під контроль влади, нав'язати їм свої організаційні структури, змусити його стати лише інструментом для виконання польських зовнішньополітичних інтересів історик бачив лише потуги Польщі з метою піднести козаків «із глибин дикості до високих християнських та лицарських ідеалів» [75, с. 203]. Поруч із цим у рукописі зазначеної праці, що знаходиться в бібліотеці Польської академії наук в Кракові містяться елементи, що не увійшли в друковану версію дослідження. У ній дослідник охарактеризував козацькі повстання як впертий спротив

варварських темних мас спробам підняти їх до вищого цивілізаційного розвитку, приклад неприйняття «темнотою» усього «світлого» [35, арк. 8-9]. Відзначимо, що такі погляди М. Дубецького зазнали критики ще із боку його сучасника, відомого польського історика В. Чермака у його рецензії на видання даної праці у «Przegląd powszechny» (1890 р.). Вчений відзначив, що патетичні ідеалізовані підходи до ролі Польщі в Україні понижують науковий рівень праці, адже звертають увагу лише на позитивні сторони політики. Він вказував, що глибші дослідження відкривають багато «темних та сумних сторінок» польської політики й тому заставляють відмовитись від «осуду» козацтва й взяти частину вини за криваві події XVII ст. також на плечі польського народу [206, с. 428-429].

Охарактеризував становище козаків за підсумками сеймових постанов та придушення повстання у 1638 р. Л. Кубаля. Він стверджував, що козаки, яких він називав «небезпечною стихією», «за постійні бунти й насилля над договорами із іншими державами були перетворені на селян, але так як вели себе зухвало, то із ними поводитись гірше ніж із селянами» [118, с. 3]. Таким чином вчений, хоч і творив образи минулого під впливом патріотичних неоромантичних віянь й зображав козацтво у темних тонах, все ж відводив ключове місце саме проблемі перетворення вільного військового населення України у підданих селян, що зазнавало виняткових утисків та приниження.

Амбівалентно оцінював становище українського козацтва після придушення повстань Т. Корзон. Варшавський історик змалював картину гніту, якого зазнавали козаки, що не потрапили у реєстр, від панів та намісників котрі поводитися із ними як із кріпосними чи слугами й навіть «впрягали їх у плуги та наказували орати», відбирали землі та інше майно, включно із військовою здобиччю. Поруч із твердженням, що «можемо зрозуміти скільки ненависті щодо ляхів з'являлося у козаків», він вважав за неможливе визначити достовірність таких обвинувачень у бік шляхти й зводив усі утиски до «примушення козаків до землеробського підданства й позбавлення їх військових забав» [110, с. 318]. Таким чином дослідник змальовував ці процеси

як приборкання агресивних дикунів. Загалом же історик стверджував, що серед козаків «не зникали прояви бунтівного духу», постійно плелись змови проти життя та майна шляхти й навіть зустрічалися сліди домовленостей із татарами. Зокрема він вказував, що уже в 1646 р. шпигуни із Криму доносили у Варшаву про посольства козаків до хана і плани «підняти повстання при допомозі поган» [111, с. 158]. Таким чином, не оминаючи чисельних свідчень джерел, дослідник уже з властивих йому антиукраїнських позицій та ідей «історичного оптимізму» із їх пошуками змов ворожих до поляків їх сусідів, намагався показати й суспільно-політичну ситуацію яка склалася в Україні після придушення козацьких повстань. Відзначимо, що чи не поодиноким критиком таких «кубілівсько-корзонівських» підходів був аж в 1930-х рр. О.Гурка, за що зазнавав цькування із боку багатьох своїх колег.

Рішення комісії і «магнатської влади Речі Посполитої», як відзначав В. Конопчинський, були для роззброєних повстанців вкрай важкі. Особливий акцент він робив на захоплення козацьких земель магнатами Вишневецькими, Потоцькими, Калиновськими та Конецпольськими. Також історик вказував, що запорожцям заборонили навіть займатись полюванням та рибальством [103, с. 315]. Слід відзначити, що у подібних оцінках В.Конопчинського відобразились ідеї націонал-демократів, що попри прославлення загалу «польського шляхетського народу», доволі критично ставились до магнатської олігархії. У їх всевладді, як і в одноосібному пануванні, вони бачили загрозу «традиційній» демократії Речі Посполитої. Таким чином критика істориком перемог магнатів була подиктоване не симпатіями до козацтва, а негативними оцінками засилля великої аристократії, яку він бачив породженням шкідливих впливів суспільних традицій запозичених із Литви та Русі.

Як жорсткі щодо козацтва, але й небезпечні для самої Речі Посполитої, бачив дії по «врегулюванню» козацького питання А. Шельонговський. Вчений, як прибічник ідейних постулатів націонал-демократичного руху, критично ставився до олігархічного правління магнатів у Речі Посполитій. З таких позицій він оцінював шкідливі для держави наслідки політики магнатів, які

розбивши повстанців, перш за все взялися за реалізацію своїх цілей – перетворення козаків у підданих селян. При цьому вчений наголошував, що це лише призвело до «розселення по хуторах та містечках сорока тисяч досконалих досвідчених воїнів», що лише очікували нової можливості взятися за приховану від шляхти зброю [163, с. 50].

Загальні оцінки козацьких повстань зробив відомий львівський історик С. Закшевський, що висловив їх у ході дискусії із О. Гуркою, який критично оцінював суспільно-політичний устрій Першої Речі Посполитої та її політику щодо козацтва. Відзначимо, що польське львівські історики відчували значну вагу українського питання у історії Польщі, однак нерідко перебували під впливом шовіністичних стереотипів, що загострювались на тлі польсько-українського конфлікту у регіоні. С. Закшевський, що був активним діячем політичного руху «санації», займався й розробкою теоретичної бази «Ягеллонської ідеї» й концепції побудови багатонаціональної федеральної держави на просторах між Балтійським та Чорним морями [7, арк. 201-202; 8, арк. 62]. З даних позицій він розглядав й козацькі повстання у яких бачив боротьбу проти «ягеллонської Польщі, а конкретніше – проти політичного ідеалу ягеллонської Польщі яким є політична солідарність у першу чергу Польщі та Литви, на другому рівні – поляків, литовців та русинів, а на третьому – у межах тогочасних уявлень співпраці римо-католицького світу з іншими релігіями, церквами, у тому числі із православ'ям» [194, с. 84]. Таким чином козаків він показував як варварську стихію, що руйнувала міжнаціональний консенсус й мирну працю на спільне благо єдиної для усіх батьківщини Речі Посполитої. Козаки, на його думку воювали не проти етнічних поляків, а проти творців «ягеллонської Польщі», до яких він зокрема зараховував як Жолкевських, Любомирських та Потоцьких, так і Острозьких й Вишневецьких, яких він називає «співтворцями та виконавцями Люблінської унії», що «служили польській політичній думці й усі були поляками у державному значенні» [194, с. 85]. Таким чином під ідеалами єднання народів та співпраці між ними у рамках «спільної батьківщини» вчений все ж вказував на їх сутність

як асиміляції та служіння польським інтересам. Усі ж, хто виступав проти такої форми «праці на спільне благо» розглядалися як вороги гуманістичних ідеалів та цивілізаційного поступу [8, арк. 29]. Відзначимо, що у даному ключі багато політиків та мислителів із політичного табору «санації» у подібному ключі розглядали й міжнаціональні відносини уже в міжвоєнній польській державі, де українці мали стати громадянами «спільної батьківщини» Другої Речі Посполитої й служити державі, яка будувалася довкола інтересів польського народу, а розвиток інших національностей всіляко гальмувався.

Підсумував наслідки козацьких повстань й охарактеризував становище у різних сферах суспільного життя в Україні після придушення козацьких виступів В. Томкевич. Вчений вважав, що збройна пацифікація українського населення та запровадження Ординації 1638 р., що мала започаткувати фактично процес повного підпорядкування козаків владі й поступового їх перетворення у піддане селянство, були для України безперечним благом, адже вона «до того жила лише під загрозою грабунку та різанини й не могла нормально розвиватися у культурно-економічному плані» [177, с. 45]. Усе козацтво і вільних мешканців степового прикордоння дослідник називав «авантюрним населенням», яке такими заходами державі вдалося «відтіснити в глиб країни й змусити до прийняття осілого способу життя» [177, с. 45]. Таким чином В. Томкевич усе незалежне населення, яке самостійно вело своє господарювання й мало відмінні, від усталеного в шляхетсько-олігархічній Речі Посполитій, погляди на суспільно-політичний устрій, він зараховував до варварських анархічних кочовиків, що несли загрозу не лише цивілізації, але й лише бажали вбивати й грабувати усіх довкола. Саме ж перетворення усіх цих людей у селян-кріпаків дослідник бачив великою можливістю для економічного та суспільного благоденства в Україні, яка, за його оцінками, до того часу була лише «батьківщиною анархії» [177, с. 45].

Таким чином у висновках В. Томкевича, що були збіжні із поглядами більшості польської польських дослідників, відобразилась позиція польської історичної науки кінця XIX – першої половини XX ст. щодо козацьких

повстань, самого явища українського козацтва та й цілого українського соціуму XVII ст., які проектувалися на бачення сучасного історикам українського народу. Так усі виступи проти влади та дій правлячих еліт розглядались не як боротьба проти несправедливості, що панувала у тогочасному соціумі Речі Посполитої, а як «врожені вади» самого українського населення, яке нібито перебувало на стадії варварства й лише керувалось кровожерливими інстинктами. Спроби переоцінки минулого й звернення уваги на недоліки устрою польської держави та її правлячих еліт, здійснені в останній третині XIX ст. краківськими істориками та О. Гуркою у 1930-х рр., поступово були витіснені на узбіччя інтелектуального дискурсу ідеями про польську національну винятковість, шовіністичним розрізненням на цивілізаційно вищі та нижчі нації, місії Польщі у керівництві над народами Східної Європи.

* * *

Вивчення місця українського козацтва у соціумі Речі Посполитої першої половини XVII ст. та його боротьби у повстаннях 1620 – 1630-х рр. відіграло важливу роль у козакознавчих студіях польських науковців кінця XIX ст. – 1939 р. На образ козаків у працях дослідників впливали зміни у польській історичній науці та еволюція суспільно-політичних умов у яких існував польський народ у зазначений період. Зокрема, слід відзначити критичний щодо політики еліт Першої Речі Посполитої підхід представників Краківської історичної школи, що намагались простежити причини козацьких повстань у вадах суспільного устрою польсько-литовської держави. На противагу таким поглядам сформувався підхід Варшавської історичної школи, що з позицій «історичного оптимізму» бачили козаків чужою для Речі Посполитої силою й одним із факторів її руйнування. Уже в XX ст. творці т.зв. «Нової Краківської історичної школи», попри критичний підхід до політики магнатських кіл Першої Речі Посполитої, все ж показували козацтво у темних тонах як зняряддя зовнішніх ворогів польського народу. Сформовані у міжвоєнний період наукові середовища, представники яких симпатизували політичному табору Ю. Пілсудського, мали доволі дуалістичну позицію щодо оцінки ролі козацтва

у житті польсько-литовської держави. Якщо одні бачили у них руйнівників міжнаціонального консенсусу, який нібито існував у Речі Посполитій, то другі розглядали козацтво групою, яка боролась за трансформацію суспільно-політичного устрою польсько-литовської держави, що могла підняти її на нові щаблі процвітання. Втім, відзначимо, що поступове наростання антагонізму у польсько-українських відносинах, яке спостерігалось із кінця XIX ст. до 1939 р. значно впливало на специфіку зображення минулого українського народу загалом та козацтва зокрема. Об'єктивне критичне зображення історії, спроби пошуку у минулому прикладів рівноправної міжнаціональної співпраці, дедалі більше губилися у націоналістичному трактуванні минулого Польщі, героїзації поляків та шовіністичному зображенні інших народів, де козаки нерідко ставали приладовим образом «чужинця», «ворога» та «варвара». У питанні «розв'язання козацької проблеми» дослідники часто бачили моделі для подібної поведінки уже в XIX та XX ст. у відносинах із українцями через спроби пошуку компромісу чи силового придушення непокірних та асиміляції усіх, хто не вписувався у задані польською державою рамки.

ВИСНОВКИ

У польській історичній науці кінця XIX ст. – 1939 р. багато уваги приділялося вивченню історії українського козацтва у період від 1600 р. до початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Такі зацікавлення були обумовлені необхідністю вивчення ролі Війська Запорізького у історії Речі Посполитої у період її найбільшої могутності, коли різко зросло значення козацтва як у суспільно-політичному житті польсько-литовської держави, так і на міжнародній арені. Поруч із цим польські дослідники намагались прослідкувати у півстолітній історії козацтва, що передувала доленосному для Речі Посполитої повстанні 1648 р., корені масштабного суспільного зриву, що підважив польське панування на українських землях й започаткував процес поступового руйнування польської держави.

Вивчаючи історію Війська Запорізького на зламі XVI та XVII ст. польські історики робили наголос на значному його послабленні напередодні початку нового століття, що було пов'язано із поразкою козацьких повстань К. Косинського та С. Наливайка, втратами зазнаними у ході цих конфліктів та жорсткими умовами встановленими владою Речі Посполитої, що значно обмежували права козацтва й ставили його на межу існування. Для ряду вчених, що здебільшого схилились до негативної оцінки ролі козацтва в історії, Польща у цей час мала можливість повністю ліквідувати козацтво як явище. Вони висловлювали жаль з приводу того, що польські еліти не скористалися із такої історичної можливості позбутися сили, яка зрештою пізніше фатально спричинилася до руйнування польсько-литовської держави. Історики робили наголос на непослідовності політики влади щодо козацтва, яка у мирний час всіляко його обмежувала, але не ліквідовувала, однак за першої військової потреби нехтувала своїми попередніми постановами, закликала козаків у необмеженій кількості у лави своїх армій й цим значно сприяла зростанню їх сили. У такому ключі польські вчені розглядали участь козаків у війнах, які вела Річ Посполита на початку XVII ст. у Молдові, Балтійських краях та у часи

«великої смути» в Московському царстві. Дослідники відзначали велику роль «послуг» козацтва, яке воно надало Польщі у цих конфліктах, однак все ж здебільшого негативно оцінювали їх далекосяжні наслідки. Так вони вважали, що Військо Запорізьке у цих війнах не лише значно чисельно зросло й здобуло великий бойовий досвід, але й усвідомило свою силу й значимість не лише для Речі Посполитої, але й вагу на міжнародній арені як велика військова потуга. Вчені робили наголос на такому перевероті у свідомості козацтва й здебільшого характеризували політичну активність козацтва та його вимоги по зрівнянню у правах із шляхтою, як рештою військового соціального стану Речі Посполитої, негативним терміном «сваволі».

Як один із елементів цієї шкідливої, у розумінні польських дослідників, козацької «сваволі» вони бачили морські походи Війська Запорізького на володіння Османської імперії та її васалів. Здебільшого польські історики зображаючи події військових експедицій козацтва не намагались показати їх як приклади воїнського героїзму, а як дії людей керованих інстинктами, бажанням кровопролиття та грабунків. Повністю ухилялись побачити у них популярний в XVI та XVII ст. контекст релігійної боротьби проти «ворогів віри християнської». Сам термін «героїчна доба морських походів» польські вчені використовували лише із вказівкою на його побутування в українській історіографії й відносились до його вживання із скепсисом й наголошували на виключно негативних, із їх точки зору, наслідках таких козацьких дій. Особливі акценти робились на спричиненні козаками конфліктів між Османською імперією та Річчю Посполитою, що дедалі більше загрожували перерости у велику війну. Також ряд негативно налаштованих до козацтва істориків намагались пояснити татарські набіги першої половини XVII ст. як відповідь на походи запорожців. Втім слід відзначити, що у деяких науковців, які негативно оцінювали роль магнатів у суспільно-політичному житті Речі Посполитої, зустрічаються звинувачення й у бік вищих аристократичних родів, які своїми самовільними походами у Молдову провокували війну із Туреччиною й цим прирівнювали їх до козацтва як призвідників польсько-турецьких конфліктів.

Такі підходи зустрічаються у працях деяких вчених із гона Краківської історичної школи, які відстоювали ідеї «історичного песимізму», та істориків, що симпатизували політичному руху націонал-демократів із їх критикою магнатського всевладдя. У походах козаків на турецькі володіння ряд вчених намагались простежити й вплив іноземних інтриг ворожих до Польщі країн, що підштовхували козаків до шкідливих для неї вчинків. Зокрема такою силою ряд дослідників, що мали антинімецькі упередження, бачили імперію австрійських Габсбургів.

Польські вчені особливо виділяли із загалу козацьких лідерів П. Сагайдачного і як славного військового вождя, і як ключового представника вірного Речі Посполитій угруповання у середовищі Війська Запорізького, який зупиняв можливі дії козацтва проти влади. Попри такі оцінки П. Сагайдачного дослідники здебільшого ухилялись від зарахування його до гона героїв Речі Посполитої, що робило багато польських інтелектуалів сучасників гетьмана. Історики часто зображали його особою, яка зручно грала на протиріччях польської політики й цим використовувала її задля зміцнення козацтва, а також, зрештою, вказувала на безперспективність курсу на обмеження Війська Запорізького. У працях деяких антикозацько налаштованих істориків зустрічається зауваження, що саме постать П. Сагайдачного, що йшов на компроміси із владою, стояла на перешкоді розправи із козацтвом. Втім серед лівової частки істориків панували високі оцінки ролі П. Сагайдачного та козацтва у Московській війні 1617 – 1618 рр. й визнавалось як ключове значення у вдалому для Польщі результаті цього конфлікту.

Певний дуалізм зустрічається в оцінках польськими істориками ролі козацтва у Хотинській війні. Попри однозначні візії битви під Хотином, як прикладу єднання народів Речі Посполитої у боротьбі проти спільних ворогів та акценти на видатному значенні козаків у боях, ряд дослідників намагались відшукати й «темну сторону» ролі козацтва у цих подіях. Історики схилилися до визначення саме козаків як призвідників вибуху великої війни. Також у працях ряду вчених відчутними є звинувачення у бік козацтва щодо поразки

коронної армії під Цецорою у 1620 р. Зокрема Війську Запорізькому закидалося відсутність підтримки коронного гетьмана С. Жолкевського із їх боку, а також звинувачення у непослуху під час походу, що нібито і спричинився до знищення польської армії турками. Часто дослідники наголошували на важких для Речі Посполитої вимогах які поставило Військо Запорізьке перед владою взамін за їх згоду на участь у війні 1621 р. Також звинувачували митрополита І. Борецького у погрозах розпочати руками козаків розправу над шляхтою у випадку відмови від визнання нової православної церковної ієрархії. Таким чином у працях ряду польських дослідників простежується спроба знецінити очевидну ключову роль козацтва у одній із найбільших перемог польсько-литовської держави за усю історію її існування.

Для ряду польських істориків, що перебували під впливом ідей неоромантизму із його героїзацією минулого, використання історії із метою виховання патріотизму й емоційного зображення подій із поділом людей та явищ на «позитивних» та «негативних», козацтво виступало прикладом чужої для Речі Посполитої, Європи загалом та навіть самого цивілізованого життя й поступу, сили. Козаків показували напівкочовим змішаної національності населенням степу, що жило за варварськими традиціями, не мало політичної та релігійної свідомості, шанувало лише війну й керувалося бажанням здобичі. Такі підходи мотивували польських інтелектуалів характеризувати у подібному ключі й увесь український народ та показувати його як нездатного до власної державотворчої активності, а отже потребуючого керівництва та опіки поляків, як нібито більш розвинутих, що забезпечать цивілізаційний поступ України. Втім, багато дослідників вказували на поступовому формуванні протягом перших десятиліть XVII ст. у козацькому середовищі політичної свідомості, що з'являлась завдяки зростанню їх військовій силі та усвідомленню ними своєї. Це у свою чергу проявлялося у боротьбі козаків за здобуття політичних та соціальних прав. Історики здебільшого негативно оцінювали такі дії козацтва й бачили їх елементом т.зв. «сваволі», з якою Польщі треба було боротися, адже вона руйнувала усталений у Речі Посполитій порядок. Однак ряд істориків, що

виступали із критикою соціально-політичного устрою Першої Речі Посполитої, зокрема представники Краківської історичної школи, вважали за доцільне проведення реформи суспільного ладу, при якій козацтво було б інтегроване до військово-шляхетського прошарку польсько-литовської держави й цим залучене на користь взаємовигідної праці на благо держави. Подібно до краківських істориків XIX ст. уже в 1930-х рр. оцінював проблему козацтва та можливості її врегулювання й історик О. Гурка, що виступив із ідеями переосмислення історичного досвіду Польщі, однак зазнав критики із боку більшості своїх колег. Також серед прихильників «історичного песимізму» з'являлись ідеї про боротьбу в Україні магнатського латифундіального та козацького хутірною землеволодіння, що представляли різні підходи до бачення суспільних відносин в Речі Посполитій. Історики, які схилились до концепції «західної орієнтації» вектору історичного розвитку Польщі часто були критичні до суспільних відносин, що оформились в першій половині XVII ст. на українських землях. Вони бачили негативні наслідки діяльності магнатів, що задля власного збагачення намагались перетворити козаків у підвладних їм селян й цим провокували криваві козацькі повстання. Вони наголошували на історичній необхідності орієнтації польського народу на здобутки Західної Європи, натомість у діяльності магнатів простежували негативні традиції всевладдя, запозичені із соціуму Східної Європи.

Багато уваги польські історики звертали на роль українського козацтва у релігійному житті. Попри часті акценти дослідників, що негативно оцінювали козацтво, на нібито релігійній байдужості козаків, все ж визначалося що в першій половині XVII ст. вони активно включилися у міжконфесійний конфлікт між православними, уніатами та католиками. Виходячи із таких оцінок релігійної свідомості козаків ряд вчених бачили у них лише знаряддя у руках православного духовенства, що боролось за свою легалізацію й нібито намагалось розпалити в Україні релігійну війну. Козакам та православному духовенству закидалась змова із ворогами Польщі й часто їх зображувалось як маріонеток політики підконтрольного султана Константинопольського

патріархату, Московського царства та навіть протестантської Швеції. Військо Запорізьке та православну церкву часто змальовували як частину справжньої антипольської змови, що уже в першій половині XVII ст. хотіла здійснити поділ Речі Посполитої. Особливо такі ідеї були популярні серед істориків із гона Варшавської історичної школи, вчених із т.зв. «нової Краківської історичної школи» та симпатиків руху націонал-демократів, що у значній мірі перейняли від варшавських істориків ідеї «історичного оптимізму». Візії на минуле цих дослідників ґрунтувались на ідеї пошуку коренів історичних проблем Польщі та зрештою втратою неї незалежності у іноземних інтригах та агресії. Саме у діях зовнішніх та внутрішніх ворогів, а не у вадах та суперечностях самого соціуму Першої Речі Посполитої, вони вбачали причину ледь не усіх головних проблем польського народу.

Основну причину козацьких повстань польські історики здебільшого бачили у козацькій «сваволі», тобто у їх усвідомленні своєї значимості та сили у Речі Посполитій, боротьбі за політичні та соціально-економічні права, бажанні вести самостійну зовнішню політику та військові дії, що в оцінках дослідників суперечили інтересам держави. Військо Запорізьке старались показати як непоступливе у своїх вимогах, що зрештою заставляло владу до застосування сили задля їх примушення до позиції Речі Посполитої. Також ключове значення відводилось й релігійній боротьбі, яку нібито розпалювало православне духовенство й намагалося зробити із козаків борців за православну церкву. Однак існували й крайні погляди на причини козацьких повстань, які висловлювали історики, що перебували під впливом антиукраїнських ідей. Згідно із ними причиною конфлікту була виключно козацька кровожерливість й бажання поживитися за рахунок пограбування населення Речі Посполитої. Своєрідної протилежної позиції дотримувалися історики, які бачили історичну необхідність польсько-українського порозуміння, й здебільшого належали або до Краківської історичної школи, або до табору прихильників Ю. Пілсудського. Ці науковці основну причину повстань бачили у непослідовності політики залежної від магнатської олігархії влади Речі Посполитої, що не лише не

спромоглася інтегрувати козацтво в соціум польсько-литовської держави й використати його на її користь, але й впроваджувала у життя бажання шляхти про перетворення козаків у підданих їм селян. Цікаво, що дослідники звертали увагу й на головні причини кожного окремого повстання. Так причиною повстання 1625 р. року бачили у бажанні козаків здійснювати походи на землі Османської імперії та у змовах із Москвою; у повстанні 1630 р. наголос робили на війні за права православної церкви та у конфлікті між реєстровими козаками та «випищиками»; у 1635 р. бачили непокору козаків заходам влади по недопущенні морських походів запорожців та спробам взяти Січ під контроль; натомість повстання 1637 та 1638 рр. здебільшого бачили як жорстку соціальну боротьбу між різними станами населення й намагались показати навіть як «селянський бунт».

У зображенні подій козацьких повстань 1620 – 1630-х рр. часто спостерігається без критичне слідування за буквою польських історичних джерел у яких гіперболізувалися розміри козацьких сил та завданих повстанцям втрат. Здебільшого героїзувалися образи польських полководців та військ, яких зображали чесними, шляхетними самовідданими борцями, що рішуче перемагають набагато чисельнішого ворога й проявляють щодо нього акти гуманізму. Натомість у дусі історичних міфів повстанців показували варварськими масами безжальних різунів та грабіжників, що вирізнялись зрадливістю та боягузством. У працях деяких дослідників зустрічається замовчування фактів, які б в негативному світлі показували польське військо та полководців, підважували образ національних героїв, який використовувався для «зміцнення сердець» польського народу та задля виховання патріотизму. В загальних оцінках козацьких повстань історики бачили у них пролог до Хмельниччини, своєрідні перші спроби й тренування козаків у їх боротьбі проти Речі Посполитої. У підсумках намагались простежити їх загалом негативний для польсько-литовської держави результат, коли повністю ліквідувати небезпечні для неї сили не вдалося, глибинні причини конфлікту не були вирішені, а суперечності серед населення України лише загострились.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

1. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 525.
Гурка О. 159 арк.
2. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 715.
Закшевський С. 210 арк.
3. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 1917.
Тишковський К. 7 арк.
4. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 2109.
Шеленговский А. 168 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові)

5. Ф. 139 Прохаска А. Спр. 39. Особисті документи. 1819–1928 рр.
263 арк.
6. Ф. 711 Польське історичне товариство, м. Львів. Спр. 133. Папери.
1887–1940 рр. 381 арк.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Відділ рукописів (ВР ЛНБ)

7. Ф. 5 Оссолінських. оп. 1. Спр. 7343 Korespondencja Stanisława Zakrzewskiego. t. I. Lata 1896–1935. 380 арк.
8. Ф. 5 Оссолінських. оп. 1. Спр. 7351 Papiery różne Stan. Zakrzewskiego,
1892–1935. 84 арк.

9. Ф. 32 Архів Гебултовських. Спр. 64. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. 166 арк.
10. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 1 Теоретичні матеріали XVI–XVII ст. Українська козаччина. 283 арк.
11. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 55 Дрібні праці. 496 арк.
12. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 60 Епоха Ягеллонів до 1506. 210 арк.
13. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 61 Епоха Ягеллонів 1506–1572. 213 арк.
14. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 62 Епоха королів з вибору. 265 арк.
15. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 68 Статті. 109 арк.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ), m. Kraków

16. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Bobrzyński Michał]. Ненумеровані сторінки.
17. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Koneczny Feliks]. Ненумеровані сторінки.
18. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Konopczyński Władysław]. Ненумеровані сторінки.
19. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Kukiel Marian]. Ненумеровані сторінки.
20. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Sobieski Wacław]. Ненумеровані сторінки.
21. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Zakrzewski Stanisław]. Ненумеровані сторінки.
22. Sygn. WF. II. 121 Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945. Ненумеровані сторінки.
23. Sygn. WF. II. 135 Katedra historii Powszechnej. Ненумеровані сторінки.
24. Sygn. WF. II. 137 Katedra Historii Polski. Ненумеровані сторінки.

25. Sygn. WF. II. 138 Seminarium Historyczne. Ненумеровані сторінки.
26. Sygn. WF. II. 139 Katedra Historii Polski, Historii średniowiecznej i Historii Nowożytnej. Ненумеровані сторінки.
27. Sygn. WF. II. 188 Wykłady z Historii Litwy i Historii Rusi. Ненумеровані сторінки.
28. Sygn. Z 33/ IV Seminarium Historyczne. Ненумеровані сторінки.

Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Rękopisy (Rkps. BJ)

29. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Abracham W., 1927]. k. 78.
30. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Kukiel M., 1931]. k. 206.
31. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Chodyncki K., 1930]. k. 153.
32. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Zakrzewski S., 1927–1932]. k. 91–92, 191–192.

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rękopisy (Rkps. PAU i PAN Kraków), m. Kraków

33. Sygn. 4110 Materiały Zygmunta Lasockiego dotyczące rozpraw o Skrzetuskim. k. 18.
34. Sygn. 5005 Rękopisy J. Fijałka. „Unia. Cerkiew grecka i ruska” – od średniowiecza do końca XVIII w. k. 698.
35. Sygn. 6801 Marian Dubiecki: „Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r.)”. k. 14.

Archiwum Akt Nowych, m. Warszawa

36. Sygn. 14. 249. Mikr. B-9243 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Funkcjonariusze państwowi – nominacje profesorów, habilitacje docentów.
Ненумеровані сторінки.

37. Sygn. 14. 1987. Mikr. B-10980 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Chodyncki. k. 97.

38. Sygn. 14. 2692 Mikr. B-11685 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Górką O. k. 26.

39. Sygn. 14. 2810 Mikr. B-11803 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Halecki O. k. 147.

40. Sygn. 14. 2818 Mikr. B-11811 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Handelsman M. k. 128.

41. Sygn. 14. 3434 Mikr. B-12427 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Kolankowski L. k. 325.

42. Sygn. 14. 3466 Mikr. B-12459 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Konopczyński W. k. 71.

43. Sygn. 14. 3800 Mikr. B-12793 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Kukiel M. k. 36.

44. Sygn. 14. 6266 Mikr. B-15259 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Tomkiewicz W. k. 26.

45. Sygn. 14. 6327. Mikr. B-15320 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Tymieniecki K. k. 91.

46. Sygn. 14. 6641 Mikr. B-15634 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Woliński J. k. 228.

47. Sygn. 390. Leon Wasilewski. Ненумеровані сторінки.

Biblioteka Narodowa. m.Warszawa

48. Syg. II 5934. Notatki uniwersyteckie i naukowe T.Korzona. 213 kart.

49. Syg. III 5514. Archiwum Aleksandra Czołowskiego [Aleksander Czołowski- Zbiór drobnych artykułów, wykładów i odczytów] 87 kart.

50. Syg. IV 5608. Archiwum Aleksandra Czołowskiego [Jaworski Franciszek. Chocim. Rozprawa historyczna o dziejach miasta] 182 karty.

51. Syg. IV 5626. Archiwum Aleksandra Czołowskiego [Aleksander Czołowski. Notaty z historii o Kozakach i Rusi] 38 kart.

52. Syg. IV 10119. Korespondencja F.Rawity-Gawrońskiego. 201 karta.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ДОПОВІДІ

53. Antonów M. Przyczynki do dziejów Kudaka. *Prace historyczne w 30-lecie działalności prof.St.Zakrzewskiego*. Lwów: Nakładem Komitetu byłych uczniów z zasiłkiem Ministerstwa W.R.i.O.P., 1934. S. 284–294.

54. Antonów M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji Kurukowskiej z 1625 roku. Lwów: Nakładem Seminarjum Historji Polski Uniw. J. K., 1929. 16 s.

55. Bałaban J. *Historja Polski*. Lwów: Nakładem Księgarni H.Altenberga, 1906. 284 s.

56. Balzer O. W obronie historiografii. Rzecz wypowiedziana na Zjeździe historyków polskich w dyskusji nad referatem p. Tadeusza Korzona p.t. „Błędy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski”, Lwów [б.в.], 1890. 20 s.

57. Bidlo J. Michał Bobrzyński. Praga: Česke Akad. 1936, 92 s.

58. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1879. T. 1. 496 s.
59. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1881. T. 2. 398 s.
60. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T. 1. 296 s.
61. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T. 2. 332 s.
62. Bobrzyński M. Szkice i studia historyczne. Kraków: Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1922. T. 1. 260 s.
63. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego, przedmowa. *Serejski M. Historycy o historii*. Warszawa: PWN. S. 387–389.
64. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Polska u szczytu potęgi. Kraków: Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1930. T. 2. 660 s.
65. Brückner A. Tysiąc lat kultury polskiej. Paris: Księgarnia polska w Paryżu, 1930. T. 1. 1107 s.
66. Buszczyński S. Akademia Umiejętności i polityczne stronnictwo krakowskie. *Obrona spotwarzonego narodu*. Kraków, 1894. Zesz. 3. Cz. 1. S. 18–24.
67. Buszczyński S. Rozbiór krytyczny historycznej szkoły krakowskiej. *Obrona spotwarzonego narodu*. Kraków, 1888. Zesz. 2. 318 s.
68. Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632. Warszawa: Skład Główny Kasa im. Mianowskiego, 1934. 632 s.
69. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1895. 404 s.
70. Czermak W. Anatol Lewicki (1841–1899): wspomnienia pośmiertne. Kraków: Druk. "Czasu", 1899. 16 s.
71. Czermak W. Studia Historyczne. Kraków: Spółka Wydawniczy Polska, 1901. 342 s.

72. Czołowski A. Kudak. Przyczynek do założenia i upadku twierdzy. Lwów: Z drukarni Zakładu Nar. Im. Ossolińskich, 1926. 26 s.
73. Dembiński B. Szujski i jego synteza dziejów. *Przegląd Polski*. 1908. T. 169. S. 191–198.
74. Dobrowolski M. Aleksander Jabłonowski. Zarys żywota i przegląd dzieł. 1829-1913. *Przegląd Historyczny*. 1913. T. 17. Z. 2. S. 239–253.
75. Dubiecki M. *Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638, 1648)*, *Przegląd Powszechny*. 1890, T. 27. S. 201–209.
76. Dubiecki M. *Obrazy i studia historyczne. Seria II*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1899. 328 s.
77. Estreicher S. Michał Bobrzyński. Warszawa: Druk. Polska, 1936. 93 s.
78. Grabiński W. *Dzieje narodu polskiego*. Krakow, 1897. Cz. 1. 280 s.
79. Górka O. Białogród i Kilja a wyprawa r. 1497. Odbitka ze sprawotdania z posiedzenia Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa: J. Dziewulski, 1932. 22 s.
80. Górka O. *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie*. Warszawa: nakładem autora, 1933. 30 s.
81. Górka O. *Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk*. Warszawa: Główna drukarnia wojskowa, 1936. 116 s.
82. Górka O. „Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Warszawa: Skład główny. Libraria Nova, 1934. 142 s.
83. Górka O. *Optymizm a pesymizm w historjografji polskiej. Odwrócenie pojęć*. Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Lwów: Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1935. S. 562–570.
84. Górka O. *Optymizm a pesymizm w historjografji polskiej. Odwrócenie pojęć. Dyskusja*. Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Protokół. Lwów: Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1936. S. 45–54.

85. Górski K. *Historia piechoty polskiej*. Kraków: Nakładem księgarni spółki wydawniczej polskiej, 1893. 266 s.
86. Halecki O. *Historia Polski*. Lublin; Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, 1992. 318 s.
87. Halecki O. Idea jagiellonska. *Kwartalnik Historyczny*. 1937. № 51. S. 486–510.
88. Halecki O. Zagadnienia kulturalne w dziejach Unii Jagiellońskiej. *Przegląd historyczny*. 1926–1927. T. 6. S. 396–408.
89. Handelsman M. Bobrzyński jako uczony. *Przegląd Historyczny*. Seria 2. 1936. T. 13. S. 341–361.
90. Handelsma M. *Czasy porozbiorowe w historiografii polskiej 1795–1918*. Lwow: Wyd. Zakł. Narod, im. Ossolińskich, 1937. 26 s.
91. Handelsman M. *Historyka*. Cz.1. *Zasady metodologii historii*. Zamość: Zygmunt Pomarański i Spółka, 1921. 256 s.
92. *Historja polityczny Polski*. Część II. Od r. 1506 do r. 1775. Warszawa. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. 1923. 584 s.
93. Jabłonowski A. *Akademia Kijowski-Mohilańska. Zarys historyczny*. Kraków: Druk w L.Anczyca i spółki, 1899. 320 s.
94. Jabłonowski A. *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 368 s.
95. Jabłonowski A. *Pisma*. T.II *Kresy ukraiinne*. Warszawa: Skład główny w Księgarni H. Wende i s-ka, 1910. 346 s.
96. Jaworski W. Michał Bobrzyński. *Ateneum Wileńskie*, 1936. r. 11. S. 902–904.
97. Kamieniecki W. *Ponad zgiełkiem walk narodowościowych. Idea Jagiellońska*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1929. 40 s.
98. Kolankowski L. *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne*. Lwów: Skład główny w księgarni Gubrynowicz i syn, 1936. 374 s.
99. Koneczny F. *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M.Arcta w Warszawie, 1921. 296 s.

100. Koneczny F. Napór Orientu na Zachód. Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostoja», 2006. 25 s.
101. Koneczny F. O wielkości cywilizacji. Kraków: Czas, 1935. 336 s.
102. Koneczny F. Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski: W 2 t. Poznań; Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. T. 2. 308 s.
103. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. T. I. 1506–1648. 438 s.
104. Konopczyński W. Józef Szujski 1835–1883. Warszawa [6.B.] 1933. S. 20.
105. Konopczyński W. O idei jagiellońskiej. Umarli mówią. Poznań: Księgarnia Narodowa, 1929. S. 75–86.
106. Konopczyński W. Wielka Historia Powszechna. Wojny religijne i abcolutyzm. Warszawa: Księgarnia Trzaski-Everta, 1939. 494 s.
107. Korzon T. Aleksander Jabłonowski. *Kwartalnik historyczny*. 1914. T. 28. S. 145–180.
108. Korzon T. Bledy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski. *Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie*. 1890. T. 1. 281 s.
109. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa / Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1923. T. 1. 388 s.
110. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Dokończenie epoki przedrozbiorowej / Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1923. T. 2. 528 s.
111. Korzon T. Historia Polski. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej. 1918. 380 s.
112. Korzon T. Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory. Warszawa, 1915. T. I. 402 s.
113. Korzon T. Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory. Warszawa, 1916. T. II. 585 s.

114. Korzon T. Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory. Warszawa, 1916. T. III. 484 s.
115. Korzon T. Moj pamiętnik przedhistoryczny. Krakow: Nakładem autora, 1912. 144 s.
116. Kubala L. Szkice historyczne. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T. 1. 340 s.
117. Kubala L. Szkice historyczne. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T.2. 318 s.
118. Kubala L. Wojna Moskiewska 1654–1655. Sszkiców historycznych serya III. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 446 s.
119. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków: nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1929. 356 s.
120. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B.Połonieckiego, 1917. T. I. 292 s.
121. Lasocki Z. „Ogniem i mieczem” w świetle rewelacyj dra. Górki. Kraków: Nakładem autora, 1934. 14 s.
122. Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do Unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej. Poznań: Nakładem i drukiem W.Stefańskiego, 1841. 202 s.
123. Lelewel J. Dzieje Polski. Warszawa: Drukarnia J.Węckiego, 1829. 332 s.
124. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 500 s
125. Lewicki A. Zatys historyi Polski i krajów ruskich. Kraków: Nakładem autora, 1884. 324 s.
126. Lewicki A. Zarys Historji Polski. Warszawa; Kraków; Lublin: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1923. 492 s.
127. Lewicki K. Dzieje Kozaczyzny. Przegląd literatury za lata 1918–1935. *Ziemia Czerwieńska*. Rocznik II, zeszyt I. Lwów: Organ OPTH we Lwowie, 1936. S. 134–148.
128. Likowski E. Unia Brzeska (r. 1596). Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1907. 356 s.

129. Papee F. Dzieje Unii Kościelnej na Rusi. Lwów: Nakładem Towarzystwa Pedagogicznego, 1896. 54 s.
130. Papee F. O hetmanie Żółkiewskim. Lwów: Wydawnictwo Macierzy Polskiej, 1888. 52 s.
131. Pawiński A. Historya Polski. Warszawa: J.Berger, 1880. 430 s.
132. Polska jej Dzieje i Kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. T. 1. Od pradziejów do roku 1572. Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. 582 s.
133. Polska jej Dzieje i Kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej. T. 2. 1572–1795. Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. 590 s.
134. Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1927. 419 s.
135. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza/ Lwów: Nakładem Księgarni H.Altenberga; Warszawa: Księgarnia P.F.E. Wende i Sp., 1906. 360 s.
136. Rawita-Gawroński F. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. Warszawa; Kraków: Księgarnia J. Czarniecki, 1924. 150 s.
137. Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki B. Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk. Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi, 1914. 108 s.
138. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Warszawa, 1923. 238 s.
139. Rawita-Gawroński F. Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w. Wilno: Zakłady graficzne „Znicz”, 1930. 34 s.
140. Rawita-Gawroński F. Obszar, zaludnienie i tworzenie się kozaczyzny. Kraków: Nakł. "Świata Słowiańskiego", 1914. 70 s.
141. Rolle A. (Dr Antoni J.). Zameczki podolskie na kresach multańskich. T. I. Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1880. 316 s.
142. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1921. 604 s.

143. Smoleński W. *Historja Polski. Wykłady popularne.* Warszawa: G. Gebethner i spółka, 1924. 218 s.
144. Smoleński W. *Szkoły historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość.* Warszawa: Drukarnia Artystyczna S. Sikorskiego, 1898. 160 s.
145. Smolka S. *Jozef Szujski – jego stanowisko w literaturze i społeczeństwie.* Krakow: «Czas», 1883. 126 s.
146. Smolka S. *Poczet królów polskich: zbiór portretów historycznych.* Wiedeń: nakład Maurycego Perlesa, 1893. 192 s.
147. Smolka S. *Szkice historyczne.* Warszawa: Gebethner i Wolff, 1882. Seria 1. 362 s.
148. Sobieski W. *Dzieje Polski. T. 1. Do roku 1696.* Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. 262 s.
149. Sobieski W. *Historja Polski.* Kraków: Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1931. 300 s.
150. Sobieski W. *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III.* Warszawa: Nakładem Stefana Dembego, 1902. 202 s.
151. Sobieski W. *Studia historyczne.* Lwów: Księgarnia Polska B.Połonieckiego; Warszawa: Nakładem E.Wende i Spółka, 1912. 244 s.
152. Sobieski W. *Szkice historyczne.* Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1904. 316 s.
153. Sokolnicki M., Mościcki H., Cynarski J. *Historia Powszechna.* Warszawa: „Kultura i Wiedza”, 1936. 1480 s.
154. Sokolowski A. *Polityczna historia Polski. Polska. Obrazy i opisy.* Lwów: Nakład Macierzy Polskiej, 1906. T. 1. S. 381–930.
155. Stroński Z. *Swawola ukraińska u schyłku XVI w. Kwartalnik Historyczny.* 1924. XXXIV. S. 311–330.
156. Szajnocha K. *Dzieła. T.X.* Warszawa: Nakładem i drukiem Józefa Ungra, 1878. 428 s.
157. Szajnocha K. *Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. T.I.* Warszawa: Nakładem Redakcji „Gazety Polskiej”, 1900. 470 s.

158. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648. T. II. Warszawa: Nakładem Redakcji „Gazety Polskiej”, 1900. 480 s.
159. Szelański A. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1921. 288 s.
160. Szelański A. Dzieje powszechne i cywilizacji. t. 1: Egipt. Babilon i Assyrya. Syrya i Palestyna. Azja Mniejsza. Iran i Turan. Indye, Chiny i Pacyfik, Warszawa: S. Orgelbranda Synowie 1913.
161. Szelański A. Dzieje powszechne i cywilizacji, t. 4: Odrodzenie Wschodu. Geneza społeczeństw na Zachodzie. Świat turko-słowiański, Warszawa: S. Orgelbranda Synowie 1918.
162. Szelański A. Historia nowożytna. Warszawa; Poznań; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M. Arcta, 1920. 398 s.
163. Szelański A. Historia Powszechna. Warszawa: M. Arct, 1936. 1116 s.
164. Szelański A. Walka o Bałtyk (1544–1621). Lwów: Nakładem księgarni polskiej B. Połonieckiego, 1904. 400 s.
165. Szelański A. Wschód i Zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacji. Lwów: Nakładem Towarzystwa wydawniczego, 1912. 526 s.
166. Szujski J. Chocim i Cecora. Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1870. 24 s.
167. Szujski J. Historii Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1889. 440 s.
168. Szujski J. O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki : z powodu artykułu p. L. Wolskiego pod tytułem Dyagnoza. Kraków: Drukarnia „Czas”, 1877.
169. Szuwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. Kraków: Skład gąówny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1930. 142 s.
170. Śliwiński A. Hetman Żółkiewski. Warszawa: M. Arcta, 1920. 264 s.
171. Śliwiński A. Jan Karol Chodkiewicz hetman Wielki Litewski. Warszawa: M. Arct, 1922. 168 s.
172. Śliwiński A. Król Władysław IV. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1925. 220 s.

173. Śliwiński A. Zmienność oblicza historii. Historycy o historii / oprac. M. Serejski. Wrocław: PWN, 1966. S. 63–640.
174. Tarnowski S. O Rusi i Rusinach. Kraków: Drukarnia Czas, 1891. 68 s.
175. Tomkiewicz W. Bitwa pod Kumejkami. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1936. T. 9. S. 239–262.
176. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933. T.12. 406 s.
177. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 98 s.
178. Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638. *Kwartalnik Historyczny*. 1930. R.XLIV. T. I. S. 125–175.
179. Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku. *Przegląd Historyczny*. Warszawa: 1948. T. XXXVII. S. 249–287.
180. Tomkiewicz W. Polska polityka Czarnomorska w dobie nowoczesnej. *Przegląd Historyczny*. 1932–1933. T.10. S. 414–432.
181. Tomkiewicz W. Powstanie kozackie w roku 1630. *Przegląd Powszechny*. 1930. T. 167. S. 104–128.
182. Tomkiewicz W. Ukraina między Wschodem i Zachodem. Odbitka z Sprawy Narodowościowej. 1938. R. 12. Nr 1–2. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1938. 41 s.
183. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie (1569–1795). Równe: Nakładem Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku Polskiego Nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. 42 s.
184. Tomkiewicz W. Zasięg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich. *Przegląd Powszechny*. 1933. T. 197. № 589. S. 32–57.
185. Tretiak J. Historia Wojny Chocimskiej 1621. Kraków: Krakowska spółka wydawnicza, 1921. 216 s.

186. Tyszkowski K. Hetman Stanisław Żółkiewski. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927. 44 s.
187. Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III : (1605–1618). Warszawa : Główna Druk. Wojskowa, 1935. 56 s.
188. Tyszkowski K. Wojna o Smoleńsk 1613–1615. Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1932. 176 s.
189. Wasilewski L. Kresy Wschodnie. Warszawa; Kraków: Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1917. 68 s.
190. Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 1934. 146 s.
191. Wasilewski L. Słowo wstępne do Niepodległości. *Historycy o historii*. Wrocław: PWN, 1966. S. 410–414.
192. Wypiski do nauki historii nowożytnej. Od początku w. XVI do pierwszego rozbioru Polski / oprac. Nanke Cz. Lwów–Warszawa, 1925. 204 s
193. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny. Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. 152 s.
194. Zakrzewski S. Historjografja polska wobec wskrzeszenia państwa. Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i syna, 1924. 40 s.
195. Zakrzewski S. Michał Bobrzyński. Proba charakterystyki historyka. *Kwartalnik Historyczny*. 1935. R. XLIX. S. 515–539.
196. Zakrzewski S. «Ogniem i mieczem» Sienkiewicza w świetle krytyki historycznej. *Zagadnienia historyczne*. Lwów, 1936. T.1. S. 71–101.
197. Zakrzewski S. Pesymizm a optymizm w ocenianiu rzeczywistości. *Gazeta Wieczorna*. 1920. R. 11. № 5222. S. 1–2.
198. Zakrzewski W. Historia nowożytna w zarysie. Petersburg: Nakładem Księgarni K.Grendyszyńskiego, 1899. 364 s.
199. Zakrzewski W. Historia powszechna. Na klasy wyższe szkoły średnich. Tom III. Historia Nowożytna. Kraków: Główny skład w Księgarni G. Gebethnera i sp., 1903. 290 s.

РЕЦЕНЗІЇ

200. Грушевський М. [Рец. на публ.:] Jabłonowski Alexander. Kozaczyzna a Legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy – batoryńska i baturyńska. *Ateneum*. 1896. [Т.] VIII. S. 247–270.

201. Грушевський М. [Рец. на публ.:] Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny, wydał Fr. Rawita-Gawroński. Lwów 1914. *Україна*. 1914. Кн. 3. С. 94–95.

202. Залізник М. Історія України Олександра Яблоновського. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. CXVI. Кн. IV. С. 190–212.

203. Томашівський С. [Рец. на:] Dr. L. Kubala – Szkice historyczne. Serya pierwsza i druga, Краків, 1896, стор. 337. *ЗНТШ*. 1897. Кн. V. Т. XIX. С. 27–31.

204. Крип'якевич І. [Рец. на:] Ludwik Kubala – Przysięga w Perejasławiu i «stati» Bogdana Chmielnickiego. *Кwartalnik historyczny* 1904, стор. 220–242. *ЗНТШ*. 1905. Кн. I. Т. LXIII. С. 17–19.

205. Bobrzyński M. [Rec.:] Kubala L. Jerzy Ossoliński. *Niwa*. 1883. R. 2. Z. 200. S. 556–571.

206. Czermak W. [Rec.:] Dubiecki M. Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu. *Kwartalnik Historyczny*. 1891. S. 427–429.

207. Kolankowski L. [Rec.:] Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego „Historii Ukrainy-Rusi” t. IV–VI. Lwów: Czcionkami drukarni Jakubowskiego, 1913. 20 s.

208. Korzon T. [Rec.:] Gawroński-Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. *Kwartalnik Historyczny*. 1908. S. 726–732.

209. Rawita-Gawroński F. Profesor Hruszewski i jego Historia Ukrainy-Rusi. *Świat Słowiański*. 1911. Rocznik VII. Maj. S. 337–356.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, СЛОВНИКИ

210. Аврамчук О. «Ягеллонська ідея» Reconsidered. Україна у працях Оскара Галецького (1891–1973). *Польські студії*. 2017. № 10. С. 52–76.

211. Андросова-Байда Д. «Образ історика»: генеалогія поняття. *«Ейдос» альм. теорії та історії іст. науки*. Київ, 2011. Вип. 5. С.320-332.
212. Антонович В. Твори. Т. I. Київ: Всеукраїнська АН УССР, 1932. 407 с.
213. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206.
214. Баран З. Нові аспекти зовнішньої політики міжвоєнної Польщі: міжморська концепція. *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: Світ, 1996. Вип. 31. С. 81–90.
215. Баран З. Українське питання в політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918–1939). *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: Світ, 1993. Вип. 29. С. 62–68.
216. Білик Н. Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 12–19.
217. Бочаров А. Основные научные методы в историческом исследовании. Томск: Томский государственный университет, 2006. 190 с.
218. Брацка М. Образ козака – сарматського лицаря в поезії польського романтизму. Українсько-польські літературні контексти доби бароко: збірник наукових праць. *Київські полоністичні студії*. Т. VI., 2004. С. 551–558.
219. Винар А. Огляд історичної літератури про початки козаччини. *Український історик*. 1965. Ч. 3–4. С. 28–60.
220. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ: НАН України, Інститут історії України, 2019. 162 с.
221. Геник М. Концепція федералізму у східній політиці Польщі (1918–1920). *Славістичні студії*. Львів, 1997. Т. 1. С. 153–158.

222. Геник М. Політика «Хєно-Пяста» в українському питанні (1923–1926). Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Івано-Франківськ, 1997. С. 191–199.
223. Геник М. Українське питання у політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920). *Галичина*. 1997. № 1. С. 37–44.
224. Гриневич Т. Генеза та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”*. Черкаси, 2009. Вип. 160–161. С. 60–67.
225. Гриневич Т. Націонал-демократичний рух та національне питання у II Речі Посполитій. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 107–116.
226. Гриневич Т. Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття у творчості Людвіка Кубалі. *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і ХХ ст.* Херсон: Гельветика, 2019. С. 167–180.
227. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. *Архіви України*. 2009. Випуск №3–4(264): травень-серпень. С. 5–20.
228. Гриневич Т. Проблеми історії України в працях Ф. Конечного. *Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині ХХ ст.: співпраця, конфлікти, реценція*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 445–475.
229. Гриневич Т. Релігійний чинник козацьких рухів у польській історіографії міжвоєнного часу. *Історія релігій в Україні: Наук. щорічний. 2009 рік*. Львів: “Логос”, 2009. Кн. I. С. 290–295.
230. Гриневич Т. Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Хроніка 2000. вип. 3 (93). Україна-Польща: діалог у продовж тисячоліть. Част. 2*. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2012. С. 315–328.

231. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. К.: Наукова думка, 1995. Т. 7. 628 с.
232. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С.Сохань та ін. Київ: Наук. думка, 1995. Т. 8. 680 с.
233. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
234. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т. І. Київ: Глобус, 1992. 238 с.
235. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Прага: наклад УВУ в Празі, 1923. 222 с.
236. Драч О. Сучасні історико-освітні дослідження: традиції та новації методології. *Вісник черкаського університету*. 2014. №9(302). С. 5–11.
237. Дубіна В. Козацьке повстання 1625 р у польській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. №11/53. С. 220–243.
238. Дубіна В. Козацьке повстання 1630 р. у працях Владислава Томкевича. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. Том ХІІІ. Херсон: Росвіт, 2022. С. 13–16.
239. Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук, праць*. 2006–2007. Вип. 15. С. 769–781.
240. Заруба В. М. Половиця воловецьких степів. Життя та наукова праця Мар'яна Дубецького у Придніпров'ї впродовж 1874–1880 рр. Дніпро: Ліра, 2023. 192 с.
241. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов: ЛГУ, 1986. 82 с.
242. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 94 с.
243. Зашкільняк Л. До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. *Львів: місто – суспільство – культура: Збірник*

наукових праць / за ред. М. Мудрого. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. С. 545–552.

244. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999. 226 с.

245. Зашкільняк Л. *Міфологічні підстави конструювання української історії в постмодерну добу. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa; Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. С. 26–34.

246. Зашкільняк Л. *Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії). Проблеми слов'янознавства*. Львів: 1993. Вип. 45. С. 36–42.

247. Зашкільняк Л. *Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93–113.

248. Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.

249. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В.А.Смолій та ін.* Київ: Вид-дім Києво-Могилянська академія, 2006. Т. 1. 800 с.

250. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб.* / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища шк., 2002. 430 с.

251. Калакура Я. *Методологія історіографічного дослідження. Науково-методичний посібник*. Київ: ВАЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

252. Калакура Я. *Українознавче дослідження: теорія та методологія*. Тернопіль: Джура, 2012. 292 с.

253. Кирчів Р. *Український фольклор у польській літературі. Період романтизму*. Київ: Наукова думка, 1971. 276 с.

254. Ковалець Т. *Козацька стратегія у повстанні 1625 р. в Україні. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVII. С. 26–32.

255. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі*

(Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / за ред. Л. Зашкільняка. Львів–Люблін, 1996. 232 с.

256. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

257. Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжн. Науково-практичної конференції. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 236–242.

258. Комар В. Суперечливі тенденції в національній політиці Польщі стосовно української меншини у 30-х рр. ХХ ст. Придніпровський науковий вісник. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. № 40. С. 36–45.

259. Комар В. Українські етнічні групи в політиці регіоналізму Польщі (1935–1939). Етнологічні дослідження населення України: Матеріали Першої Всеукраїнської етнологічної конференції. Одеса, 1996. С. 37–38.

260. Комар В. Українське питання в концепціях польських політичних партій у 30-х роках ХХ століття. Придніпровський науковий вісник. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. № 22. С. 41–48.

261. Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини ХІХ століття. *Козацькі війни ХVІІ століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*. Львів; Люблін, 1996. С. 176–183.

262. Корнат М. У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919–1939). Основные исследовательские центры. Еуропа. 2002. №4(5). т.2. 214 с.

263. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Харків: Основи, 1996. 376 с.

264. Кралюк П. Козацька філософія. Філософська та історіософська думка України ХVІІ–ХVІІІ ст. Харків: Фоліо, 2022. 400 с.

265. Крип'якевич І. Історія України. Нью-Йорк; Мюнхен: накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1949. 360 с.
266. Кулиш П. Історія возсоединения Руси. Т. II. С.-Петербург: Изданіе товарищества «Общественная польза» 1874. 458 с.
267. Кулиш П. Отпадение Малороссіи от Польши. Т. I. Москва: Университетская типографія, 1888.
268. Куліш П. Перший період козащини аж до ворогування з поляками. *Правда*. Львів, 1868. № 1–17. С. 25–35.
269. Лаврук Л. Поява концепту «Краківська історична школа» в польській історіографії. *Наукові записки НаУКМАі. Історичні науки*. 2015. Том. 169. С. 70–75.
270. Лазурко Л. Проблеми становлення польської історичної науки міжвоєнного періоду на сторінках «Історичного кварталника». *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. Т. IV. S. 396–409.
271. Лазурко Л. Часопис «Kwartalnik Historyczny» і розвиток історіографії останньої чверті ХІХ – першої половини ХХ століття. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2010. 282 с.
272. Лазурко Л., Журавльов С. Козакознавчі студії на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny» (1887–1914 рр.). *Вісник Черкаського університету*. 2022. №1. С. 8–15.
273. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Товариство «Знання» України, 1992. 192 с.
274. Леп'явко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. Чернігів: Сіверська думка, 1996. 288 с.
275. Мазур Л. Методы исторического исследования. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2010. 608 с.

276. Нагельський М. Битва під Берестечком (28-30.VI.1651 р.) у польській історіографії. *Берестечко в історії Польщі і України I* ред. Т. Кшонстек. Луцьк-Прушків, 2013. С. 7–32.

277. Нагельський М. Переяславська Рада 1654 р. в польській історіографії. *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 653–679.

278. Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах. *Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний*. Київ: Україна, 2004. С. 125–154.

279. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). Київ: Дніпро, 1992. 328 с.

280. Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного відродження (перша половина XIX ст.). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*. Львів; Люблін, 1996. С. 168–175.

281. Пестрикова О. Образ українських козаків у творчості польського історика Людвіка Кубалі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпро, 2017. Вип. 15. С. 19–29

282. Плохій С. Брама Європи. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.

283. Повстання Війська Запорізького 1630 року: документи і матеріали / упоряд., передм., прим. Т. Ковальця. Харків: Фоліо, 2017. 352 с.

284. Поппер К. Ницета историзма. Москва: Прогресс, 1993. 188 с.

285. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

286. Прицак Л. Генеза феномена українського козацтва. *Український історик*. Нью-Йорк–Київ–Львів–Торонто–Париж, 2006. № 43. Ч. 1–2. С. 147–162.

287. Ребенок В. В. Українське козацтво початку XVII ст. у «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Спецвипуск. С. 56–60.

288. Ребенок В. В. Українська козащина початку XVII ст. у історичних дослідженнях Т. Корзона (з дореволюційних фондів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя). *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2018. Вип. 26(29). С. 31–38.

289. Ребенок В. В. Українська козащина початку XVII ст. у висвітленні «песимістичної» краківської школи. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2018. Спецвипуск. С. 73–77.

290. Ребенок В. В. Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон). *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.* / за ред. В. Тельвака, Л. Лазурко та П. Серженги. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 117–125.

291. Руда О. Висвітлення історії України у працях Юзефа Шуйського. *Південний архів*. Херсон: ХДУ, 2007. Вип. 26. С. 110–115.

292. Руда О. Генеза та розвиток польсько-українських взаємин у працях краківських істориків кінця XIX - початку XX ст. *Слов'янські обрії*. Київ, 2006. Вип. 1. С. 505–517.

293. Руда О. До джерел міфологізації українсько-польських відносин. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні* / ред. Л. Зашкільняка. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 289–333.

294. Руда О. Дослідження козацької проблематики в працях представників краківського історичного середовища зламу XIX–XX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана*

Франка. *Збірник наукових праць*. Львів, ЛНУ ім. Франка, 2005. Вип. 7. С. 163–177.

295. Руда О. Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2004. Т. 2. S. 209–217.

296. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 418 с.

297. Руда О. Українське козацтво та польсько-козацькі відносини у працях польських істориків Львова кінця XIX – початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2009. Вип. 58. С. 67–78.

298. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: зб. наук. праць*. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 250–267.

299. Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. *ЗНТШ*. Львів, 1897. Т. 17. С. 1–42.

300. Русина О. Україна під татарами і Литвою. К.: Альтернативи, 1998. 320 с.

301. Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В.Горобець, М.Волощук, А. Плахонін, Б. Черкас, К. Галушко. Харків: КСД, 2016. 352 с.

302. Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ : Балтія-Друк, 2011. С. 216.

303. Сенкевич Г. Вогнем і мечем. Т. 1 / пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 544 с.

304. Сенкевич Г. Вогнем і мечем. Т. 2. / пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 480 с.

305. Сінкевич Є. Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст. *Історіографічні та*

джерелознавчі проблеми історії України. Дніпропетровськ: ДНУ ім. О. Гончара, 2008. С. 236–242.

306. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: Видавництво НУА, 2006. Вип. 8. С. 134–140.

307. Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст. *Український історичний журнал*. 2008. №1. С. 194–201.

308. Сінкевич Є. Роль краківської історичної школи у формуванні національної свідомості поляків у другій половині XIX ст. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii i historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 195–202.

309. Симонова Т. М. «Прометеизм» во внешней политике Польши 1919–1924 гг. *Новая и новейшая история*. 2002. №4. С. 48–61.

310. Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів. Польсько-українські студії. Т. 1: *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992*. Київ: Либідь, 1993. С. 18–23.

311. Смоленский Н. Теория и методология истории. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. 272 с.

312. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1997. № 10. С. 88–96.

313. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. №5. С. 67–83.

314. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.

315. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. ред. А. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.

316. *Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]*. Київ: Абрис, 2002. VI. 742 с.

317. Чава І.С. Селянський фактор та причини української революції другої половини XVII ст. в оцінках польських істориків першої половини XX століття. *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2020. Вип. 24. С. 103–107.

318. Чорна Н. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних українсько-польських відносин. Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 221–232.

319. Швагуляк М. Українці і польська держава між конфронтацією та порозумінням (кінець 20-х – 1935 роки). *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. Вип. 38. С. 368–405.

320. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1939). *Поляки, українці, білорусі, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939). Збірник матеріалів наук. конф. Дрогобич 8–9 жовтня 2004 р.* Дрогобич: Коло, 2005. С. 121–133.

321. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Том 1. Львів: Світ, 1990. 320 с.

322. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Том 2. Київ: Наукова думка, 1990. 560 с.

323. Яковенко Н. Брати/вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть. *Незалежний Культуро-логічний Часопис “І”*. 1997. № 10. С. 156–167.

324. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2006. 584 с.

325. Яковенко Я. Образ козацтва у творчості Францішека Равіти-Гавронського. *Київські полоністичні студії*. 2020. Т. XXXVI. С. 364–375.

326. Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. XVI віку. *Україна*, 1907. Т. 1. С. 266–273.

327. Ясь О. В. Міф історичний // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. 784 с.

328. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. *Polska-Ukraina: Trudne pytania*. Warszawa: Karta, 1998. Т. 1–2. S. 11–28.

329. Avramchuk O. Między ideą jagiellońską a Międzymorzem. Ewolucja kwestii ukraińskiej w poglądach politycznych Oskara Haleckiego (1891–1973). *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. 2017. Т. 9. S. 57–79.

330. Baczkowski K. Oskara Haleckiego jagiellońska wizja dziejów. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa: IPN. S. 56–77.

331. Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. W historiografii polskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1954. R. 61. № 2. S. 197–217.

332. Barycz H. Dwa trudne żywoty: na drogach rozwoju naukowego Tadeusza Wojciechowskiego i Ludwika Kubali. *Życie i myśl*. 1953. № 7–8. S. 601–639.

333. Barycz H. Historyk gniewny i niepokorny. Rzecz o Wacławie Sobieskim, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978. 493 s.

334. Barycz H. Stanisław Smolka w życiu i nauce. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975. 410 s.

335. Barycz H. Wśród gawędzierzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich: studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w. Kraków, 1963. 390 s.

336. Bartel W. Michał Bobrzyński (1849–1935). *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S. 145–190.

337. Biliński P. Feliks Koneczny: 1862–1949: życie i działalność. Warszawa Ad Astra, 2001. 248 s.

338. Biliński P. Władysław Konopczyński – historyk i polityk II Rzeczypospolitej: 1880–1952. Warszawa. Ad Astra, 1999. 164 s.

339. Błachowska K. Feliks Koneczny jako historyk Rosji – podstawy koncepcji. *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku*. 2012. T. 6. S. 169–196.
340. Błachowska K. Stanisław Zakrzewski (1873–1936). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 377–398.
341. Bohun T., Milewski D. *Wojny polsko-kozackie*. Warszawa: Mówią wieki, 2019. 160 s.
342. Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków: Collegium Columbinum, 2001. 423 s.
343. Brzoza C., Sowa A. *Historia Polski. 1918–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. 756 s.
344. Brzoza Cz. *Polityczna prasa krakowska 1918–1939*. Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. 200 s.
345. Brzoza C. *Wielka Historia Polski. T. 9. Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918–1945)*. Kraków: Forga, 2003. 424 s.
346. Bugajewski M. *Historiozoficzne wymiary dekonstrukcji mitu. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 39-44.
347. Buszko J. *Historycy «szkoły krakowskiej» w życiu politycznym Galicji. Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S. 191–208.
348. Buszko J. *Wielka historia Polski. T. 8. Od niewoli do niepodległości (1864 – 1918)*. Kraków: Fogra, 400 s.
349. Borowiak A. *Powstanie kozackie 1638*. Zabrze: Inforteditions, 2010. S. 176.
350. Brzoza C., Sowa A. *Historia Polski. 1918–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. 756 s.
351. Brzoza C. *Polityczna prasa krakowska 1918–1939*. Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. 200 s.

352. Brzoza C. Wielka Historia Polski. Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918–1945). Kraków: Forga, 2003. T. 9. 424 s.

353. Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozaczyźnie XVII wieku. *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть*. Київ, 2000. С. 285–292.

354. Chwalba A. Historia Polski 1795–1918. Kwaków: Wydawnictwo Literackie, 2001. 672 s.

355. Ciara S. Antoni Prochaska (1852–1930) *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Pod red. J. Maternickiego. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 229–240.

356. Czubiński A. Historia Polski 1864–2001. Wrocław: Ossolineum, 2002. 490 s.

357. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa: DiG, 2008. 278 s.

358. Dutkiewicz J., Śreniowska K. Zarys historii historiografii polskiej. Część III (1900–1939). Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. 278 s.

359. Handelsman M. Historyka. Zasady metodologii historii. Białystok: Książka i Człowiek, 1999. 512 s.

360. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej. Zabrze:Infortedition, 2010. 456 s.

361. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 292 s.

362. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 490 s.

363. Historia-Mity-Interpretacje / pod. red. A. Barszczewskiej-Krupy. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 1996. 217 s.

364. Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku) / red. Maternicki J., Pisulińska J., Zaszkiłniak L. Rzeszów Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. 662 s.

365. Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczania (do 1939 roku). Pod red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkilniak. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. 652 s.

366. Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900) : kompendium dokumentacyjne. red. R. Przelaskowski, Warszawa: PWN, 1958. 258 s.

367. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego. 1775–1918 / oprac. M. H. Serejski. Warszawa, 1963. T. 1. 665 s.

368. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego. 1918–1939 / oprac. M. H. Serejski. Warszawa, 1966. T. 2. 705 s.

369. Historycy warszawcy ostatnich dwóch stuleci / red. A. Gieysztor, J. Matemickego, H. Samsonowicza. Warszawa, 1989. 496 s.

370. Hoszowska M. „Polityka historyczna” stańczyków. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 203–217.

371. Figura M. Stereotyp ukraińca w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1930. *Oblicza Wschodu w kulturze Polskiej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. S. 337–367.

372. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. 476 s.

373. Franz M. Ludwik Kubala jako historyk dziejów wojskowości kozaczyzny zaporoskiej. *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*. Poznań – Kalisz: 2001. T. III. S. 31–48.

374. Franz M. Powstanie kozackie 1637 roku. Україна в Центрально-Східній Європі. 2005. №5. С. 210–242.

375. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. 256 s.

376. Gawęda M. Powstanie kozackie 1637. Zabrze: Inforteditions, 2007. 234 s.

377. Górski T. Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów. Gdańsk: L&L, 2003. 224 s.

378. Grabski A. Historiografia i polityka. Dzieje konkursu historycznego im. Juliana Ursyna Niemcewicza 1867–1922, Warszawa: PIW 1979. 442 s.

379. Grabski A. Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. Warszawa: PWN, 1972. 432 s.

380. Grabski, A. Szkoła historyczna krakowska. Polska myśl filozoficzna i społeczna, Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. T. 5. S. 535–539.

381. Grabski A.F. Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki. Warszawa, 1975. S. 520.

382. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej. Poznań: Wydawnictwo poznańskie, 2003. 240 s.

383. Grabski A. Z zagadnień metodologicznych tzw krakowskiej szkoły historycznej. *Studia Metodologiczne*. 1969. T. 6. S. 49–86.

384. Grzybowski S. Wielka Historia Polski. Dzieje Polski i Litwy (1506–1648). Kraków: Fogra, 1999. T. 4. 416 s.

385. Jagiełło B. Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Część II. Materiały konferencji w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987*. Warszawa, 1987. S. 321–333.

386. Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum. Warszawa: PIW, 1985. 286 s.

387. Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny Wiek. Warszawa: PIW, 1985. 352 s.

388. Jaskolski M. Wokół Szujskiego. *Historyka*. 1989. T. 19. S. 120–136.

389. Jułkowska V. Dekonstrukcja mitu Kozaczyzny w «Dwa lata dziejów naszych» Karola Szajnochy. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 393–407.

390. Jułkowska V. Refleksje historyków lwowskich, krakowskich i warszawskich drugiej połowy XIX w., na temat dziejów i aktualnego stanu historiografii polskiej. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Matemickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów, 2007. T. 5. S. 175–198.

391. Kamiński A. S. *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. 264 s.
392. Karpowicz M. Władysław Tomkiewicz 4 IX 1899 – 5 VIII 1982. *Rocznik Warszawski*. 1987. s. 267–269.
393. Kaute W. Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego. *Człowiek w Kulturze*. 1995. nr. 67. S. 363–385.
394. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1997. 290 s.
395. Kieniewicz S. *Historia Polski 1795–1918*. Warszawa: PWN, 1996. 598 s.
396. Kita J., Stobiecki R. *Słownik biograficzny historyków łódzkich*. Łódź: Ibidem, 2000. 122 s.
397. Kochański J. *Grzechy Kozaków*. Mikołów: Videograf, 2014. 176 s.
398. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. 276 s.
399. Koko E. Twórczość Franciszka Rawity-Gawrońskiego (1846–1930) dotycząca dziejów Ukrainy we współczesnej mu polskiej i ukraińskiej opinii. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. T. 4. S. 294–303.
400. Kolbuszewska J. «Obcy» w refleksji Feliksa Konecznego. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 363–373.
401. Kolbuszewska J. Tadeusz Korzon (1839–1918). *Między codziennością, nauką a służbą narodowi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. S. 366.
402. Kolbuszewska J. *Warszawska szkoła historyczna wobec unii polsko-litewskiej. Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019. S. 122–129.

403. Kondracki T. Zjazdy historyczne lat 1925, 1930 i 1935. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa: UW, 1990. S. 283–301.
404. Kornat M. Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. *Zeszyty Historyczne*. 2000. T. 140. S. 39–101.
405. Kowalczykowska A. Romyntyzm. Nowe spojrzenie. Warszawa: Stentor, 2008. 284 s.
406. Kozłowska-Sabatowska H. Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wyd. PAN, 1978. 187 s.
407. Krzemieniecka-Surowiecka B. Polemika wokół „Dziejów Polski w zarysie” Michała Bobżyńskiego (w latach 1879–1890). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria. I. №4*. 1956. S. 107–130.
408. Kuczerepa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939. *Polska-Ukraina: Trudne pytania*. Warszawa: Karta, 1998. T. 1–2. S. 29–46.
409. Kuczyński S. Sienkiewicz a współczesna historiografia Polska. Warszawa: Instytut badań literackich PAN, 1966. 24 s.
410. Kuriański M. Cywilizacja bizantyjska w ujęciu Feliksa Konecznego (1862–1949). Studium historyczno-teologiczne. Legnica: Biblioteka im. Jana Pawła II Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Legnickiej, 2013. 632 s.
411. Kuriański M. Feliksa Konecznego charakterystyka siedmiu cywilizacji. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. Rok X 2011 Nr 1 (18). S. 117–123.
412. Książek J. «Idea jagiellońska» i zagadnienie unii polsko-litewskiej w publicystyce Narodowej Demokracji okresu II Rzeczypospolitej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa: UW, 1990. S. 323–377.
413. Łazuga W. Manifest patriotyzmu czy linia kapitulacji. Wokół Dziejów Polskich w sarysie Michała Bobrzyńskiego. *Studia nad świadomością historyczną Polaków / pod.red. J. Topolskiego*. Poznań, 1994. S. 255–261.

414. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna i działalność polityczna. Warszawa: PWN, 1982. 282 s.
415. Łazuga, W. Ostatni stańczyk. Michał Bobrzyński. Portret konserwatysty. Poznań: Bene Nati, 1982. 220 s.
416. Łukasiewicz S. Federalistyczne atrybuty historiografii Oskara Haleckiego. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin: IES, 2003. R.III. S. 12–29.
417. Łukasiewicz S. Oskar Halecki jako federalista. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa: IPN. S. 184–195.
418. Ludorowski L. Portret Bohdana Chmielnickiego w polskiej powieści historycznej XIX w. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) за ред.Л.Зашикільняка*. Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1996. С. 184–207.
419. Majewski A. Moskwa 1617–1618. Warszawa: Bellona, 2006. 220 s.
420. Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. 760 s.
421. Marmon W. Krakowskie środowisko historyczne w latach 1918–1939. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1995. 166 s.
422. Maternicki J. Adama Szelągowskiego parasynteza dziejów Polski. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. T. V. S. 410–449.
423. Maternicki J. Adam Szelągowski (1873–1961). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 359–376.
424. Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w. Rzeszów: 2009. 490 s.
425. Maternicki J. Historiografia i mity. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa; Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S.11–25.
426. Maternicki J. Historiografia polska XX w. Lata 1900–1918. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1982. 246 s.

427. Maternicki J. Historycy warszawscy w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa: UW, 1990. S. 98–200.

428. Maternicki J. Geografia historiograficzna II Rzeczypospolitej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa: UW, 1990. S. 9–52.

429. Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Warszawa: PAN, 1975. 518 s.

430. Maternicki J. Kozacy i wojny kozackie XVII w. W polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) за ред.Л.Зашикульняка.* Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1996. С. 156–167.

431. Maternacki J. Kultura historyczna dawna i współczesna. Warszawa: PWN, 1979. 448 s.

432. Maternicki J. Michai Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. *Przegląd Humanistyczny.* 1977. R.21. № 12. S.131–142.

433. Maternicki J. Początki i rozwój polskich badań w dziedzinie historii historiografii (do 1939 r.). *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 105–137.

434. Maternicki J. Stan i potrzeby badań nad historiografią polską XX w. (do 1939 r.). *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej.* Rzeszów: Wydawnictwo wyższych szkół pedagogicznych, 1998. S.183–249.

435. Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. Rzeszów: Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1999. 196 s.

436. Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. 348 s.

437. Mądzik M. Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін. 1996. S. 213–224.

438. Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) за ред.Л.Запшкільняка*. Львів: Львівський університет ім.І.Франка, 1996. С. 213–224.

439. Michalak H.S. Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie. 1987. 300 s.

440. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971. 314 s.

441. Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939. Gdańsk. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. 306 s.

442. Okulewicz P. Koncepcja «międzymorza» w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. 418 s.

443. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. Warszawa: PWN, 1989. 186 s.

444. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w II Rzeczypospolitej: 1922–1926. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. 338 s.

445. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908. Toruń. Wydawnictwo Adam Marszałek, 1996. 280 s.

446. Partacz Cz. Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej. Książka Polska, 1991. 32 s.

447. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). Lublin: UMCS, 1997. 248 s.

448. Perkowska U. Józef Szujski i jego uczniowie. Rocznik Krakowski, 1994. T. 60. S. 95–105.

449. Piątkowski L. Wojny polko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*. Львів–Люблін, 1996. S. 225–245.

450. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa: Wydawnictwo UW, 1981. 165 s.

451. Pisulińska J. Historycy i historia w lwowskich towarzystwach naukowych okresu międzywojennego. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Reszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Reszowskiego, 2007. T. 5. S. 366–385.

452. Pisulińska J. Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939) Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. 358 s.

453. Pisulińska J. Wschód i Zachód w poglądach Stanisława Zakrzewskiego. Historia Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 284–297.

454. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. T. I. 1500–1548. Zabrze: Infortedition, 2011. 460 s.

455. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. T. II. 1548–1575. Zabrze: Infortedition, 2012. 424 s.

456. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. T. III. 1576–1599. Zabrze: Infortedition, 2013. 448 s.

457. Podchorodecki L. Chanat Krymski. Warszawa: Bellona, 1987. 424 s.

458. Podchorodecki L. Chocim 1621. Warszawa: Bellona, 2008. 184 s.

459. Podchorodecki L. Hetman Stanisław Koniecpolski. Warszawa: Bellona, 2011. 338 s.

460. Podchorodecki L. Hetman Stanisław Zołkiewski. Warszawa: Bellona, 2011. 260 s.
461. Podchorodecki L. Sicz Zaporoska. Warszawa: Książka i Wiedza. 1970. 312 s.
462. Pomarański S. Marian Dubiecki: zarys biograficzny z powodu 85-iej rocznicy urodzin. Zamość; Warszawa, 1923.
463. Pritsak O. The Turkic Etymology of the Word Qazaq 'Cossack'. *Harvard Ukrainian Studies*. V. XXVIII. No. 1–4. 2006. P. 237–243.
464. Przelaskowski Ryszard. Historiografia polska w dobie pozytywizmu, 1865–1900: kompendium dokumentacyjne. Łódź: Państwowe Wydawn. Naukowe. 1958. 257 s.
465. Romański R. Kozaczyzna. Wydawnictwo: Bellona, 2004. 214 s.
466. Romański R. Wojny kozackie. Warszawa: Bellona, 2005. 248 s.
467. Romek Z. Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955). Warszawa, 1997. 138 s.
468. Rostworowski E. Władysław Konopczyński jako historyk. Spór o historyczną szkołę krakowską. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S. 209–236.
469. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2004. Warszawa: PWN, 2004. 500 s.
470. Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1945. Warszawa: Świat Książki, 2003. 688 s.
471. Sapa D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918–1988. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1998. 218 s.
472. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław, Wydawnictwo Ossolineum, 2001. 426 s.
473. Serczyk W. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej. Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987. Warszawa: Universitas, 1987. S. 292–308.
474. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984. 374 s.

475. Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Warszawa: Książka i Wiedza, 1998. 380 s.

476. Serejski M. Krakowska szkoła historyczna a historiografia europejska. Spór o historyczną szkołę krakowską. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S. 11–46.

477. Serejski M. Michał Bobrzyński i jego Dzieje Polski w zarysie. *Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa, 1986. S. 13–19.

478. Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. Warszawa: PIW, 344 s.

479. Serejski M. Zarys historii historiografii polskiej. Część II (1860–1900). Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. 106 s.

480. Sierżęga P. „Ziemia Czerwieńska” (1935–1938) *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. II. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. S. 387–400.

481. Skoczyński J. Koneczny. Teoria cywilizacji. Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2003. 356 s.

482. Słoczyński H. Krytyczna interpretacja dziejów narodowych Józefa Szujskiego a Upadek Polski Jana Matejki. *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne Studia historiograficzne*. Warszawa-Krakow, 2017. S. 217–240.

483. Słoczyński H.M. Koncepcja przestrzeni w syntezie dziejów Polski Józefa Szujskiego i jej polityczne uwarunkowania. *Kwartalnik Historyczny*. 2011. CXVIII, S. 633–679.

484. Słoczyński H. Między demonizacją i znową mieleczania (Józef Szujski i tkz. Szkoła historyczna krakowska w ocenach historiografii PRL). *Arena*. 1998. R. 4. № 5. S. 70–87.

485. Słoczyński H.M. Z dziejów czarnej legendy krakowskiej historiografii konserwatywnej. Józef Szujski w opiniach współczesnych i potomnych, *Kwartalnik Historyczny*. 1995, CII, 3/4. S. 209–244.

486. Stępnik A. Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku / red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborek, L. Zaszkiłniak. Warszawa-Łódź: IPN, 2012. S. 365–383.

487. Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. 1986. №3. S. 7–22.

488. Stępnik A. Badacze i popularyzatorzy historii regionalnej w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa: UW, 1990. S. 223–282.

489. Stępnik A. Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa-Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 365–383.

490. Stępnik A. Problem kozacki XVII w. w polskich podręcznikach historii okresu międzywojennego. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) за ред. Л. Зашкільняка.* Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1996. С. 246–257.

491. Stępnik A. «Swoj» i «obcy» w polskiej myśli historycznej – problemy teoretyczne. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 33–43.

492. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porobiorowego 1795–1918. Lublin: UMCS, 1998. 320 s.

493. Stobiecki R. Ludwik Kolankowski (1882–1956). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 507–524.

494. Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Kraków: AFM, 2013. 390 s.

495. Srogosz T. Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali. *Нові дослідження пам'яток козацької доби козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* 2012. Вип. 21, Ч. 2. С. 88–92.
496. Śledziński K. *Cecora 1620*. Warszawa: Bellona, 2007. 204 s.
497. Śrenowska K. Co to jest szkoła historyczna. *Historyka, studia metodologiczne*. 1983. T. 13. S. 127–131.
498. Śrenowska K. Młodzi historycy w walce z krakowską szkołą historyczną w r.1896. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria. I. Nauki humanisty czno-społeczne*. 1956. Z. 4. S. 161–178.
499. Śreniowska K. Stanisław Zakrzewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936. Łódź: Zakład im. Ossolińskich, 1956. 192 s.
500. Śrenowska K. W sprawie kryteriów podziału szkół historycznych doby pozytywizmu na ziemiach polskich. *Historyka: studia metodologiczne*. Wrocław, 1977. T. 7. S. 93–98.
501. Toczek A. Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860–1918). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2013. 466 s.
502. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 456 s.
503. Topolski J. *Historia Polski*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2015. 436s.
504. Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Poznań, 2008. 350 s.
505. Topolski J. *Metodologia historii*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968. 474 s.
506. Topolski J. *Prawda i model w historiografii*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1982. S. 394.

507. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. 332 s.

508. Torzecki R. Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923. Międzyomorze: Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej: XX wiek. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w 70-tą rocznicę urodzin. Warszawa: 1995. S. 191–198.

509. Tymieniecki K. Zarys dziejow historiografii polskiej. Krakow, 1948. 142 s.

510. Tyszkiewicz J. Uwagi o działalności politycznej Stanisława Zakrzewskiego. Historia – Mentalność – Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 459–470.

511. Wapiński R. Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej. Studia z dziejów ZSSR i Europy Środkowej. Wrocław; Warszawa; Kraków: KLiN, 1969. T. 5. S. 55–100.

512. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej. Słowianie w dziejach Europy: Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego. Poznań, 1974. S. 301–308.

513. Wapiński R. Kresy w polskiej myśli politycznej w XIX i XX wieku (do roku 1945). Kresy: pojęcie i rzeczywistość. Warszawa: AVIS, 1997. S. 85–102.

514. Wapiński R. Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porzobiorowej. Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 77–92.

515. Wieczorkiewicz P., Bazyłow L. Historia Rosji. Wrocław: Ossolineum, 2006. 632 s.

516. Wierzbicki A. Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. Warszawa: Sic, 2001. 250 s.

517. Wierzbicki A. Poczet historików polskich. Historiografia polska doby podzoborowej. Poznań: Wyd. Nauka i Innowacje, 2014. 278 s.

518. Wierzbicki A. Spory o polską anomalię w historiografii nowoczesnej (od końca XVIII do początku XX w.). *Historyka: studia metodologiczne*. Krakow, 1984. T. 14. S. 3–25.

519. Wierzbicki A. Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w. Warszawa: Instytut historii PAN, 1993. 290 s.

520. Wierzbicki A. Warszawska szkoła historyczna wobec problemu historycznokulturowej przynależności Polski. Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku: dziewięćdziesięciolecie Towarzystwa Miłośników Historii / red. nauk. M. Drozdowski, H. Szwanowska. Warszawa: TMN, Instytut Historii PAN, 1997. S. 93–104.

521. Wierzbicka M. Władysław Smoleński. Warszawa: PWN, 1980. 163 s.

522. Wierzbicki A. Wokół „czarnej legendy” historiografii krakowskich konserwatystów. *Kwartalnik Historyczny*. 1997. № 2. S. 65–87.

523. Wierzbicki A. Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej. Warszawa: PIW, 1984. 348 s.

524. Władysław W. Historyk i polityk Michał Bobżyński (1849–1935). *Mowa wieku*. 1982. R. 25. № 5. S. 14–18.

525. Wprowadzenie do metodologii historii. Red. E. Domańska i J. Pomorski. Warszawa: PAN, 2022. 550 s.

526. Wrzosek W. Osiem tez o obecności mitu w historii. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa; Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 35–38.

527. Wybitni historycy Wielkopolscy. / pod red. J. Strzelczyka. Poznań: UAM, 1989. 406 s.

528. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. T. I. pod red. J. Maternickiego. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. 616 s.

529. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. T. II. pod red. J. Maternickiego, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014. 614 s.

СЛОВНИКИ

530. Polski słownik biograficzny / [Kom. red. W.Konopczyński (red. gł.) et al.]: W 39 t. 1935–2000.

531. Słownik historyków polskich. Koncepcja i oprac. red. M.Prosińska-Jacki; aut. biogramów K.Baczkowski et al. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. 632 s.

ДИСЕРТАЦІЇ

532. Гриневич Т. Дослідження історії України в польській історіографії міжвоєнного періоду: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Дрогобицький держ. пед. у-нт. Дрогобич, 2011. 224 с.

533. Пестрикова О. Польський історик Людвік Кубаля та його внесок у дослідження проблем історії України: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Дніпровський нац. у-нт. Дніпро, 2019. 225 с.

534. Ребенок В. Українське козацтво 1600-1622 років у працях краківських і варшавських історичних шкіл: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Ніжинський держ. у-нт. Ніжин, 2019. 267 с.

535. Руда О. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Львівський нац. у-нт. Львів, 2005. 238 с.

536. Чава І. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького у польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р.: дис. ...кандидата історичних наук 07.00.06 / Дрогобицький держ. пед. у-нт. Дрогобич, 2021. 236 с.

ДОДАТОК А

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

Бурдяк Р. Образ козацького повстання 1635 р. у польській історіографії кінця ХІХ – першій половині ХХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 80. Том 1. С. 4–11. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-1-1>

Бурдяк Р. Зображення козацького повстання 1630 року під проводом Тараса Трясила в польській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол.ред. Ігор Соляр, заст. гол.ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2025. Вип. 41. С. 110–121. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-41-110-121>

Бурдяк Р. Особливості зображення козацького повстання 1625 року у працях польських істориків кінця ХІХ століття – 1939 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол.ред. Ігор Соляр, заст. гол.ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2025. Вип. 42. С. 140–152. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2025-42-140-152>

Бурдяк Р. Українське козацтво у війнах Речі Посполитої початку ХVІІ ст. у зображенні польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Актуальні питання гуманітарних наук* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 92. Том 1. С. 20–27. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/92-1-3>

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. **Бурдяк Р.** Дискусії польських істориків кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. довкола подій козацького повстання на чолі з Іваном Сулимою. *Актуальні питання освіти і науки в умовах сучасної російсько-української війни. Том I* / [Ред.: В. Ільницький, Р. Корсак, Т. Пантюк, О. Петречко, В. Старка]. Дрогобич–Ужгород – Тернопіль: Посвіт, 2024. С. 31–32.

2. **Бурдяк Р.** Українське козацтво у війні речі посполитої проти Михайла Хороброго у зображенні польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том ХІХ: Людина, суспільство, історія: діалог у гуманітарному просторі / [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв: Посвіт, 2025. С. 21–22.